

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული საეკლესიო ისტორია

წიგნი მეორე

ნაკვეთი პირველი

ტფილისის უნივერსიტეტის გამომცემი

ტფილისი
1928

დაიბეჭდა ტფილისის უნივერსიტეტის პედაგოგიური
ფაკულტეტის საბჭოს დადგენილებით

მდივანი: დოც. ს. ყაუხჩიშვილი.

ს. მ. უ. ს. პოლიგრაფიულ ტრესტის მე-3 სტამბა.

შეკ. 1960.

მთავ. 684.

ტირაჟი 1500.

საქართველოს
ქართული
ზიგალოთეკა

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა V
ძარაგმიანი და უამოკლავი სიტყვების განმარტება . . . VII

კარი პირველი: სახელმწიფო სამართალი

წინასწარი ცნობები 3
თავი პირველი: მიწა-წყალი და მოსახლეობა 6

§ 1. საქართველოს სახელმწიფოს მიწა-წყალი (6—12).— § 2. საქართველოს მკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეულები (13—26).— § 3. საზოგადოებრივი და წოდებრივი დანაწილება (26—40).— § 4. მმართველი წრეები (40—63).— § 5. პატრონაჟობა (63—107).

თავი მეორე: მოხელენი და მოხელეობა 108

§ 1. მოხელეთა დანაწილება (108—116).— § 2. ვაზირები (116—124).— § 3. მწიგნობართ-უზუცესი (124—140).— § 4. ამირსპასალარი და მისი სახელისუფლო (40—157).— § 5. მანდატურთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (157—167).— § 6. მეკურკლეთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (167—179).— § 7. ათაბაგი (179—182).— § 8. მსახურთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (182—190).— § 9. მეღუინეთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (190—195).— § 10. მონადირეთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (195—196).— § 11. ტყისმცველთ-უზუცესი და ტყისმცველნი (196—197).— § 12. ვაზირობა (197—201).— § 13. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი (201—217).

საძიებლები 218

პირთა-სახელების საძიებელი (218—223). გეოგრაფიული სახელების საძიებელი (223—224).— ტერმინების საძიებელი (224—233).

უამრავი კორექტურული შეცდომების განწორკება . . . 234

წინასიტყვაობა.

ქართული სამართლის ისტორიის მეორე წიგნი სრულიად საქართველოს სამეფოს ეხება მე-IX ს. მოყოლებული. მისი შინაარსი მე-XV ს-დე არსებულ წყაროებზეა დამყარებული იმდენად, რამდენადაც იქ ქართული სამართლის ძირითადი დაწესებულებანი მოჩანან. მაგრამ ამ მეორე წიგნში განხილული არ არის ის, რაც ქართულ სამართალს მე-XIII ს. მოყოლებული შეეძინა მონღოლთა ბატონობის წყალობით, არც ის ცვლილებებია აღნუსხული, რომელიც ამავე მიზეზის გამო ქართულ სამართალს დაეტყო. ყველა ეს საკითხები მესამე წიგნში იქმნება განხილული. ამ მეორე წიგნის პირველ ნაწილში სახელმწიფო სამართლის მხოლოდ ორი თავია მოთავსებული, სახელდობრ მიწა-წყლისა და მოსახლეობის შესახები (პირველი თავი) და მოხელეობაზე (მეორე თავი). სახელმწიფო სამართლის დანარჩენი თავები, ისევე როგორც სისხლის, სამოქალაქო სამართლის და სასამართლოს წარმოება მეორე წიგნის მეორე ნაწილშია განხილული. წინამდებარე პირველი ნაწილი პირველად 1919 წ. დაიბეჭდა ქუთაისში შეცდომით ქართული სამართლის ისტორიის პირველი წიგნის სათაურით „მეორე წიგნის პირველი ნაწილი“-ს მაგიერ. ეხლანდელი გამოცემა პირველი გამოცემისაგან თითქმის არაფრით განსხვავდება, რათგან 1919 წ. შემდგომ იქ განხილული საკითხების შესასწავლად არაერთი ახალი წყაროები არ აღმოჩენილა და არც რაიმე გამოკვლევა ყოფილა გამოქვეყნებული. პირველ გამოცემასთან შედარებით ამ მეორე გამოცემას გრცელი საძიებლები აქვს დართული.

ჩემ თავს მოვალედ ვრაცხ უღრმესი მადლობა მოვასხენო დოც. ს. ყაუხჩიი შვილსა და ლექტ. ს. ჯანაშიას ამ წიგნის ბეჭდვის დროს თვალყურის დევნებისა და კორექტურების გასწორების ტვირთის გაზიარებისათვის. დიდად ვმადლობ აგრეთვე უნივ. დატოვებულებს ნ. ბერძენიშვილს, ლევ. მუსხელიშვილს და იასე

ცინცაძეს, აგრეთვე გ. გოზალიშვილს სარჩევთა შედეგებისათვის, ნოლო უნივ. კორექტორს გ. ათანელიშვილს კორექტორების გასწორებისათვის.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისი
1928 წლის 25 აპრილს.

ქარაზმიანი და უმეოკლემზული სიძვეზების გან- მარტმზა.

АПГА=დ. ზაქრაძის Археол. путешествие по Гурии и Ад-
жаре.

Арх. Экс.=ე. თაყაიშვილის Арх. экскурсии.

ისტრნი და აზმნი=ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთან, თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულება.

კარის გარიგება } ხელმწიფის კარის გარიგება პროფ.

კ. გარიგება, ან გარიგ. } ექ. თაყაიშვილის გამ.

კარიჭ.=თ. კარიჭაშვილის გამოცემა.

მტნე ქა=მატიანე ქართლისა.

მმ=დფლი ქცა=მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრე-
ბა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა.

მქცა ქა=მოქცევა ქართლისაჲ.

ჟამთააღ.=ჟამთააღმწერელი, მონღოლთა ბატონობის ქართველი
ისტორიკოსი.

სქს სამოთხე=საქართველოს სამოთხე, მ. საბინინის გამო-
ცემა.

სქ სძვნი=საქართველოს სიძველენი, საქ. საისტ. და ეთ-
ნოგრ. საზოგ. გამოცემა ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით.

ს. კაკაბ., ან კაკ.=ს. კაკაბაძის გამოცემა.

ТР=Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии.

ქკბი=ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა
და მწერლობისა თ. ჟორდანიას გამ.

ჰქკა=სამი ისტორიული ქრონიკა ექ. თაყაიშვილის გამ.

ქსიფ.=ეფრემ მცირე, იხ. კ. კეკელიძის Иоанн Ксифилин,
продолжатель Симеона Метафраста, Хрис. Восток II.

ქლი ერის ისტ.=ივ. ჯავახიშვილის ქართველი ერის ისტო-
რია.

ცა, ცა=ცხორება, ცხორებაჲ.

ცა გრ მთწმდლს=ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ... გიორგი

მთაწმიდელისა, იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი
 რი, საეკ. მუზეუმის გამ. საქართველოს
 ეროვნული ბიბლიოთეკა

ც^ა გ^ლ ხანძ^ლსა==შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხო-
 რებისა... მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა ხანძისა, ნ.
 მარრის გამოც. TP წიგნი VII.

ც^ა ი^ე და ეფ^თმისი==ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა
 იოანესი და ეფთჳმესი, იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ.
 ხელნაწერი, საეკ. მუზეუმის გამ.

ც^ა მ^ფსა დ^თსი==ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. დავით
 აღმაშ. ისტორიკოსის თხზულება.

ც^ა მ^ფთა==ლეონტი მროველის ცხოვრება მეფეთა.

ც^ა ს^რპნ ზარზმლსა==ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთშე-
 მოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, მ. ჯანაშვილის
 გამ., იხ. მისი „ქართული მწერლობა“.

XB=Христианский Восток, რუს. სამეც. აკადემიის ორგანო
 აკად. ნ. მარრის რედაქტორობით.

* რიცხვის წინ ხელნაწერის გვერდსა წინშავს, მომდევნო
 „გვ.“ მ^მ დ^ფლი ქ^ცის ე. თაყაიშვილის გამოცემის გვერდს.

ქარი პირველი.

სახელმწიფო სამართალი.

წინასწარი ცნობები.

სანამ ბაკრატი III საქართველოს ერთ სამეფოდ შექმნიდა და დაეით აღმაშენებელი ამ სახელმწიფოს სრულს გაერთიანებას დაამთავრებდა, ჩვენი ქვეყანა რამდენსამე პატარა სამეფოდ იყო დაყოფილი. კახთა და ჰერეთის სამეფო აღმოსავლეთით, უკვე გაერთიანებული აფხაზთა მეფეთა საბძანებელი, რომელიც ლიხის მთამდე იყო გადმოჭიმული, დასავლეთით, დასასრულ მესხეთისა და ქართლის მფლობელთა, „ქართულთა მეფე“-დ წოდებულთა სამეფო,—აი ის პატარა ქართული სახელმწიფო ერთეულები, რომელთაც თავიანთი საზოგადოებრივი წესწყობილებაც ჰქონდათ და სახელმწიფო დაწესებულებანიც. შეუძლებელია საერთო თვისებებს გარდა მათ ადგილობრივი, კუთხებრივი თავისებურებაც არ ჰქონოდათ, ზოგ რაშიმე განსხვავება არ ყოფილიყო. საქართველოს გაერთიანების დროს რასაკვირველია საერთო სახელმწიფო წესწყობილება და დაწესებულებანი შეიქმნენ. ამ საერთო დაწესებულებათა შექმნის დროს უეჭველია საქართველოს ყველა შემადგენელ ნაწილებს თანასწორი მნიშვნელობა არ ექნებოდათ, არამედ სხვებზე ძლიერი კულტურულად და სახელმწიფო წესწყობილებით თავის გავლენით დანარჩენთ თავისას შეათვისებინებდა. მაგრამ ამისდა მიუხედავად სრულებით ცხადია, რომ საქართველოს შემადგენელი თვითოეული ნაწილთაგანიც სახელმწიფოს ხუროთმოძღვრებაში ცოტად თუ ბევრად საკუთარ წვლილსაც შეიტანდა. ამას გარდა გაერთიანებულ საქართველოს საზოგადო სახელმწიფო დაწესებულებანი ადგილობრივ თავისებურებას მთლად ვერ მოსპობდენ და ზოგი რამე მაინც წინადროითგან საქართველოს თვითოეულ ნაწილთაგანს შენარჩუნებული ექნებოდა.

სამწუხაროდ თვითოეულის ამ ქართველთა სამეფოთაგანის სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება. ამ ხანის საბუთებს ჩვენამდის ან სრულებით არ მოუღწევია, ან იქნება ჯერ აღმოჩენილი არ არის. ამგვარადვე ჯერჯერობით დაკარგულად ითვლება „ცხოვრება აფხაზთა“ და სხვა ისტო-

რიული თხზულებები აფხაზთა მეფეების შესახებ, რომელთა არსებობა ყოველგვარს ეჭვს გარეშეა (იხ. ისტორიის მიზანი I), მეფეების მატთანეებიც დაკარგულია. არსადა სჩანს ტფილისისა და ქართლის კერძო მატთანეც (იქვე I). ამის გამო ამ ხანის საქართველოს სხვადასხვა სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად მხოლოდ „მატიანე ქართლისაჲ“ არის. მაგრამ ცნობილია, რომ ამ ნაწარმოების ავტორი მეტად სიტყვა-ძვირი მოუბარია და მისი მოთხრობა მხოლოდ პოლიტიკურ ვითარებას გვისურათებს. ამასთანავე მისი უმთავრესი ყურადღება და გულისყური საქართველოს გაერთიანების ისტორიისკენ იყო მიპყრობილი: მთელს თავის ძალას ამის აღწერას ალევს და რაკი გაერთიანებისათვის ბრძოლა უფრო რომ ქართლის გამოისობით გაჩაღებული ბრძოლა იყო (იხ. ქალ ერის ისტორია II), ამიტომ მის მოთხრობაში მთავარი ადგილი ქართლს უკავია, დასავლეთ საქართველოსა და კახეთს ნაკლებად ეხება, იმდენად, რამდენადაც იქ მომხდარი ამბები საქართველოს გაერთიანებასთან ასე-თუ-ისე დაკავშირებული იყო. ამას გარდა მემატთანეს ვითარცა ქართლელს თავისი თემის ამბები უკეთ სცოდნია, ვიდრე საქართველოს დანარჩენი ნაწილებისა (იხ. ისტორიის მიზანი I).

წმინდათა და მარტვლთა ცხოვრებანი, რომლებშიაც ხშირად ძვირფასი ცნობებია ხოლმე შენახული სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრებისა და სოციალური წესწყობილების შესასწავლად, განსაკუთრებით მესხეთისა და ქართლის სულიერ მოძღვართა მოღვაწეობას და თავგადასავალს გვისურათებენ. ჯერჯერობით არც ერთი ცა, ან მარტვლობა აღმოჩენილი არ არის, რომ საკუთრივ აფხაზეთის, ან დასავლეთ საქართველოს სხვა რომელისამე კუთხის, ან კიდევ კახეთის მარტვლსა და წმიდანს ეხებოდეს. ილარიონ ქართველის ცა სათვალავში მისაღები არ არის იმიტომ, რომ ის ბერძნულითგან არის ნათარგმნი. დავით გარესჯელის, ანტონი მარტომყოფელის, ამა ალავერდელისა და აბიბოს ნეკრესელის თავდაპირველს ცხოვრებებში შეიძლება ბევრი საყურადღებო და ძვირფასი ცნობა ყოფილიყო, მაგრამ ჯერჯერობით ეს პირვანდელი ცხოვრებანიც დაკარგულია.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ ქართულ სახელმწიფო სამართლის ისტორიის იმ ხანის შესასწავლად, როდესაც საქართველო ჯერ გაერთიანებული არ იყო და ცალცალკე კახთა, აფხაზთა და „ქართუელთა“ მეფეები და სამეფოები არსებობდნენ, ცოტად-თუ-ბევრად საკმაო ცნობები მხოლოდ მესხეთისა და ქართლისათვის მოგვეპოვება, დასავლეთ საქართველოზე უფრო ნაკლები ვიცით, ხოლო

კახეთ-ჰერეთზე თითქმის არაფერია შენახული და კახეთის ქორეპის-
კოპოსების სახელებისა და ორიოდე პოლიტიკური ამბავის გარდა
თითქმის არაფრის დასახელება არ შეგვიძლიან. სწორედ ამიტომაც
არის, რომ ჩვენი ქლი სამართლის ისტორიის მეორე წიგ-
ნი იწყება საქართველოს გაერთიანების პირველი ხა-
ნითგან მოყოლებული და უკვე გაერთიანებულ, სრუ-
ლიად საქართველოს სახელმწიფოს ეხება. წინა ხანის
სხვადასხვა დაწესებულებათა ისტორია-კი მხოლოდ იმდენად არის
განხილული, რამდენადაც წყაროები მკვლევარს ამის საშუალებას აძ-
ლევენ.

თავი პირველი.

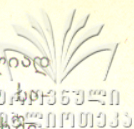
მიწა-წყალი და მოსახლეობა.

§ 1. საქართველოს სახელმწიფოს მიწა-წყალი.

უძველეს ქართულ მწერლობაში, როგორც უკვე გამოჩევილია (ქლ ერის ისტორია I), მიწა-წყლის აღსანიშნავად სიტყვა „სოფელი“ იხმარებოდა. დაახლოებით მე-VIII-ე საუკუნიტგან მოყოლებული იმ ძველი ტერმინის მაგიერ თანდათან ახალი სიტყვა „ქუეყანა“ შემოდის, რომელიც მალე გაბატონდა და ერთადერთ საზოგადო ტერმინად იქცა. თუ წინათ იტყოდენ „აზნაურნი... სოფლისა ქართლისანი“-ო, ეხლა უკვე ამბობდენ „ქუეყანა ქართლისა (ქლ ერის ისტორია II). ეს სიტყვა ამიერიტგან ქართულ მწერლობაში ერთად-ერთი¹ საზოგადო ტერმინია მიწა-წყლის აღსანიშნავად. როდესაც სახელმწიფო მიწა-წყლის ცნების აღნიშვნა ჰსურდათ, მაშინ საამისოდ „სამეფო ქუეყანა“, „სამეფონი ქუეყანანი“ იხმარებოდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: დიდებული გვირგვინოსანი ხედავდა, რომ ღმერთი მას ომში ეწეოდა და „მოსცემდა სამეფოთა ქუეყანათა, ქალაქთა და ციხეთა“-ო (ცამფსადთსი. *533, გვ. 299). ჟამთა აღმწერელსაც ნათქვამი აქვს: „ქუეყანა სამეფო არა ვისგან იცვებოდის“-ო (*806, გვ. 648). ხშირად ამავე ცნების გამოსახატავად მარტივად „სამეფო“-ც იხმარებოდა. ამისთანა შემთხვევაში „ქუეყანა“ თავისდათავად იგულისხმება.

როგორ და როდის გაერთიანდა რამდენადმე სამეფოდ დაყოფილი საქართველო, ეს საკითხი პოლიტიკურ ისტორიას შეეხება და რაკი უკვე დაწვრილებით „ქლ ერის ისტორია“-ში არის განხილული (II), ამიტომ აქ ამაზე ლაპარაკი მეტი იქმნებოდა. ქართ. სახელმწიფო სამართლის განხილვის დროს უნდა მხოლოდ საგანგებოდ

¹) თუმცა აქა-იქ XI—XII სს.—შიც მწიგნობრულად იხმარება სიტყვა „სოფელი“ პირვანდელი მნიშვნელობით.

აღნიშნული იყოს, რომ გაერთიანების შემდგომაც, ერთ სრულყოფილ საქართველოს სახელმწიფოს არსებობისდა მიუხედავად, ქართულ ისტორიო-მწერლობაში წინანდებურად საქართველოს შესახებ რად „სამეფონი“-ა ნათქვამი და არა სამეფო: მრავლობითად ითქმობდა მხოლოობითის მაგიერ. დავით აღმაშენებლის შესახებ მისი ისტორიკოსი მაგ. ამბობს, რომ „სლვასა შინა თ ვ ს თ ა ს ა მ ე ფ ო თ ა ს ა... ვერ ადვილ მიემთხუეოდიან მოჩივარნი“ და ამიტომ საგანგებო მოსამართლენი დააყენაო (ცა მფსა დთსი * 555, გვ. 322—323), რომ „აქუნდა ყოვლით კერძო მშვიდობა და დაწყნარება სამეფოთა მისთა“-ო (ქვე * 564, გვ. 332). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროსაც საქართველოს სახელმწიფო შვიდ სამეფოს შემცვლელად ითვლებოდა. გიორგი III-ემ სამეფო ტახტზე აბრძანებისთანავე „იპყრნა შარავანდედნი მეფობისა[ნი] შვიდ სამეფოდ განწესებული[სანი]“-ო (ისტნი და აზმანი * 597 გვ. 366). გიორგი მეფე რომ მიიცვალა: „შემყრელთა [დიდებულთა] შვიდთავე ამის სამეფოსათა“, თამარს მოაკსენეს და სთხოვეს საქართველოს სახელმწიფო ტახტი დაეპყრა (იქვე * 623, გვ. 398). ისიც „მორჩილებდა პირველსავე ბრძანებასა დიდებულთა შვიდთავე სამეფოსათა“ და სამეფო ტახტზე დაბრძანდა (იქვე * 624, გვ. 329). რიცხვი 7 რასაკვირველია სინამდვილეს არ შეესაბამება და თუ პატარა სამეფოებსაც ჩავთვლით მეტიც გამოვა, ხოლო შვიდად აქ იმითომ არის ნაანგარიშევი, რომ ბედნიერ რიცხვად ითვლებოდა და სხვაგანაც ამ მოსაზრების გამო შვიდად ანგარიშობდნენ ხოლმე. უფრო საგულისხმო ყველა ზემო მოყვანილ მაგალითებში ის ცხადი გარემოებაა, რომ საქართველო მისი ძლიერების ხანაშიც რამდენისამე სამეფოსაგან შეერთებულ სახელმწიფო სხეულად ითვლებოდა, თუმცა ერთი გვირგვინოსანის მბრძანებლობის ქვეშ.

შემკრებლობითი ცნების გამოსახატავად როგორც ვიცით ჯერ „ყოველი ქართლი“ ან „ერთობილი ქართლი“ იხმარებოდა (ქლ ერის ისტორია II, გვ. 281), ხოლო უკვე მე-XI-ე საუკ.—ითგან მოყოლებული საზოგადო ტერმინად „საქართველოჲ“ ან კიდევ „ყოველი საქართველოჲ“ დაკანონდა. გიორგი მთაწმიდელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ ათონის ივერთა მონასტრის ახალი წინამძღვრის „სათნობათა სახელი და ღირსებაჲ ყოველსა საქართველოს განეფინა და არა ხოლო საქართველოსა, არამედ საბერძნეთსაცა“ (ცა იე და ეფთსი 62). „მატიანე ქართლისა“-შიც სწერია, რომ ბასილი კეისრის და გიორგი მეფის დროს

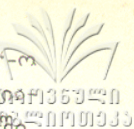
„მეოტ სპანი საქართუელო სანი“-ო (*476, გვ. 250). ამის შემდგომ ქართულ მწერლობაში ჩვენი სახელმწიფოს ქვეყნის და ქვეყნის წყლის აღსანიშნავად მხოლოდ ეს სიტყვა იხმარება (იხ. ქლ^ე ერის ისტორია II). ქართ. ჟამთაღმწერელი ხშირად ხმარობს ამ სიტყვას. „ყოველნი მკვდრნი „საქართველო სანი“-ო, ამბობს იგი (*850, გვ. 694). ვახტანგ უფლისწულს ყანმა „მოსცა მეფობა და ყოველი საქართველო“-ო (*903, გვ. 744). მას აღნიშნული აქვს ყოველი საქართველოს საზღვრებიც: ვახტანგ უფლისწულმა გამეფებისთანავე „დაიპყრა ყოველი საქართველო“ ნიკოფსიით დარუბანდამდე“-ო (*903, გვ. 744).

სახელმწიფო ქვეყნის და სამეფოს რაოდენობა თავდაპირველად ვიწროდ შემოფარგლული თანდათან იზრდებოდა და ფართოვდებოდა. იმ ხაზს, რომლითაც სამეფო ან სათემო ქვეყანა მეზობელთა და მახლობელ ქვეყანათაგან შემოფარგლული და შემოზღუდული იყო, „საზღვარნი“ ეწოდებოდა. როცა სახელმწიფო მიწა-წყლის ფარგლებზე იყო ლაპარაკი, მაშინ უფრო ნიშანდობლივ აღსანიშნავ სიტყვად იხმარებოდა „საზღუარნი სამეფოსანი“. იოანე საბანისძეს მოთხრობილი აქვს, რომ ჰაბო ტფილელმა შავი ზღვის ნაპირას, ბერძენთა მეფის საბრძანებელში „იხილა... ქუეყანაჲ“ მთლად ქრისტიანებით დასახლებული და „არავინ ურწმუნოთაგანი მკვდრ იპოების საზღუართა მათთა. რამეთუ საზღუართა მათდა არს ზღუაჲ იგი პონტოასაჲ“ (ცე_ჰაბოასი 19). „მატიანე ქართლისაჲ“-ს სიტყვით აშოტ დიდი კურაპალატი „ეუფლა ქართლის საზღუართა მისთა“ (*445, გვ. 219). დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ დიდებული მეფის დროს „დღითი-დღე შეემატებოდა საზღუართა სამეფოსათა“ (ც^ე მფ^სა^დ თსი *529, გვ. 296).

ქართ. ჟამთაღმწერელიც ამბობს: მონღოლები „მოიწიენეს საზღუართა საქართველოსათა, ქვეყანა[დ] გავისა“-ო (*738, გვ. 559). იმავე მემატიანეს მოწმობით, „წარვიდა ყან ქვეყანად შარვა[ნ]შასა, საზღუართა საქართველოსათა, ადგილსა რომელსა უწოდიან“ ჩალანუსური (*844, გვ. 689).

იმავე მნიშვნელობით, როგორადაც „საზღუარნი“ იხმარებოდა, თუმცა უფრო იშვიათად მაგრამ მაინც სიტყვა „ნაპირნი“-ც გვხვდება. მატიანე ქართლისა“-ს აღნიშნული აქვს, რომ განძის მფლობელმა ფადლონმა „აღმოვლო... მუხნარსა და ქართლისა ნაპირნი“ (*503, გვ. 273). აბუსერიძე ტბელიც ამბობს, რომ „ვინმე

კაცნი წარვიდეს ნაპირსა წარმართთასა მოსარეწლად რაჟსამე“ (ქ.ბი II, 118 გვ.). იმისდა მიუხედავად, რომ ეს ტერმინი იშვიათად გვხვდება იმდროინდელ ქართულს საისტორიო მწერლობაში, იგი მაინც ოდესღაც საყოველთაოდ გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. ამას ის საგულისხმო გარემოება ჰმოწმობს, რომ საზღვარზე მდებარე სანაპიროების გამგე ხელისუფალს საქართველოში „მონაპირე“ რქმევია (იხ. საქვეყნოდ გამრიგენი).

იმდენად საგამგეო ერთეულად არა, როგორც განსაზღვრული რაოდენობის მიწა-წყლის და სამფლობელოს აღსანიშნავად მხოლოდ ორიოდ შემთხვევაშილა იყო ძველი დროითგან შერჩენილი საგვარეულო წესწყობილების ხანის ტერმინი „სახლი“. მაგ. სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოს წიგნში მაწყვერელის საეპისკოპოზოში სხვათა შორის დასახელებულია: „სადგერი, სულ აწყური, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის გაღმართი“ და სხვა (დ. ბაქრაძე A. II. Γ. A. 81). დანარჩენ ამ ნაწყვეტში მოყვანილი სახელებით, „დიასამიძის სახლი“-ც უეჭველია ადგილის, საგეოგრაფიო ერთეულის სახელია. ამგვარივე მნიშვნელობა აქვს ტერმინს „სახლ“-ს წურწყაბელის სამწყსოს სიაშიაც: „ხურსიძის სახლი, ბოცოთ-კევი კერთვისის ქვემოთ მისია“-ო (იქვე 81). მეფის კერძო საკუთრება და სამფლობელოც ზოგჯერ ძველებურადვე სახლად იწოდებოდა. მაგ. როდესაც ბაგრატ IV სომეხთა მეფის საბრძანებელის მოზრდილი ნაწილი ხელში ჩაიგდო, მან „შეიწყალა“ კვრივე მეფე და თითქმის ყველაფერი დაუბრუნა, „სამშვალდე ოდენ იპყრა სახლად თვსად“-ო (მტნე ქა*499, გვ. 270), ე. ი. თავის სამფლობელოდ შეინარჩუნაო. ავგ ათაბაგის მამული და სამფლობელოც „სახლ“-ად არის მოხსენებული. უამთაღმწერელიც მოგვითხრობს, რომ დიმიტრი თავდადებულმა „წარავლინა ძე მისი დავით მცირე სახლსა ზედა ათაბაგისსა, რათა მუნ იზრდებოდეს და აქვდეს საუფლისწულოდ“ (*892, გვ. 734). უკანასკნელი სიტყვები იმის შესახებ, რომ მეფემ ათაბაგის „სახლი“ ბატონიშვილს საუფლისწულოდ მიუბოძა, ნათლად აჩქიციებს, რომ აქაც „სახლი“ მნიშვნელობით მამულს და სამფლობელოს უდრის. რომ ეს მართლაც ასეა, ამას იმავე ისტორიკოსის ქვემოთმოყვანილი სიტყვები ცხადყოფენ. როდესაც დიმიტრი II ურლოში მიემგზავრებოდა, „ვითარ მივიდა ქვეყანასა ხვაშაქისსა, ავგისასულისა, მუნ დახვდა ძე მისი დავით“-ო (იქვე *897, გვ. 738). მამასადამე „სახლი ავგისა“, რომელიც მის ასულს ხვაშაქს ჰქონდა დამკვიდრებული,

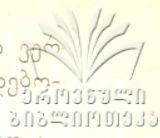
იგივე ქვეყანა ყოფილა. დასასრულ მცხეთის საკათალიკოსო ტახტი, როგორც საბრძანებელი, „მცხეთის სახლი“-ს სხეულში იტყობა რებდა. გრიგოლ სურამელი თავის 1250 წ. შეწირულობის წიგნში ამბობს: შიომღვიმის მონასტრისადმი შეწირულს გლექს „მცხეთის სახლისა ბეგარი თუით არცა რაჲ წინას ზედა სდებია... არცა რაი ამის წალმა საქმეც მცხეთისა სახლსა“ (ს. კაკაბ. 5, 17-20).

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ სახელმწიფოს მიწა-წყალს „ქუეყანაჲ“ ერქვა. ამგვარადვე იწოდებოდა სრულიად საქართველოს შემადგენელი მთავარი ნაწილების, ყოფილი სამეფოების მიწა-წყალიც. მაგრამ უფრო მცირე ერთეულებსაც, რომელთაც არას დროს ცალკე სახელმწიფოებრივი მოწყობილება არა ჰქონიათ, როგორც მაგ. ჯავახეთს, თრიალეთს, შავშეთს და სხვათა, ძველ ქართულ მწერლობაში მაინც ქვეყანა ჰქვიან (იხ. ქლ^რ ერის ისტორია II, 252).

ქვეყანაზე უფრო მომცრო საგამგეო ერთეულად „კევი“ ითვლებოდა. სწორედ ქვეყანა შესდგება ხევებისაგან. სუმბატ დავითის ძე მაგ. ამბობს, რომ აშოტ დიდის სიკვდილის შემდგომ „იყუნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნი კეენი შაშვეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“-ო (ც^ა და უწყება *577, გვ. 346). იმავე მატრიანეში ნათქვამია, რომ ბაგრატ III „დაიზამთრა კეეთა ტაოსთა“ (იქვე *483, გვ. 343). რომ „კევი“ საზოგადო საგამგეო ერთეული იყო, ამას ბაგრატ IV სიტყვებიც ამტკიცებს. ოპიზის სიგელში მას ნათქვამი აქვს, ოპიზართა და მიჯნაძოროელთა რომ დავა გამერჩია, დარბაზში მონაწილეობის მისაღებად მოვიწვიე „ყოველთა კეეთა ზემოთა და ქუემოთა აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-ო (სქ^ს სძვ^ლნი II, 3). ამ უკანასკნელი ცნობის გარდა, რომელიც აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს ხევებს უნდა გულისხმობდეს, ყველა ცნობა „კევი“-ს შესახებ აღმოსავლეთ საქართველოს და მესხეთს ეკუთვნის. დასავლეთ საქართველოს შესახებ ეს ტერმინი ნახმარი არ არის და არც ვიცით თუ რა ეწოდებოდა იქ „ქუეყანა“-ზე უფრო მომცრო საგამგეო ერთეულს.

როგორც დიდ „ქუეყანა“-ს სათავეში ერისთავთა ერისთავი იდგა და მცირესაში ერისთავნი, ისევე საგამგეო ერთეულ „ხევი“-ს უფროსად „კევისუფალი“ ითვლებოდა (იხ. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი). რაკი დასავლეთ საქართველოში „კევი“ (ჯერ მაინც) არა სჩანს, იქნებ ამიტომევა, რომ გელათის ორსავე სიგელში 1078 წ. და 1189 წლისაში მოხელეთა შორის, როგორც მოსალოდნელი იყო და აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთებში ჩვეულებრივია, ხევის-

თავი დასახელებული არ არის. თუ ეს შემთხვევით მოვლენად ვერ ჩაითვლება, მაშინ თავისთავად საკითხი იბადება, თუ რა ეწოდებოდა დასავლეთს საქართველოში შესატყვისის მოხელეს?

დასასრულ, საგამგეო ერთეულის სახელად ქართულ მწერლობაში სიტყვა „თემი“-ც იხმარებოდა. მე-VII—XI ს. სისაისტორიო ძეგლებში იგი არა გვხვდება და როგორც ეტყობა დახლოვებით მე-XII-ე საუკ.—ში ჩნდება. „თემი“ იმავე ცნების აღმნიშვნელია და იმავე ერთეულის სახელია, როგორისაც „ქუეყანაჲ“ იყო. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. მოგვითხრობს, რომ ქ. ანისის აღების შემდგომ გიორგი III-ემ, „დამოუბეღელმან ივანე ორბელისა მანდატურთა უხუცესისა და ამირსპასალარი[სამან] თანაშემწეობითა სარგის მკარგრძელისითა და სხუათა თემის დიდებულ[თა] აზნაურთათა“, ისევ სამშობლოში გამოსწიაო (ისტორიანი და აზმნი * 598, გვ. 368). ცხადია, ამ შემთხვევაში თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროს „თემი“ უკვე სრულებით ჩვეულებრივი ტერმინი იყო და როგორც წინათ „ქუეყანა“ იხმარებოდა, ისევე ნაშინ „თემი“ ყველგან მიღებული ყოფილა. სამხედრო ხელოვნების ტერმინოლოგიაშიც-კი, სპარსეთში ქ. ზენგანის აღების აღწერილობაში მაგ. ქართ. ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ „ეითარ გაგრძელდა ომი, განყუეს თემთა და თემთა ზღუდე ქალაქისა რათა შესთხარონ“ და ასე საქართველოს თვითოეული თემის ლაშქარს ციხის ზღუდის განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა მიჩენილიო (ისტორნი და აზმნი * 715, გვ. 520). მაშასადამე ლაშქარიც თემობრივად ყოფილა დანაწილებული.

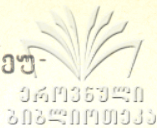
მემატინეს სურდა აღენიშნა, რომ მეფემ ანისში ივანე ორბელთან ერთად საქართველოს სხვა კუთხეების აზნაურნიც დასტოვა. იგივე ავტორი სიტყვა „თემ“-ს სამეფოს მაგიერ ხმარობს და ერთგან ნათქვამი აქვს კიდევ: „ამას ესევითარსა შინა დაწყებასა წყალობისასა იმიერთა [და] ამიერთა, ზემოთა და ქუემოთა [მკვდრთა] შუი დთავე თემისა, იწყეს რომელთამე“ კაცთა გაფიცვაო (იქვე * 628, გვ. 404). სხვგან ამისთანა შემთხვევაში ავტორს „შვიდთავე სამეფოთასა“ აქვს ხოლმე ნათქვამი და ამ შემთხვევაში ტერმინი „თემი“ მაშასადამე სამეფოს უღრის. ამგვარადვე სამეფოს, სახელმწიფოსაც კი ნიშნავს ეს სიტყვა შემდეგ წინადადებაში, რომელიც ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებითგან არის ამოღებული. მას აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მონღოლთა ძლევამოსილმა სარდლებმა ბევრი სხვადასხვა სახელმწიფო დაიპყრეს, მათ თავიანთ

ყანს „აუწყეს აღება სპარსეთისა, საქართველოჲსა, საბერძნეთისა და ყოველთა თემთა ქუდი და აბჯარი და ტანისამოსი და ჯიქი და ზანგის და წესი მიუმცნეს“-ო (* 755, გვ. 606). ავტორს „საქართველოს მკითხველის ყურადღება იმ გარემოებისათვის მიეპყრო, რომ მონღოლებმა თვითოეულ დაპყრობილი ქვეყნის და სამეფოს, როგორც მაგ. სპარსეთის, საქართველოს და სხვათა ტანისამოსის ნიმუშები აახლეს თავიანთ მბრძანებელს. დაახლოებით მე-XII-ე საუკუნეში ქართ. მწერლობაში შემოსული ეს ტერმინი თანდათან ვრცელდება და მე-XIII-ე ს.—ში უკვე ჩვეულებრივ სიტყვად ხდება. ქართ. ჟამთააღმწერელს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ დავით ლაშა-გიორგის ძემ „თუი თეულ ი[სა] თემისა [განგება] თუი თეულსა კაცსა შევედრის, რომლისათვის კახეთიცა პირველსა თორღუას შევედრა“-ო (* 813, გვ. 657). აქ კახეთიც თემად არის ნაგულისხმევი და მემატინის სიტყვები „თუი თეულსა თემისა განგება“-ო საქართველოს თვითოეული ქვეყნის ან ნაწილის განგებას ჰნიშნავს. დასასრულ იმავე ავტორს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ მეფე დავითმა ლაშა-გიორგის ძემ სარგის ჯაყელს „ქვაბულიანი თემი ერთი სამცხეს... სიგლითა სამამულოდ მიუბოძა“-ო (* 837, გვ. 683). ეს ადგილი ეხლაც არსებობს, მართლაც სამცხეშია და ქვაბლიანის ხეობად იწოდება. მაშასადამე ამ შემთხვევაში თემი ხეობას უდრის.

ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ნათლად ირკვევა, რომ „თემი“ ახალი რაიმე საგამგეო ერთეულის სახელი არა ყოფილა. იგი ხან სამეფოს, ხან ქვეყნის, ხან ხეობის მაგიერ არის ნახმარი. მაგრამ თუ ასე იყო თავდაპირველად, შემდეგში მას უფრო გარკვეული მნიშვნელობა მიენიჭა. მან თავისებური ელფერი მიიღო. ქვეყანა საზოგადო, ფართო ცნების გამომხატველად იქცა და მის მაგიერ თემი ჩადგა. ზემომოყვანილ მაგალითებითაც ირკვევა, რომ სრულიად საქართველოს შემადგენელ ნაწილებს და კუთხეებს, როგორც მაგ. კახეთს და სხვას, წინათ „ქუეყანა“ ეწოდებოდა, მე-XII—XIII-ე ს. ს.—ში უკვე „თემ“-საც ეძახდენ. შემდეგში ხომ უფრო მკაფიო ცნების აღმნიშვნელად იქცა და „თემი“ ერთი ტომით დასახლებულს, განსაზღვრულ საგეოგრაფიო-საგამგეო ერთეულს ეწოდებოდა და ეხლაც ასე ეწოდება.

§ 2. საქართველოს მკვიდრი და მოსახლეობის ერთეულები.

განსაზღვრულ ადგილზე მუდმივ მცხოვრებს და დაბინავებულს, სახლკარის მქონებელს ძველ ქართულში „მკვდრი“ ერქვა. იოანე საბანის ძეს ნათქვამი აქვს, რომ ნერსე ერისთავთ-ერისთავთან ერთად აფხაზეთში მისულმა ჰაბ.ო ტუილელმა „იხილა... ქუეყანა იგი საესტ ქრისტუს სარწმუნოებითა და არავინ ურწმუნოთაგანი მკვდრ იპოების საზღვართა მათთა“-ო (ცაჲ ჰაბოასი 19), ე. ი. ადგილობრივი მცხოვრებნი ყველანი ქრისტიანენი იყვნენო. დავით აღმაშენებელიც თავის უკანასკნელ ანდერძში ამბობს: ჩემი შვილი დიმიტრი „სიბრძნითა, სიწმიდითა, ახოვნებითა და სიმკნითა უმჯობესი ჩემსა“ არს და „ნამდულ ესევეთარი ჯერ იყო მეფე მოცემული ლუთისა მიერ მკვდრთა თვს სოფლისათა მართლმორწმუნეთა“-ო (ქეზი II, 51₁₁₋₁₁). აქ „სოფელი“ თავდაპირველი მნიშვნელობით არის ნახმარი და დავით აღმაშენებელს უნდოდა ეთქვა, რომ დიმიტრი I ყოველგვარი ღირსებით იყო შემკული, რაკი მეფისათვის საჭირო იყო, და ამის გამო სწორედ ამგვარი მეფე ეკუთვნოდათ ღვთაებისგან მართლმადიდებელ ქვეყნის მცხოვრებთ, საქართველოს მკვიდრთ. დავით აღმაშენ. ისტორიკოსიც ამტკიცებს, რომ საქართველოში მტრის ნაწარდისა და საშინელი მიწისძვრის გამო „არა დამშვიდნა ქუეყანა, არცაღა იქმნა ლხინება კაცთა უკეთურებისათვს მკვდრთა მისთასა, რამეთუ ყოველმან ჰასაკმან და ყოველმან პატივმან ყოვლითურთ შესცოდეს ღმერთსა“-ო (ცამფსა დ^თსი *517, გვ. 285). თურქთა შემოსევის დროს კლარჯეთში, შავშეთში, აჭარაში, სამცხეში, ქართლში, არგუეთში და სამოქალაქოში „ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი“-ო (იქვე, *514, გვ. 582). ზემოხსენებულ საშინელ მიწის ძვრის დროს თურმე „დაეცნეს სახლნი, დაინთქნეს და დაირღუნეს და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა“-ო (იქვე *519, გვ. 287).

ჩვენს ჟამთააღმჯერელს აღნიშნული აქვს, რომ მონღოლთა შემოსევის დროს „გოდებითა მიერ შეიცვლებოდეს ყოველნი მკვიდრნი საქართველოსანი ამერნი“ (*765, გვ. 595): ხოცვა-ჟლეტისაგან ამიერ-საქართველოს მცხოვრებნი დიდს ვაებაში ჩაეარდნო. ხოლო როდესაც ხალხის აღსაწერად და ხარკის დასადებად არღუნნი „მოიწია საქართველოსა, დიდსა ჳირსა მიეცნეს ყოველნი მკვიდრნი სამეფოსა დავითისნი“, ამიტომ რომ მძიმე, აუტა-

ნელ ტვირთად დააწვა ხალხს არღუნის მიერ დაწესებული ხარკი და სხვა გადასახადებია (*819, გვ. 664). იგივე ისტორიკოსი ავტორი აღმოსავლეთ საქართველოშიაც მთელი ვრი დავით რუსუდანის ძის სათნო ხასიათისა და ბრძნული მზრუნველობის გამო დიდ პატივსაც სცემდენ და უყვარდათ კიდევ. ამიტომაც იყო, რომ როდესაც მისი შვილი ვახტანგი აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა და ამ ვზით ორად გაყოფილი სახელმწიფო წინანდებურად ერთი სამეფო სახლის ხელში გადავიდა, განიხარეს ყოველთა მკვდრთა საქართველოსათა“-ო (იქვე *903, გვ. 744). ამგვარადვე იმავე ქართველს ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც დიდი ხნის უნახავი დავით „მეფე მოიწია ტფილისს“ და ქართველობამ თავისი გვირგვინოსანი იხილა, „იყო სიხარულსა ყოველი მკვდრი საქართველოსი“ (*814, გვ. 658). ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში საქართველოს ყველა მცხოვრებლებზე არის საუბარი და მემატინანს უნდოდა ეთქვა, რომ თავის მეფეს ნახვით მთელი საქართველოს მკვიდრნი, ერი გახარებული იყო.

რაკი ამ ტერმინს („მკვდრი“) ქართულ სასამართლო მწერლობაში, სახელმწიფო სამართალშიაც და სამოქალაქოშიაც, როგორც თავ-თავის ადგილს გამორკვეული იქმნება, საგანგებო მნიშვნელობა მიენიჭა, თავდაპირველი ცნების გამოსახატავად, მცხოვრების და მოსახლეს აღსანიშნავად ამავე სიტყვის განსხვავებული სახეც იხმარებოდა: „მკვდრი“-ს მაგიერ „მკვდროვანი“-ც ითქმოდა ხოლმე. ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. ცნობა აქვს მოყვანილი, რომ ჩინგიზხანმა თავისი სარდლები გაგზავნა მრავალი ქვეყნების დასაპყრობად, მათ შორის აგრეთვე „კავკასთა ჩრდილოთა ყოველთა მკუიდროვანთა“ (იქვე *758, გვ. 585). განუმარტებლადაც ცხადია, რომ აქ „მკუიდროვანი“ მცხოვრებსა ჰნიშნავს.

ამ საზოგადო მნიშვნელობის გარდა სიტყვას „მკვდრი“ განსაკუთრებულიცა ჰქონდა. სამოქალაქო სამართალში „მკვდრი“ მამრობითი სქესის ჩამომავალს, მემკვიდრეს ეწოდებოდა ალბათ იმიტომ, რომ სახლობის დედრობითი სქესის წევრნი რაკი მომწიფდებოდენ, „კიდე გათხოვდებოდენ“ ხოლმე, მამასა და საგვარეულოს შორდებოდენ და ქმრის სახლში შედიოდენ, ბინადრობასაც ამის გამო იცვლიდენ და ქმრის „მამულის“ მკვიდრად ხდებოდენ. ეს საკითხი განსაკუთრებით სამოქალაქო სამართალს ეხება და იქვე არის ყველა ამის შესახები ცნობა მოყვანილი. აქ უნდა განმარტებული იყოს მხოლოდ, თუ რას ჰნიშნავდა ტერმინი „უმკვდრო“, „ადგილნი

უმკვდრონი“. დავით აღმაშენებელს თავის უკანასკნელს ანდერძში ნათქვამი აქვს: „ადგილნი, რომელნი მიშობიან, უმკვდრონი და უმამულონი, მათგანც ვითარცა ბერმან არსენი და კათალიკოზებან გამოარჩიონ, მეფემან მიცემითა წიგნთა და სიგელთა განასრულონ“-ო (ქკ² II, 52₁₁₋₁₂). ვისაც ქართ. სასამართლო ძეგლების ენა და ტერმინოლოგია შესწავლილი არა აქვს, მას ეგონება, რომ დავით აღმაშენ. ანდერძის ზემოთხსენილ სიტყვებში უბინადრო, ან გაოხრებულ და გაპარტახებულ მიწების გაცემა ნაგულისხმევი: „ადგილნი უმკვდრონი“ მას დაუსახლებელ, ან მოსახლეობას მოკლებულ ადგილების აღმნიშვნელად ეჩვენება. მაგრამ შეცდომა მოუვა. „უმკვიდრო“ ისეთს ოჯახს, ან ადგილს ეწოდებოდა, რომელსაც მამრობითი სქესის ჩამომავალი, მამრობითი სქესის კანონიერი მფლობელი არა ჰყავდა. დაუსახლებელ და გაოხრებულ ადგილს-კი ძველ ქართულში „უშენი“, „უშენებელი“, „უეცრიელი“, „უქმი“ და „ულავწი“ ერქვა ხოლმე (იხ. ქლ¹ ერის ისტორია II). დავით აღმაშენებელიც თავის ანდერძში ამბობს: ჩემ მიერ დაპყრობილი ადგილებითგან, რომელთაც კანონიერი მამრობითი სქესის მემკვიდრე არა ჰყავთ და რომელნიც ვისიმე საგვარეულო საკუთრებას არ შეადგენენ და „მამულად“ არ ითვლებიან, ასეთი მიწები ჩემმა შვილმა დიმიტრიმ ჩემ მაგიერ უწყალობოსო.

რომ ჩვენ არა ვცდებით და უმკვდრო ადგილი, „უმკვდრო მამული“ სრულებითაც გაპარტახებულს და უეცრიელს ადგილს და მამულს არა ჰნიშნავდა და სწორედ ისე უნდა გვესმოდეს, როგორც ზევით არის განმარტებული, ამას ქართ. უამთააღმწერელის შემდეგი მოთხრობა და სიტყვებიც ცხად-ჰყოფენ. კახეთის ერისთავთ-ერისთავს თორღვას ურჩობის გამო მეფე იბარებდა, მაგრამ მას სასჯელისა ეშინოდა და ამიტომ მან უფნებლობის ფიცი და შუამდგომნი მოსთხოვა. ასეთ შუამდგომად ხორნაბუჯელი გამოვიდა და თორღვაც მას მიენდო. თორღვა თურმე ხორნაბუჯელს აფრთხილებდა: „მარტო ვარ და სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქმნების მამული ჩემიო“-ო, თუ იმედი არა გაქვს, რომ შენის შუამდგომლობით სიკვდილს გადამარჩენ, მაშინ უკეთესია თავი დამანებოო (*815, გვ. 658). თორღვას მამრობითი სქესის ჩამომავალი ჯერ არა ჰყოლია და ამიტომ ეუბნებოდა ხორნაბუჯელს: „სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქმნების მამული ჩემი“-ო. ცხადია, თუნდაც რომ თორღვა მოეკლა მეფეს, მისი მამული ყმებით დასახლებული ამის გამო

არ გაუჟაცრიელდებოდა და არ გაოხრდებოდა. სიტყვა „უმკვიდრო“-ს რომ უჟაცრიელის მნიშვნელობა ჰქონოდა, მაშინ თორღეა უმკვიდროც იტყვოდა „სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქნების მამული ჩემი“-ო. მაგრამ მოთხრობის ბოლო უფრო ნათლად გვიჩვენებს ამ ტერმინის ნამდვილს მნიშვნელობას. თორღეამ დააფიცა ხორნაბუჯელი: თუ მილალატო და ჩემს ცოდვაში ჩადგე, როგორც მე არ მომკლავენ და „უმკვიდრო“ ვიქმნები, „ეგრევე უმკვიდრო ყოვს წმიდამა მთავარმოწამემა (გიორგიმ) სახლი შენი“-ო. ხორნაბუჯელის შუამდგომლობისა და უვნებლობის სიმტკიცისდა მიუხედავად მთავრობამ მიცემული ფიცი გატეხა და თორღეა სიკვდილით დასაჯა. თუმც ამაში პირადად არავითარი ბრალი არ ედვა, მაგრამ ისტორიკოსის სიტყვით მაინც „მიეგო ბოროტი ხორნაბუჯელსა... ფიცისა გატეხისათჳს, რამეთუ ესეა შვილი ხორნაბუჯელს“, რომელსაც შალვა ერქვა. ამ „შალვას ესხნეს შვილნი და დაიკონეს და ეგრეთვე ბერი ხორნაბუჯელი მოკვდა მწუხარებითა“ ცალკე იმიტომ, რომ უნებლიედ ფიცის გატეხაში გარიეს და თორღეას სისხლის ბრალი მას დააწვა, ცალკე კიდევ თავზე დამტყდარი უბედურებით. მისი შვილი შალვაც თათრებს ჩავარდნით ხელში და „თათართა მიერ მოიკლა და უმკვიდრო იქმნა სახლი მისი“-ო, ამბობს ქართ. ჟამთააღმწერელი (* 815, გვ. 659). როგორც მკითხველიც ალბათ შეამჩნევდა, მთელ ამ მოთხრობაში მამრობითი სქესის წევრებზეა ლაპარაკი და სწორედ მათი სიკვდილით იქმნა ხორნაბუჯელის სახლი „უმკვიდრო“. ძნელი დასაჯერებელია, რომ არც ხორნაბუჯელს, არც მის შვილს ერთი ქალი მაინც არ ჰყოლოდეს. მაგრამ რაკი გვარის გამგრძელებლად და სავგარეულო სახელის მატარებლად ვაჟი-შვილები არიან და არა ქალიშვილები, ამიტომაც არის რომ ისტორიკოსს დაძენილი აქვს, „უმკვიდრო იქმნა სახლი მისი“-ო.

სახელმწიფოს მცხოვრებთა საზოგადო, შემკრებლობითი ერთეულის ცნების გამოსახატავად ქართ. ძველს მწერლობაში რამდენიმე ტერმინი არსებობდა. როდესაც ყველა მცხოვრებთა ვითარცა ერთ-თესლოვანი ჩამომავლობისაგან წარმომდგარი ერთეულის, ეროვნების აღნიშვნა სურდათ, მაშინ ძველს ქართულ მწერლობაში ხმარობდნენ ხოლმე სიტყვას „ტომი“, ან „ტომი“. მაგ. ჰაბო ტფილელის შესახებ იოანე საბანის ძეს ნათქვამი აქვს: იგი „იყო აბრამეანი, ძეთაგან ისმავლისათა, ტომისაგან სარკინოზთაჲსა და არაჲთუ უცხოჲსაგან თესლისა... არამედ ყოველადვე არაბიელთათესლი მამულად და დედულად“-ო (ც.ჲ ჰაბოჲსი 15²⁰⁻²³). ამ წინა-

დადებაში „ტომი“, „ტომი სარკინოზთაჲ“ ეროვნებას, სარკინოზთა ანუ არაბების ეროვნებას ჰნიშნავს, ხოლო „თესლი“ ჩამოშლული მავლობას და იოანე საბანის ძეს სურდა ემცნო ჩვენთვის, რომ ჰმარტო ეროვნებით კი არ იყო არაბი, გაარაბებული უცხო ჩამომავალი მშობლების შვილი კი არ იყო, არამედ ჩამომავლობითაც, დედის მხრივაც და მამის მხრივაც, „თესლით“ თავანკარი არაბი იყო.

მაგრამ თავდაპირველად ყოველთვის ვგონებ ასე არ უნდა ყოფილიყო. ქართ. სახარებაში „ტომი“ იშვიათად გვხვდება და ამ სიტყვის მაგიერ ჩვეულებრივ „ნათესავი“ იხმარება. ქართ. დაბადებაშიც-კი „ტომ“-სა და „ნათესავ“-ს განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს და ნათესავი ეროვნებას უდრის, ხოლო ტომი ეროვნების ერთერთ შტოს, თემს. „გამოსვლათა“ წიგნში მაგ. ნათქვამია: „აღდგა... ჩემს ეგვიპტეს შინა... და ჰრქუა ნათესავსა თვსსა: აჰა-ესე რა ნათესავი ესე ძეთა იჴლისათაჲ დიდი სიმრავლს არს უფროჲს ჩუენსა“-ო (თ. I, 8—9). ეს წინადადება ამტკიცებს, რომ ნათესავი ერის, ეროვნების შესატყვისი სიტყვა იყო და აქ ეგვიპტელთა ერზე, ისრაელთა ერზე ანუ ეროვნებაზეა ლაპარაკი. თუ ებრაელთა მთელ ერს ნათესავი ეწოდება, მისი ერთი შტოჲს აღსანიშნავად „ტომი“-ა ნახმარი. მაგ. იმავე წიგნში სწერია: „იყო ვინმე ტომისაგან ლევისა, რომელმან მოიყვანა ცოლი“ (თ. II, 1). ტომში სპარსული სიტყვაა და თესლს, გვარსა ნიშნავს. ეს სიტყვა შეთვისებული აქვს სომხურსა და ასურულსაც. ქართულშიაც თავდაპირველად ტომი და თესლი ერთად და შესატყვისი ცნებათა აღმნიშვნელად იხმარებოდა. შუშანიკის მარტვლობაში მაგ. ნათქვამია, რომ ვასქენ ქართლისა პიტიახში თავის ცოლს შუშანიკს „ავინებდა თესლ-ტომსა მისსა და სახლისა მოხრებელად სახელ-სდებდა (წმბაჲ შუშანიკისი 8, 12, ს. გორგაძის გამოცემა).

იმ ხანაში, რომლის სამართლის ისტორიასაც ამ ქამად ვიკვლევთ, ტერმინები „ნათესავი“ და „ტომი“ სწორედ იმ მნიშვნელობით იხმარებოდა ქართ. საისტორიო მწერლობაში, როგორც დაბადების ზემომოყვანილს წინადადებაშია ნაგულისხმევი: „ნათესავი“ თითქმის ყოველთვის, მაინცდამაინც განსაკუთრებით ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინია. გიორგი მთაწმიდელი მაგ. ამბობს: იოანე (მთაწმიდელი) იყო „ნათესავით ქართველი“-ო (ცქ იე და ეფთმისი 5 20—21). „ნათესავი ჩუენი (ე. ი. ქართველი) წრფელი იყო და უმანკო“-ო (ცქ იე მთწმდლსა 295). „რად ესრეთ უგუჴნი- ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია II 2

რად შეგირაცხიეს ნათესავი ქართულეთა წრფელი და უმან-
კო“-ო, ეკითხებოდა გიორგი მთაწმიდელი ანტიოქიის საბუთითჲსა
(იქვე 315). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც უწერია, რომ
გვირგვინოსანმა „უწყოდა კეთილად ყივჩაყთა ნათესავისა
სიმრავლე“-ო (ცხორება მეფეთ მფსა დთსი *534, გვ. 300). ხო-
ლო რომ ჩრდილოეთ კავკასიის მკვიდრნი დაეწყნარებინა, „აიხუნა
მძევალნი ორგნითვე ოვსთა და ყივჩაყთა და ესრეთ ადვილად
შეაერთნა ორნივე ნათესავნი“-ო (იქვე *535, გვ. 301). და-
სასრულ იქ, სადაც მემატინანს მეფის პოლიტიკის გასამართლებლად
საბუთები მოყვანილი აქვს, ნათქვამია: მეფემ იცოდა, რომ „ნათე-
სავი ქართველთა ორგულ-ბუნება არს პირველითგან თვსთა
უფალთა“-ო (იქვე *561, გვ. 329).

შემდეგშიაც ამგარისავე მნიშვნელობით იხმარებოდა ეს ტერ-
მინი და „ნათესავი“ ისევ ეროვნების აღმნიშვნელია. ქართ. ეპითა-
აღმწერელსაც ბევრი ამის დასამტკიცებელი მაგალითი მოუბოვება.
ეს იყო „განწირვა ქართველთა ნათესავისა“-ო, ნათქვამი
აქვს მას ერთგან (*739, გვ. 560). „ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა
ქართველთა ნათესავისა, არღარა მიეცა ძლევა თათართა
ზედა“-ო (ეპითაღმ. *739, გვ. 561). ულო ყაანი „არა მეცნიერ იყო
ნათესავსა ქართველთასა“-ო (იქვე *806, გვ. 648). იყო „შა-
დინი ვინმე ნათესავით სომეხი“-ო (იქვე *834, გვ. 679). ქართ-
ველმა გამოჩენილმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ ალოსმა „ნათესა-
ვი ლექთა წარმართობისაგან მოაქცივნა“-ო (იქვე *889, გვ. 731).
ბევრი ლაპარაკი და მტკიცება საჭირო არ არის და მკითხველისა-
თვის ისედაც ცხადი იქნება, რომ ყველა ზემომოყვანილს ამონა-
წერში „ნათესავი ქართველთა“, „ნათესავით სომეხი“, „ნათესავი
ლექთა“ ქართველთა, სომეხთა და ლექთა ეროვნებას ნიშნავს.

მაგრამ სხვა შემთხვევებიც არის და ყოველთვის მარტო ეროვნე-
ბის გამომხატველი არ არის ხოლმე „ნათესავი“, არამედ ზოგჯერ ჩამო-
მავლობას, ერთისისხლხორცობას და ნათესაობას ჰნიშნავს ხოლმე ეს
ტერმინი. გიორგი მერჩულს მაგ. მოხსენებული ჰყავს „ნათესავი აზ-
ნაურნი“ (ც^ა გგ^ლ ხანძი^ლს^ა, ლგ), რაც უეჭველია ჩამომავლობით
აზნაურსა ჰნიშნავს. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მკითხველი-
სათვის არ დაუმალავს, რომ როცა რუის-ურბისის საეკლესიო კრე-
ბაზე „უღირსად გამოჩინებულნი (მღვდელმთავარნი) გარდამოსთვი-
ნეს საყდართაგან“, საამისოდ კრებას დიდი შრომა და გამბედაობა
დასჭირდა იმიტომ, რაკი „არა ადვილ იყო ესე ნათესავთა მათ

თა ძლიერებათა“ (ცა მფსა დთსი *524, გვ. 291). ცხადია, ავტორს უნდოდა ეთქვა, რომ უღირს ეპისკოპოსებს ძლიერი და გავლენიანი თანამოგვარენი ჰყავდა და ეხმარებოდნო. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამტკიცებს, ვითომც მხარგრძელმა სამაგალითო გულადობა იმიტომ გამოიჩინა, რომ „იყო ნათესავი არტაქსერქს შკარგძელისა“-ო (ისტრნი და აზმნი *718 გვ. 525—526), მაცობით განთქმულ აქემენიანთა სპარსეთის სამეფო გვარის შთამომავლობას ეკუთვნისო. ქართ. ჟამთააღმწერელიც გაიძახის: „უგუნურებასა შინა ვართ ნათესავნი ადაღისნი“-ო (*851, გვ.696). საქართველოს მთავრებმა უმეფობის დროს მონღოლებს თურმე უთხრეს: „არა ეგების თუმცა დავემორჩილენით ვისმე უკეთუ არა იყოს ნათესავი მეფეთა“-ო (ჟამთააღმწერელიც *799, გვ. 639), თუ არ ქართ. მეფეთა ჩამომავალს, სხვას არავის გავიხდით მეფედაო. არლუნ ყანის ბრძანებით ლალატისათვის „მოაკუდინნეს ბულა და ყოველნი ნათესავნი მისნი“-ო (იქვე *894, გვ. 736).

თუ მკითხველი ტერმინ „ნათესავი“-ს ამგვარი ორაზროვნობის ზემომოყვანილს ყველა მაგალითს ჩაუკვირდება, განმარტებასაც ადვილად მოუძებნის. როდესაც სიტყვა „ნათესავი“ კერძო საკუთარ სახელთან, ან რაიმე ღირსებასთან არის დაკავშირებული და თან სდევს, მაშინ იგი ჩამომავლობის, ნათესავობის აღმნიშვნელია. ხოლო როდესაც „ნათესავი“ ეთნოლოგიურს სახელს თან სდევს, მაშინ იგი ეროვნების ცნების გამოხატველია.

თუმცა ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაში ასეთ ცნებათა აღრევის დამამტკიცებელი აზრია ერთგან გამოთქმული, რომ „ანტონი ნაოკრებლისძე ნათესავით მესხი“ იყო (იქვე *889, გვ. 731), აქ „ნათესავი“ შეცდომით ტომის მაგიერ არის ნახმარი, ტომობრივი სადაურობა და ეროვნება ერთმანეთშია არეული, მაგრამ ეს იმ ხანაში, რომელსაც ვიკვლევთ გამონაკლისს შეადგენს. გიორგი ხუცეს-მონაზონის თხზულება ნათლად ამტკიცებს, რომ უკვე მე-XI-ე ს-ში, როდესაც საქართველოს სრული პოლიტიკური გაერთიანება და ერთის ძლიერი სახელმწიფოს შექმნა ჯერ კიდევ დამთავრებული არ იყო, მაშინაც მოწინავე ქართველ წრეებს და მოღვაწეებს მშვენიერად ჰქონდათ შეგნებული, თუ რა განსხვავებაა ეროვნებასა, ტომობრივ კუთვნილებასა და დაბადების სადაურობას შორის. თავისი შეხედულება ამ საგანზე მას საუცხოვოდ გამოთქმული აქვს შემდეგს, თუმცა მოკლე, მაგრამ საგულისხმო სიტყვებში გიორგი მთაწმიდელის ჩამომავლობის შესახებ. მას ნათქვამი აქვს: გიორგი მთაწმი-

დელი იყო „ნათესავით ქართველი, ხოლო მამისა მამულ-
 ლად—ქუეყანის[გან], რომელსაც სამცხე ეწოდებოდა“^{ეროვნული}
 ლო თვთ აღმოცენა იგი ქუეყანასა თრიალეთისასა“-ო
 (ცე გი მოწმდსა 285₁₆—20). მაშასადამე ავტორს სამივე ცნება სა-
 განგებოდ განსაზღვრული აქვს და აღნიშნულია, რომ გიორგი მთა-
 წმნდელი ეროვნებით ქართველი იყო, ტომობრივად მამის მხრივ
 მესხი, ხოლო დაბადებით თრიალეთელი.

რაკი „ნათესავი“ ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ამისდა
 გვარად თანამემამულეს, ან ერთი ეროვნების წევრებს „თანამონათ-
 ესავე“, „თანამონათესავენი“ ეწოდებოდა. ჟამთააღმწერელი
 მაგ. იმ შემთხვევის შესახებ, როდესაც გარნიისის ომში ივანე ათაბა-
 გი და საქართველოს მხედრობა თავისს მოწინავე რაზმს ბრძოლაში
 არ მიეშველენ, აღშფოთებული ამბობს: ათაბაგი „ივანე და სპანი
 ქართველთანი ხედვიდეს ძლიერსა ომსა და არა შეიწყალებდეს თა-
 ნამონათესავეთა“-ო (*745, გვ. 568). სამცხის მთავარს ბექას
 მესხეთის წარჩინებულთათვის ბრძოლის წინ შემდეგი სიტყვით მიუ-
 მართავს: „ისმინეთ, მთავარნო საქართველოსანო, ძმანო და თანა-
 მონათესავენო“-ო (იქვე *923, გვ. 767).

ცხადია, რომ როდესაც ქართულ მწერლობაში ეროვნების
 აღმნიშვნელ ტერმინად „ტომი“ იყო მიღებული, მაშინ თანამემამუ-
 ლეს აღმნიშვნელი სიტყვაც „ტომი“-საგან იქნებოდა ნაწარმოები
 და „თანამეტომე“ ეწოდებოდა. მართლაც, დავით აღმაშენებლის
 ისტორიკოსს ამ მნიშვნელობით აქვს ნახმარი ტერმინი „მეტომე“.
 „იოსიპოს (ფლაბიოსმა) ებრაელთა“ ისტორიკოსმაო, ამბობს ზემო-
 აღნიშნული ქართ. ავტორი, „ტიტოჲს-მიერნი მეტომეთა თკსთა-
 ზედანი კირნი მისცნა აღწერასა“-ო (ცეა მფსა დტსი *541, გვ.
 307—308), მოგვითხრო თავის თანამემამულეების დაწიოკების ამბავი-
 კეისარ ტიტე-ბესპასიანეს დროსაო.

შემკრებელობითი, საზოგადო ცნების გამომხატველი იყო აგრე-
 თვე სიტყვა „ერი“, რომელსაც ქართული მწერლობის უძველეს
 ძეგლებში ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა: ხალხსაც ჰნიშნავდა და
 ჯარსაც. მაგ. სახარების ქართ. თარგმანში ტერმინი „ერი“ ხან ხალ-
 ხის, ბრზოს და კრებულის შესატყვისია (მათე 9₂₅, 26_{47,55}. მარკოზ
 14₄₃. ლუკა 8₄, 19₄₇. იოანე 11₅₀), ხან ჯარსა და ლაშქარს უდრის.
 ამის გამოა, რომ „ერისაგანი“ ქართ. სახარებაში ჯარისკაცს, მეო-
 მარს ეწოდება (მათე 8₉, 28₁₂. იოანე 19_{23,23,34}), თუმცა ზოგჯერ ხალ-
 ხისაგანსაც უდრის (ლუკა 12₁₃). დაბადების ქართ. თარგმანშიაც.

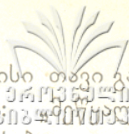

„ერი“ ხშირად იხმარება საზოგადო შემკრებელობითი მნიშვნელობით, ხალხის შესატყვისად, მაგ. „გამოიყვანო ერი ჩემი ძენი ისრაელისანთა ქუეყანით ეგვიპტით“ გამოს. III, 10), „მე მიგავლინო შენ რაათა გამოიყვანო შენ ერი ჩემი ქუეყანითა ეგვიპტით“ (იქვე III₁₁).

სიტყვა „ერი“-ს ორგვარი მნიშვნელობა ხალხისა და ჯარის აღსანიშნავად გასაკვირველი არც არის იმიტომ, რომ ხალხი და ჯარი უძველეს დროს ერთი-და-იგივე იყო. მხოლოდ მომავალში, როდესაც ქართ. მწერლობის უძველესი ძეგლები საკმაოდ აღმოჩენილი, შესწავლილი და მეცნიერულად გამოცემული იქნება, შეიძლება გამოირკვეს, რომელი ამ ორ მნიშვნელობათაგანი თავდაპირველი და ძირითადია. მაინც-და-მაინც ნათლად ეტყობა, რომ „ერი“ თანდათან ჯარის მნიშვნელობას ჰკარგავს და განსაკუთრებით ხალხის აღმნიშვნელ ტერმინად ხდება. ჯარისათვის-კი სამწერლო ენაში, ჯერ ერთი სპარსული სიტყვა „სპა“ შემოდის, შემდეგ მეორე სიტყვა „ლაშქარი“-ც ემატება.

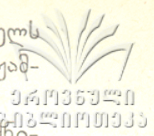
იმ ხანაში, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, „ერი“ უკვე თითქმის განსაკუთრებით ხალხის შესატყვისი და აღმნიშვნელია. აბუსერიძე ტბელი მაგ. მოგვითხრობს, რომ მათი სამრევლო ეკლესია პატარა ყოფილა და ხალხი ვერ ეტეოდა და ამის გამო უფრო მოზრდილი ავაგეო: „მაიძულა ეკლესიისა მცირეობითა ერის ვერა და ტევებამან... და ამისთვის კელ-ვყავ შეკადრებად აღშენებისა“-ო (ქკბი II, 120). უკვე მე-XI-ე საუკუნეში ასეთი ტერმინებიც მოიპოვება, როგორც მაგ. „წურილი ერი“ (მტნე ქა *481, გვ. 255), ან „ერნი სოფლიონი“ (ცა და უწყება, 77) მდამიო ხალხის აღსანიშნავად და „მდიდარნი ერისანი“ (ისტრნი და აზმ-მნი *617, გვ. 391) მაღალი წრეებისათვის. „ერი“-ს საზოგადო შემკრებელობის მნიშვნელობაზე არის დამყარებული, როდესაც ეფრემ მცირე საზოგადო, ყველასათვის სასარგებლო საქმის აღსანიშნავად ამბობდა: „საეროჲ საქმე და საზოგადოდ სარგებელი“-ო (ქსიფ. 341). მხოლოდ როდესაც მკითხველმა იცის, რომ „ერი“ ხალხსა ნიშნავს, მაშინ „საეროჲ საქმე“-ს აზრსაც სწორედ მიუხედება.

რაკი ერთხელ ამ სიტყვამ ასეთი გარკვეული მნიშვნელობა შეითვისა, შემდეგ უფრო და უფრო განმტკიცდა და საყოველთაოდ სწორედ ასეთის ფართო მნიშვნელობით, ხალხის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ქართ. ჟამთააღმწერელი მაგ. ამბობს, რომ ურდოში გამგზავრებამდე დარბაზის ერთან ბჭობის დროს, როდესაც დიმიტრი

II-ს ყველანი ურჩევდენ მთებში შეხიზნულიყო და თავისი თავი განსაცდელისგან ეხსნა, თავდადებულმა მეფემ უპასუხაო: „უბრალო ერი“, მე რომ ჩემ თავს ვუშველო, განრისხებული ყაანი საქართველოს ააოხრებს და უდანაშაულო ხალხს გასწყვეტს. ისევ სჯობია მე წავიდე, წავალ და „მე დავსდებ სულსა ჩემსა ერისათვის ჩემისა“-ო (ქამთაბლ. *896, გვ. 738). ხოლო როდესაც მეფემ ყველანი დაითანხმა, ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს. დამსწრენი ყველანი „განჰკვრდეს თუ ვითარ დადვა მეფემან სული თვისი ერისათვის“-ო (იქვე *896, გვ. 737).

ეროვნება „ნათესავი“, როგორც უდიდესი ერთეული შესდებოდა და იყოფებოდა მრავალ უფრო პატარა ერთეულებად. ქართ. ქამთაბლმწერელს მონღოლების შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ „მათნი ნათესაენი მრავალ გვარად განყოფილ იყუნეს“ (*733, გვ. 552). „გუარი“ ანუ „გვარი“ უძველეს ქართულ მწერლობაში, არც სახარებაში და არც პირველ ხანის მარტვლობებში, არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანეში, არსად არ გვხვდება და შედარებით გვიან ჩნდება. თუ არ ვცდები გვარეულობის აღსანიშნავად ამ ტერმინს, ვითარცა ჩვეულებრივ სიტყვას, საისტორიო მწერლობაში პირველად დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ხმარობს. მაგრამ ცხოვრებაში და ლაპარაკში ალბათ ამაზე კარგა ხნით ადრე უნდა ყოფილიყო „გავრცელებული, რათგან ისტორიკოსს ეს სიტყვა განუმარტავად მოჰყავს და არც ეტყობა, რომ იგი სრულებით ახალი, ან ცოტა ხნის შემოღებული იყოს. ლიპარიტ ამირას ორგულობაზე სახელოვანი მეფის ისტორიკოსი ამბობს სხვათა შორის, რომ ლიპარიტს „ორგულობა და სიძულილი პატრონთა გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ (ცა მფსა დთსი *521, გვ. 288), მათ საგვარეულოში მეფეთა ღალატი ჩვეულებრივი იყო და ლიპარიტსაც ეს თვისება წინაპრებისაგან ჰქონდა დამკვიდრებულიო. დავით აღმაშენებელმაც ყიფიყთა „ნათესავი“ საქართველოში რომ გადმოასახლა, მათი დაბინავენის დროს თურმე „დააწყუნა გუარად-გუარად“-ო (იქვე, *536, გვ. 302), საგვარეულობათა მიხედვით მიუჩინა დასაშენებელი ადგილებიო. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც მოეპოვება ეს სიტყვა. ზაქარია მხარგრძელსაო, ამბობს იგი, მამაცობა და ბრძოლაში გამარჯვებულობა „გვარისაგან მოვეაქენდა“-ო იმიტომ, რომ სპარსთა განთქმულის მეფის არტაქსერქს მხარგრძელის ჩამომავალი იყოო (ისტრნი და აზმნი * 718, გვ. 525—526). შემდეგში, რაც დრო გადიოდა, ტერმინი „გვარი“ სულ უფრო და უფრო ვრცელ-

დებოდა და ჩვეულებრივ სიტყვად იქცა. ქართ. ჟამთააღმწერელს უკვე ცნების აღსანიშნავად მხოლოდ ეს სიტყვა-ლა მოეძებნებოდა (ჟამთააღმწერელის *733, 837, 862 და 877, გვ. 552, 682, 706 და 721).

გვარს ძველ დროს ყველგან და საქართველოშიაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა; საგვარეულო მაშინ თვითოეულის თავისი წევრის ძლიერი და სანდო მფარველი იყო. ამის გამო მხოლოდ ის ადამიანი, რომელიც გავლენიან გვარს ეკუთვნოდა, თვითონაც უმნიშვნელო არ იქნებოდა: ნათესავთა წყალობით მას ზურგი გამაგრებული ჰქონდა და არავის დაეჩაგვრინებოდა. ამაზე მეტიც შეიძლება ითქვას. საგვარეულოს და ნათესავებს მოკლებული მხოლოდ პირად ნიქსა და ძალაზე იყო დამოკიდებული და იმ დროს ამგვარ უგვაროთათვის სამოქმედო გზის ფართოდ გაკაფვა და დაწინაურება ძნელი იყო. ამიტომაც არის, რომ მაშინ, როდესაც ადამიანის ღირსების ქება სურდათ, ამბობდენ ხოლმე „გუარიანი“-აო (ისტორნი და აზმნი *628 და *631, გვ. 405 და 410). თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს მაგ. რომ საქართველოს სახელოვანმა გვირგვინოსანმა „უბოძა მეჭურჭლეთუხუცესობა დიდსა და გუარიანი საკაცსა ვარდანის ძესა“-ო (ისტორნი და აზმნი *631—632, გვ. 410).

ამავე შეხედულებაზე იყო დამყარებული სახელმწიფოს მკვიდრთა ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფაც: ერთს შეადგენდენ „გუარიანი“, მეორეს — „უგუარონი“ (ისტორნი და აზმნი *628, გვ. 405). თუ საქართველოს საზოგადოებრივ დანაწილების ამ ორს ტერმინს დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ პირველს საპატიო და გავლენიანს ჯგუფს „გუარიანი“ იმიტომ ეწოდება, რომ თვითოეული მათგანი ამა თუ იმ გვარის შვილი იყვნენ, ხოლო პატივსა და ძალას მოკლებულს ჯგუფს ეკუთვნოდნენ ისეთი პირნი, რომელნიც „უგუარონი“ იყვნენ და მხოლოდ თვითონ პირადად გამოდიოდნენ პირველად სამოღვაწეო სარბიელზე.

თუმცა უკვე ბაგრატ III-ითგან მოყოლებული საქართველოს მეფეები დაუცხრომლად ცდილობდნენ, რომ სახელმწიფო და სამოხელეო ასპარეზზე მოხელეთა საგვარეულო ღირსებას კი არა ჰქონოდა მნიშვნელობა, არამედ მათ პირადს თვისებებს და ღვაწლს. დავით აღმაშენებელმა და ვიორგი III-ემ თავიანთი წადილი და პოლიტიკა განახორციელეს კიდევ, მაგრამ ცხოვრებაში „გვარიანობას“ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. უეჭველია იმ დროს ყველანი დიდად აფასებდნენ, თუ რომ ადამიანი „გვარიანი“ და „მსახურებული სახლი“-ს შვილი იყო. თვით მეფეებიც რასაკვირველია მათ დააწინაურ-

რებდენ, ქედფიცხელობისათვის რომ თავი დაენებებიათ, განსაკუთრებით, როდესაც სამსახურშიაც ნიჟსა და ერთგულეცხელობა იჩინდენ.

რამდენად აფასებდენ მაშინ იმას, რომ ადამიანს პირად ღირსებასთან ერთად „გუროანი“-სა და „მსახურეული სახლი“-ს (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *628, გვ. 504) შვილის სახელი ჰქონოდა, ძველი და „საჩინო გვარი“-ს (ყამთაალ, *862, გვ. 706) შთამომავლის შარავანდელით ყოფილიყო მოფენილი, შემდეგი საგულისხმო გარემოებაც ნათლად ამტკიცებს. თვით ისეთი პირებიც-კი, რომელნიც წარჩინებულისა და ძველი საგვარეულოს შვილნი არ იყვნენ, რა წამს სამოხელეო სარბიელზე დაწინაურდებოდენ, ცდილობდენ როგორმე თავიანთვის საპატიო გვარისშვილობა მოეპოვებიათ და გარდმოცემა შეეთხზათ. ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია, რომ მხარგრძელნი, რომელნიც სომეხ ისტორიკოსთა ცნობისამებრ ქურთების შთამომავალნი ყოფილან (იხ. ქ^{ლი} ერის ისტორია II, 584—585), მაინც ამტკიცებდენ და თვით თამარ მეფის ისტორიკოსიც-კი დაურწმუნებიათ, ვითომც ისინი სპარსეთის განთქმული მეფის არტაქსერქსის, მხარგრძელად წოდებულის, შთამომავალნი ყოფილიყვნენ (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *718, გვ. 525—526).

რაკი გვარიშვილობა ხალხში და ცხოვრებაში ასეთ მნიშვნელოვანი იყო, ცდილობდენ, რომ გვარს ძველის, „მსახურეული“ და „საჩინო“-ს სახელი ჰქონოდა მოხევეილი. ყოველი გვარისშვილი მოვალე იყო თავისი გვარის კარგი სახელი არ გაეფუჭებინა და არ გაეტეხა იმიტომ, რომ რაკი სააუგო ხმა გავრცელდებოდა, მთელი საგვარეულოს ღირსებაც დაეცემოდა: მან რასაკვირველია იცოდა, რომ ყოველის მისის საქრახისი საქციელით „წარკდების გვარი“ მისი (ყამთაალ. *837, გვ. 682).

წა უშუშანიკის მარტვლობა ამტკიცებს, რომ უკვე მე-V-ე საუკუნეში საქართველოში „სახლი“ მარტო საგვარეულოსა და გვარს კი არ ნიშნავდა, არამედ ერთ-ცოლქმრობაზე დამყარებულ ოჯახსაც (იხ. ქ^{ლი} ერის ისტორია I, 232). შემდეგში ხომ ამგვარი მნიშვნელობა უფრო და უფრო უნდა განმტკიცებულიყო. ასეც მომხდარა. იოანე საბანის ძეს მაგ. იქ, სადაც აღნიშნული აქვს, რომ ნერსე ერისმთავარმა თავისი ოჯახობა აფხაზეთში გახიზნა, ასე უწერია: „წარგზავნეს... დედა და ცოლი და შვილნი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი“-ო (ც^ვ ჰაბოასი 18⁶-გ). ოჯახობის მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს „სახლს“ „მატიანე ქართლისაჲ“-ს შემ-

დღეს ცნობაში: ბულა თურქმა „განაღო კარი დარუბანდისა და გადმოიყვანა ხაზარნი სახლი სამასი და დასხნა იგინი შანქორს, დარიალანით გამოიყუანა ოვსნი ვითარ სახლი ასი“-ო (*444, 445, გვ. 222). ძნელი დასაჯერებელია სიმრავლის გამო, რომ ბულა 300 საგვარეულო ხაზარი და 100 საგვარეულო ოსი გადმოესახლებინა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ აქ მემატიანეს ოჯახობაზე აქვს ლაპარაკი.

მაგრამ „სახლის“ თავდაპირველი მნიშვნელობა აქა-იქ მინც შერჩენილია და ზოგჯერ წინანდებურად გვარსა ჰნიშნავს. უეჭველია, მაგ., რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანეში საგვარეულოებზეა საუბარი, როდესაც მერმინდელის, ისტორიული ქართლის დასახელების ამბავია მოთხრობილი. მემატიანე ამბობს, რომ აზომ პირვანდელის, სადღაც სამხრეთით მდებარე ქართლითგან ამიერკავკასიაში მდებარე ქართლში დასამკვიდრებლად „წარმოიყუანნა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი“ (3 ქკა4, —გ). იმავე იოანე საბანის ძის თხზულებაჲ-კი, სადღაც სიტყვა „სახლი“ ოჯახის შესატყვისად არის ნახმარი, ამტკიცებს, რომ მაშინაც „სახლს“ ყოველთვის ერთ-ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახივით ვიწროდ არა ჰქონია საზღვრები შემოფარგლული და მახლობელ ნათესავებსაც ჰგულისხმობდა. მას მაგ. ნათქვამი აქვს: „მაჰდი ამირა მუმნან... სტეფანოზჲ გურგენისი, დისწული ნერსცისი, ნაცვლად დედის ძმისა თვისისა (დაადგინა) ერისმთავრად ქუყანასა ამას ქართლად. მაშინ მხიარულ იქმნა ნერსე, რამეთუ უფლებაჲ იგი (ერისმთავრობისა) სახლისა მისისაგან არა განაშორა ღმერთმან“ (ცჲ ჰაბოასი 20). მაშასადამე დისწულიც ნერსეჲს სახლის წევრად შეიძლება და ჩათვლილიყო და ითვლებოდა კიდევც.

სახლ-ოჯახის, განსაკუთრებით-კი ერთს ჰერ ქვეშ მცხოვრებ სახლობის აღსანიშნავად და მოსახლეობის აღმნიშვნელ ტერმინად მიღებული იყო სიტყვაც „კომლი“ (იხ. სქს ეკონ. ისტორია I, 16—17).

დასასრულ მოსახლეობის თვითოეულ წევრს განცალკევებულად, საქართველოს თვითოეულ მკვიდრს განმარტოებით „სული“ ეწოდებოდა. ეს ტერმინი უუკნინესის ერთეულის გამომხატველია. როდესაც უნდოდით ეთქვათ ამდენი და ამდენი ადამიანიო, სწორედ მაშინ ამის გამოსათქმელად „სული“ იხმარებოდა. „მატიანე ქართლისა“-ში მაგ. აღნიშნულია, რომ 1068 წ. საქართველოში სელჩუკიანთა

შემოსევის დროს „მოისრა და ტყუე იქნა ურიცხვი სული ქრისტიანეთა“ (*500, გვ. 271). ხოლო წყალდიდობის დროს მოვარდნილმა მტკვარმა „წარიღო მრავალი სულნი“ (*572, გვ. 272). ქართ. ჟამთააღმწერელსაც ნათქვამი აქვს, რომ მიწისძვრის დროს „სამცხეს ურიცხვი სული მოსწყდა“ (*881, გვ. 724). „იხილეთ რაოდენი სული ქრისტიანე სიკუდილსა მიეტყემის“ თათართავანო, სწერია იმავე ისტორიკოსის თხზულებაში (ჟამთააღმწ. *895, გვ. 737).

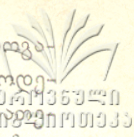
§ 3. საზოგადოებრივი და წოდებრივი დანაწილება.

საქართველოს მკვიდრნი მარტო თემობრივ და ტომობრივ კი არ ყოფილან დანაწილებულნი, არამედ სოციალურადაც რამდენსამე ერთეულად იყვნენ დაყოფილნი. იმგვარადვე, როგორც ეროვნული გრძნობა ჩვენი სამშობლოს სხვადასხვა კუთხისა და ტომის შვილს ერთსხეულად ჰქმნიდა და აერთებდა, საზოგადოებრივი მდგომარეობა და წოდებრივი კუთვნილებაც საქართველოს მცხოვრებთ ტომობრივ-თემობრივობის მიუხედავად რამდენსამე განსაკუთრებულ ერთეულად აყალიბებდა. წოდებრივი და საზოგადოებრივი ერთობის გნძნობა მეტადრე მაღალ წოდებათა და მმართველ ჯგუფების წრეებში იყო ძლიერი. საერთო მიზანი და ინტერესი მაღალი წოდებისა და საზოგადოებრივ ჯგუფის წევრებს ზოგჯერ უფრო მჭიდროდ აკავშირებდა, ვიდრე თვით ეროვნული გრძნობაც-კი და ჯგუფობრივი და წოდებრივი გამორჩენის წადილი ზოგჯერ ეროვნულ თვითშემეცნებასაც სკარბობს ხოლმე.

სოციალური და წოდებრივი დანაწილება სხვადასხვა ნიადაგზეა აღმოცენებული და სხვადასხვა მიზეზით არის წარმოშობილი, ეს ცხადია, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ჩვენ ამის შესახებ ან მეტად მცირედი ცნობები გვაქვს, ან სრულებით არაფერი ვიცით. ჯერ-ჯერობით ჩვენთვის ისიც დიდი საქმე იქნება, თუ შევეძლით და გამოვარკვიეთ, რა-და-რა წოდება და რამდენი და რომელი სოციალური ჯგუფები არსებობდნენ მაშინდელ საქართველოში. მათი წარმოშობის ისტორიის გამოკვლევა მხოლოდ მომავალში იქმნება შესაძლებელი, როდესაც საამისო ცნობები აღმოჩნდება.

არსებობდა თუ არა მაშინ წოდების ცნების აღსანიშნავად საგანგებო ქართ. ტერმინი, არა სჩანს: შენახულ ძეგლებში არ გვხვდება. საგანგებოდ უნდა აღნიშნული იყოს, რომ იმ დროინდელ საქარ-

თველოში, როგორც ქვემოთ იქნება გამოკვეთული, ისეთი საზოგადოებრივი ერთეულებიც მოიპოვებოდნენ, რომელნიც თუმცა წოდებად ვერ ჩაითვლებიან, მაგრამ წოდებრივობისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი თვისებები ებადათ, თითქოს წოდებასა და საზოგადოებრივ წრის შუა იდგენ.

მოსახლეობის თვისების მიხედვით სახელმწიფო ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ქალაქად და სოფლად. ეს აზრი მშვენიერად არის გამოთქმული ქართ-ქამთაალმწერელის შემდეგს ცნობაში. როდესაც მონღოლთა ყაანი დავით მეფეს და მის ერთგულს მოყმეს სარგის ჯაყელს ქართველთა განდგომის მიზეზს ეკითხებოდა, სარგისმა უპასუხაო: არღუნ ნოინის მიერ საქართველოში დადგენილმა ხოჯა აზიზმა „მიიღო მეფობა დავითისი: ქალაქი და სოფელი“ და ამის მოთმენა შეუძლებელი იყოო (ქამთაალ. *839, გვ. 684).

იმისდა მიხედვით, თუ სად ჰქონდა ადამიანს მუდმივი ბინა და სადა ცხოვრობდა, მას „მსოფლიო“, ან „მდაბიორო“ ეწოდებოდა, როდესაც სოფლის მცხოვრები იყო, და „მოქალაქე“ ერქვა, თუ ქალაქის მცხოვრებად ითვლებოდა.

სოფლელებად, რომელთაც გიორგი მერჩულის სიტყვით საერთოდ „მსოფლიონი ერისკაცნი“ ჰქვიან (ცა გვლ ხნთლსჲ, გვ. ია 43) „ერნი მსოფლიონი“ (ცა და უწყება), ხოლო თვითოეულს „მსოფლიოჲ“ (ცა შფსა დთსი *557, გვ. 325), ან „კაცი მდაბიოჲ“ (ცა გვლ ხნთლსჲ, ნე წნდჲ) ეწოდებოდა, მხოლოდ თავდაპირველად თუ იგულისხმებოდნენ დაბის ან სოფლის ყველა მცხოვრებნი და მკვიდრნი საზოგადოებრივ მდგომარეობისდა მიუხედავად, თორემ შემდეგში, და უკვე გიორგი მერჩულის თხზულებაშიაც-კი, — ამ სიტყვას და ტერმინებს აზრი და მნიშვნელობა შეეცვალათ და როდესაც ამ სიტყვებს ხმარობდნენ ხოლმე, მარტო დაბის ან სოფლის მოსახლეს-კი არა ჰგულისხმობდნენ, არამედ ისეთ პირთ, რომელნიც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დაბლა იდგნენ, დაბალ წოდებრივ, ან საზოგადოებრივ წრეს ეკუთვნოდნენ. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის წერაში ნახმარი ტერმინი „მდაბიორო“ (ქები II, 68,) თუმცა აზნაურის გვერდით არის დასახელებული, მაშასადამე წოდებათა ჯგუფშია მოთავსებული, მაგრამ აზნაურის მოწინააღმდეგე ცნებად არის გამოხატული. იქ მაგ. ნათქვამია: „ვამცნებთ ყოველსა, დიდსა და მცირესა, მდიდარსა და გლახაკსა, მეფესა და მთავარ-

სა, აზნაურსა და მდაბიორსა, მღელთა და უმღელთა, მოწესეთა და ერისკაცთა“ და სხვათ, რომ მაენე სენსა თაჲნი ცნებენ ბონო (ქუბი II, 68₂—4). ამ წინადადებაში ცნებათა რამდენიმე ჯგუფია დასახელებული: საზოგადოებრივ მდგომარეობის (დიდი და მცირე), ქონებრივ მდგომარეობისა (მდიდარი და გლახაკი), სახელმწიფო უფლებრივ მდგომარეობისა (მეფე და მთავარი) და წოდებრივ მდგომარეობისა (აზნაურნი და მდაბიორნი) და სხვათა. ამასთანავე თვითოეულს ამ ცნებათა ჯგუფთაგანში ორი უკიდურესი, მაღალი და დაბალი, წერტილია აღნიშნული და ამის გამო აზნაურს ვითარცა წოდებათა შორის პირველს დაპირდაპირებული ჰყავს „მდაბიორი“, რომელიც მაშასადამე აქუჲვე წოდებრიობის ან საზოგადოებრივ წყობილების დაბალ საფეხურზე მგოდმარედ არის ნაგულისხმევი. ეფრემ მცირეს თხზულებებიც ამტკიცებენ, რომ „სოფლური“ და „მსოფლელი“ უკვე საზოგადოდ დაბალხარისხოვანს, მარტივს და ღირსება-მოკლებულს რამეს ნიშნავს. როდესაც ეფრემ მცირეს უნდოდა ეთქვა თხზულება მარტივი და ჯბრალო ენით არის დაწერილიო, ამ აზრის გამოსახატავად მას ნახმარი აქვს „სოფლური სიტყუა“: „სოფლურითა სიტყუთა“, „ენითა მსოფლელთაჲთა“ არის ნაწერიო (იხ. ისტორიის მიზანი და მეთოდები I).

ამგვარადვე თუმცა ტერმინი „მოქალაქე“ თავდაპირველად მხოლოდ ქალაქის მკვიდრ მცხოვრებს ჰნიშნავდა და ამ მხრივ „მსოფლიო“-სი ზ „მდაბიორ“-ის საწინააღმდეგო ცნების აღმნიშვნელი იყო ისე, რომ დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც-კი მათ თითქოს ერთიმეორეს უპირდაპირებს, დიდებული მეფის დროს „ვერც მსოფლიო ვინმე, ვერც მოქალაქე“ უწესოების ჩადენას ვერა ბედადენო (ცა მფსა დთსი *557, გვ. 325), მაგრამ იმ ხანაში, რომელსაც ვიკვლევთ, რასაკვირველია, ამ სიტყვას ასეთი ფართო და საზოგადო აზრი აღარა ჰქონდა. მაინც-და-მაინც საეჭვოა, რომ მაშინ ვისმე მაღალი, წარჩინებული ადამიანისათვის, დიდებულ აზნაურისათვის მაგ., თუნდაც რომ მას მუდმივი ბინა რომელსამე ქალაქში ჰქონოდა, მოქალაქის სახელი ეწოდებინა. მოქალაქენი თუმცა მაშინ ვგონებ ჯერ ერთს წოდებას არ შეადგენდენ, მაგრამ მაინც საკუთრივ ქალაქის მკვიდრთა საშუალო წრეებს ეწოდებოდა. ამნაირი მნიშვნელობა აქვს ალბათ ამ ტერმინს ქართ. ჟამთააღმწერელის შემდეგს მოთხრობაში. როდესაც არღუნ ყანმა დიმიტრი II დააქერინა და მისი ქონების ჩამორთმევა ბრძანა, გამოგზავნილმა კაცებმა საქართველოს დედაქალაქითგან „წარიღეს ყოველი, არარა დავთა რამეთუ მოქალა-

ქეთაცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს“-ო (უამთაღ. * 898—899, გვ. 739). აღსანიშნავია, რომ მოქალაქეთა შესახებ ძველს ქართულ საისტორიო მწერლობაში ძველად ცოტა და უშინაარსო ცნობები მოიპოვება. ამის გამო მოქალაქეთა ვინაობისა და რაობის შესახებ მსჯელობაც ნადრევიანია.

წა უშუშანიკის მარტულობა ამტკიცებს, რომ მე-V-ე საუკ-ში აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდნენ. მაშინ ყოფილან „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“ (ს. გორგაძის გამ. 20₃₄₋₃₅).

„აზნაური“ და „აზნაურებაჲ“ ძველს ქართულ მწერლობაში თავისუფალს და თავისუფლებას ნიშნავდა. ეს ნათლად მტკიცდება საღმრთო წერილის ქართ. თარგმანითაც. კორინთელთა მიმართ მე-2 ეპისტოლეს სიტყვებში „სადა სული უფლისა, მუნ აზნაურება არს“ (თავი 2₁₇) „აზნაურება“ ბერძნულ დედნის „ელევთერია“-ს უდრის, რაც თავისუფლებას ჰნიშნავს. ამგვარადვე გალატელთა მიმართ ეპისტოლეს ქართ. თარგმანის „აზნაურები თა მით, რომლითა ქრისტემან ..განგააზნაურნა“-ო (თ. 5) ბერძნული დედნის იმავე ზემომოყვანილს ბერძნულს სიტყვას „ელევთერია“-ს და ზმნას „ელევთერიაზე“-ს უდრის, პირველი „თავისუფლება“-ს, ხოლო მეორე „განთავისუფლება“-ს ჰნიშნავს. გრიგოლ ხანძთელის ც“შიც, სადაც საღმრთო წერილის ეს ადგილებია ამოწერილი, ავტორს შემდეგის თავისი სიტყვების დასასაბუთებლად აქვს მოყვანილი: „პოვესკაცთა თავისუფლებაჲ“-ო (ც“ გგ“ლ ხნძთ“ლსჲ, გვ. მ₁₇₋₁₈)-მაშასადამე აქაც „აზნაურებაჲ“ თავისუფლებად არის ნათარგმნი. „სახისამეტყუელ“-ის ქართ. თარგმანშიც გააზნაურება განთავისუფლებას უდრის (TP. VI, 19₃₅).

ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“-ც ამისდა გვარად უნდა გავიგოთ, ესე იგი „თავისუფალნი და უთავისუფლონი ქართლისანი“-ო. მაშასადამე „აზნაური“ მნიშვნელობით თავისუფალს უდრის. თვით სიტყვა „თავისუფალი“-ც გვხვდება დამოუკიდებელის მნიშვნელობით ძველ ქართ. მწერლობაში (იხ. ნ. მარის Физіологъ TP. VI, გვ. XXXVI, შენ. 1).

თუ ქართ. ტერმინს („თავისუფალი“) ჩავუკვირდით, ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა ცხადი იქნება: ის იყო, „თავისუფალი“, ვინც თავისის თავის უფლად, ან ბატონად იყო, ვისაც ბატონი, ან უფალი არა ჰყავდა და ბატონს არ ემორ-

ჩილებოდა. ამიტომ ქართ. ტერმინი „აზნაური“, ან „თავისუფალი“ რომაული სამართლის „*persona sui juris subiecta*“ 1,48 apud P. R. Girard. *Droit Romain V* გამოცემა, გვ. 94, მუხ. 1) უდრის, ხოლო „უაზნონი“ იქმნებიან *personae alieno juris subiectae*, რომელნიც თავიანთ თავის უფალნი-კი არ არიან არამედ რომელთაც სხვა ჰყავთ უფლად.

მაგრამ რომ უკვე მე-V-ე საუკ-ში „აზნაური“ მარტო საზოგადო ცნების, „თავისუფალი“-ს აღმნიშვნელი-კი არ იყო, არამედ ამასთანავე საწოდებრიო სახელად და ტერმინად იქცა, ამას წაა შუშანიკის მარტვლობაც ამტკიცებს. იქ მოხსენებულნი არიან „აზნაური დიდ-დიდნი“ (ს. გორგაძის გამ. 20, 33). მაშასადამე აზნაურთა შორისაც განსხვავება იყო ეს წოდებაც უკვე ხარისხებრ დანაწილებული ყოფილა. უმაღლესი საფეხური „დიდ-დიდ აზნაურებს“ სჭირათ. უეჭველია „მცირენი“-ც იქმნებოდნენ.

შესაძლებელია, რომ ვახტანგ გურგასლის დროსვე აზნაურთა წოდების უფრო რთული ხარისხებრივი დანაწილებაც ყოფილიყო, მაგრამ მხოლოდ შემთხვევით არ იყოს ცნობები შენახული. ხოლო იმ ხანაში, რომელიც ამ ჟამად ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, ყოველ ექვს გარეშეა, რომ აზნაურთა წოდებას რთული და სხვადასხვა შემადგენლობა ჰქონდა.

მართალია ამ დროსაც იყვნენ დიდ აზნაურთა მსგავსნი „დიდებულნი აზნაურნი“ (ცა გვლ ხნძლსა, აგ., მტნე ქე* 487, გვ. 260. ისტრნი და აზმანი* 640, და 649, გვ. 421 და 435), მაგრამ ამ აზნაურთა „დიდებულეზაჲ“ (ცა გვლ ხნძთლსა, კვ), როგორც ეტყობა, სხვა თვისებისა იყო. გიორგი მერჩულის თხზულება გვიჩვენებს, თუ როგორ უნდა გვესმოდეს ეს სიტყვა და ჩვეულებრივ საითგან მომდინარეობდა დიდებულება. „იყო ვინ-მე აზნაური დიდებული წინაშე აშოტ კურაპალატისა და ერქუა მის სახელი გაბრიელ დაფანჯული“-ო, მოგვითხრობს გიორგი მერჩული (ცა გვლ ხნძთლსა იბ, § 9₆-7). მაშასადამე აზნაური დაფანჯული მესხეთის მთავრის წინაშე და მის მიერ ყოფილა დიდებული. ეს საკითხი, თუ რა იყო დიდებულება და ვინ უნდა ყოფილიყო დიდებული აზნაური, უფრო დაწვრილებით ქვემოთ იქმნება განხილული. აქ ჩვენთვის ისიც საკმარისია, რაკი დავრწმუნდით, რომ აზნაურთა შორის ერთის განცალკევებული წრის გამოყოფა მეფის წინაშე დასახურებითაც ყოფილა გამოწვეული.

თუნდაც დიდებულ აზნაურებს თავი რომ დავანებოთ, მაინც აზნაურთა შემადგენლობა IX—XIII ს.ს. სხვადასხვა გვარი და რთული დარჩება. ზოგი იყო „ნათესავით აზნაური“ (გ. შერჩულაძე, ცეცხლგაგებად, გვ. 12), ანუ ჩამომავლობით იყო აზნაური და არა მეფის წყალობით აღზეებული. გიორგი მერჩულს მაგ. ნათქვამი აქვს: „იყო ჟამსა მას ხანძთას წინამძღურად მამაა არსენი ნათესავით აზნაური“-ო (იქვე; ლგ. 21—22). ჩამომავლობით აზნაური იყო სწორედ „გუარიანი“, მისი წოდებრივი ღირსება მისის გვარის აზნაურობაზე იყო დამყარებული და მასაც მხოლოდ გვარიშვილობით ჰქონდა აზნაურობა დამკვიდრებული.

საფიქრებელია, რომ „ნათესავით აზნაური“, ანუ მემკვიდრეობით მქონებული აზნაურობისა სწორედ იმ „აზნაურთა მემამულეთა“ ჯგუფს ეკუთვნოდა, რომელნიც გიორგი II-ის სიგელში არიან მოხსენებულინი (შიო მღ. ისტ. საბ., 12; ს. კაკ. შიო მღ. სამი სიგ. 5).

ძველს ქართულში სიტყვა „მემამულე“ ჰნიშნავდა მემკვიდრეს, ისეთ პირს, რომელსაც ჩამომავლობით რაიმე უფლება ეკუთვნის. მაგ. „მატიანე ქართლისაჲ“ ამბობს, რომ როდესაც ბაგრატ IV ტფილისი აიღო, „არა დაიჭირა ბაგრატ თვსად ტფილისი“, არამედ მახლობელი ადგილები შეინარჩუნა მხოლოდ. რაც შეეხება საქართველოს დედა-ქალაქს, მეფემ „შემოიყუანა ტფილისად მემამულე სახელით სითილ არაბი და მისცა მას ტფილისი“-ო (*505, გვ. 274—275).

მემატიანეს სიტყვების მნიშვნელობა რომ ჩვენთვის უფრო ადვილი გასაგები იყოს, უნდა გავიხსენოთ, რომ ზემოთხრობილ ამბავზე უწინარეს, ჯერ კიდევ 1046 წ. ადრე ტფილისის ამირა მომკვდარიყო და ტფილელმა ბერებმა ბაგრატ IV მიიწვიეს ტფილისში (ქლი ერის ისტორია II), მაგრამ ბაგრატმა ტფილისი სამუდამოდ ვერ შეინარჩუნა და ტფილისის ამირობა კვლავ განახლდა. 1068 წ. სპარსეთის სულტანმა საქართველოში შემოსევის დროს, ტფილისი თავის ერთგულს მოკავშირეს განძის პატრონს ფადლონს მისცა (იქვე, II, მაშასადამე საქართველოს მეფის მოყმე-ამირასთვის, რომელსაც ამირობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდა, სულტანს ჩამოუერთმევია. როგორც ეტყობა ის ამასთანავე განდევნილიც ყოფილა. როდესაც ქართველებმა გათამამებული ფადლონი დაატყვევეს, მაშინ მან ტფილისის ამირობაც დაჰკარგა. ზოლო ბაგრატ მეფემათითონ კი არ დაიჭირა ტფილისი, არამედ მოიწვია „მემამულე“ ანუ ტფილისის ამი-

რათა შთამომავალი, რომელსაც უფლება ჰქონდა მემკვიდრეობით ამირობა მიეღო, და ის დასვაო. თამარ მეფის ისტორიის შესახებ ეს სიტყვა „მემამულე“ ნახმარი და იმავე კანონიერი მემკვიდრის მნიშვნელობით. გიორგი III-ემ 1161 წ. ქ. ანისი რომ აიღო, წინანდელი გამგის შედადიანის გვარის შვილს-კი არ დაუბრუნა და ჩააბარა, არამედ თვითონ დაიჭირა (ქლი ერის ისტორია II). მაგრამ რაკი მაჰმადიანთა მფლობელნი გააფთრებით ებრძოდნ ამ ქალაქს, რომ კვლავ მაჰმადიან მმართველთა ხელში ჩავარდნილიყო, ბრძოლით მოხეზრებულმა გიორგი III ზავის მოხოვნელს მტერს წინააღმდეგობა არ გაუწია და „უბოძა ანისი თვისსავე მემამულესა და ითაყუნა თავისა თვისისა ყმად“-ო, ამბობს ქართ. ისტორიკოსი (ისტორი და აზმნი * 610, გვ. 381—382). როდესაც გიორგი III-ეს ქ. ანისი აუღია, მაშინ ანისის მმართველად შადადის ძმა ფადლუნი ყოფილა (ქლი ერის ისტორია II). დაზავების დროს-კი საქართ. მეფეს ანისი უწყალობნია მაჰმუდის შვილის არსლანისათვის (იქვე, II), რომელიც ალბათ შედადიანთა ნათესავი და ჩამომავალი ყოფილა და ამის გამო მათ უფლებათა კანონიერი მემკვიდრეც. მაშასადამე „აზნაურნი მემამულენი“ მაშინ ისეთ აზნაურებს შეიძლებოდა რქმეოდათ სახელად, რომელთაც აზნაურობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდათ და წინაპართაგან დამკვიდრებული ჰქონდათ, ანუ რომელნიც „ნათესავით“ აზნაურნი იყვნენ.

„მემამულე“ აზნაურთა გარდა იყვნენ „აზნაურნი მოსაკარგავნი“, რომელნიც გიორგი II სიგელში „მემამულეთა“-გან განცალკევებით არიან დასახელებულნი (შიო მლ. ისტ. საბ., 12.—ს. კაკ. შიო მლ. სამი სიგ., 5). ამიტომ საფიქრებელია, რომ „აზნაურნი მოსაკარგავნი“ მაინც-და-მაინც „მემამულეთა“, ანუ ჩამომავლობით აზნაურთა ჯგუფს არ ეკუთვნოდნენ. „სქლოს ეკონომიურ ისტორია“-ში მოყვანილია დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ერთი ცნობა, რომლის საშუალებით ირკვევა, რომ „მოსაკარგავნი“ თითქოს გადასახადების ამკრებს ნიშნავდა. „ვისრამიან“-ის ქართ. თარგმანშიც ვხვდებმა ეს სიტყვა და იქ¹ ნათქვამია: „რამინმა კელწიფეთა და დიდებულთა საკარგავი მოუმბა და მათგან სათავისო ერთგულობა და სამსახური მოიმატა“-ო (ვისრ. 449, ქვ.).

¹) ეს ამონაწერი განსვენებულმა ი. ყიფშიძემ გადმოცა, 1915 წელს.

ამ წინადადების მიხედვით, „საკარგავი“ თითქოს მოხელეთა სარგოს უნდა უდრიდეს.

მაშასადამე ცხადია „აზნაურთა მოსაკარგავეთა“ რალაც საქონდა უნდა ჰქონოდათ „საკარგავ“-თან, მაგრამ მხოლოდ ამის ამკრები მოხელეები იყვნენ, თუ მათაც ეძლეოდათ „საკარგავი“ ვითარცა სამოხელეო სარგო, ამის თქმა შეუძლებელია.

„აზნაური მოსაკარგავენი“ მაშასადამე მოხელე აზნაურთა ჯგუფის შემადგენელი უნდა ყოფილიყვნენ. იმისდა მიუხედავად, რომ „აზნაური“ თავდაპირველად თავისუფალსა ნიშნავდა, ვერც აზნაურები გადურჩნენ ყმობის უღელს. ამის გამოა, რომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებულია „აზნაური მეფისაჲ“ (ც^ა გგ^ლ ხანძ^თლისაჲ იგ.). ის მაშასადამე მეფის აზნაურია, ამავე დროს იგი იმავე ნაწარმოებში დიდებულ აზნაურადაც იწოდება.

მაგრამ მარტო მეფის აზნაურები-კი არ იყვნენ, დიდებულ ზელისუფლებს, ერისთავთა-ერისთავებსა და სხვებსაც ჰყოლიათ აზნაური. ვაჰანის მონასტრის 1212—1227 წ. ტიბიკონში მაგ. მოხსენებულნი არიან მხარგრელის „სახლისა აზნაური... ნამსახური... და საპატოჲ აზნაურის შვილი“ (შიო მღ. ისტ. საბ. 41). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ასახელებს ჯერ სამცხის მთავრის სარგისის „აზნაურის შვილთ“, მის ყმებს (* 841—842, გვ. 687), შემდეგ „აზნაურთა ბექასათა“ (* 884, გვ. 727). ცხადია, სულ სხვა საზოგადოებრივსა და უფლებრივ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ აზნაური „მემამულენი“, „დიდ-გუარნი“ აზნაურები და ყმა-აზნაური, თუნდაც აზნაური მეფისანი.

თავისუფალი და გვარიანი აზნაური საქართველოს გავლენიან წოდებას შეადგენდენ. მათ დიდი ქონებრივი ძალაც ჰქონდათ და რასაკვირველია სამხედროც, განსაკუთრებით, ერთ ჯგუფთაგანს. ამ მხრივ, საყურადღებოა რომ აზნაური ორ ჯგუფად იყოფებოდენ: სუმბატ დავითის ძის სიტყვით აზნაური თურმე „რომელნიმე ციხეთა [უფალნი] და რომელნიმე უციხონი“ ყოფილან (ც^ა და უწყება, * 589, გვ. 359). „ციხეთა უფალნი კაცნი“, ან დიდებულნიო (მტ^{ნე} ქ^ა * 486, გვ. 260 და * 499, გვ. 270) ისეთ პირებს ეამბობდენ ხოლმე, რომელთაც საკუთარი ციხე ჰქონდათ და ფლობდენ. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რამდენად ციხეთა უფალნი აზნაური ძლიერი და გავლენიანი უნდა ყოფილიყვნენ სხვებთან, განსაკუთრებით უციხოებთან, შედარებით. ზემო ქართლის კათალიკოზის სამწყსოს სია ამტკიცებს, რომ ყოველს

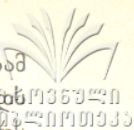

დიდგვარიან აზნაურს თავისი რასაკვირველია საგვარეულო სასაფლაო, მონასტერი და კათალიკონები სიაც ჰქონდა (დ. ბაქრაძე АИГА, გვ. 79—80).

აზნაურობა საქართველოს სახელმწიფო წოდებრივი წყობილების საერთო მოვლენა იყო და აზნაურნი საქართველოს ყოველ თემსა და კუთხეში იყვნენ: ქართლშიაც, ჰერეთ-კახეთშიც, მესხეთშიც, შავშეთშიც, აფხაზეთსა და სომხეთშიაც: ყველგან აზნაურები მოხსენებულნი არიან (მ^რტნე ქ^მ * 454—455, 456, 458, 463—464, 478 და 480 გვ. 231, 232, 234, 252 და 254; ც^ა მ^რფსა ღ^თსი * 512, გვ. 281. ისტ^რნი და აზმ^რნი * 654, გვ. 440).

უძველეს დროს, განსაკუთრებით მეფობის მოსპობის შემდგომ აზნაურთა წოდებას უუდიდესი ძალა ჰქონდა საქართველოში: მაშინ თურმე „ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა“ (მქ^აა ქ^მ, სამი ქ^კა 44), ქვეყნის შინაური საქმეების მართვა-გამგეობა მათ ხელში ყოფილა. აზნაურებს ამგვარი უფლება დიდ ხანს შერჩენიათ: სანამდის მეფობა არ განახლდა, „იპყრობდეს ქართლს აზნაურნი“-ო (მ^რტნე ქ^მ * 448, გვ. 225). აზნაურთა წოდებას შემდეგშიაც დიდი ძალა ჰქონდა და სამეფოს საქმეებშიაც მათი თვალსაჩინო გავლენა ყოველ ეჭვს გარეშეა. უცხოელებსაც კარგად სკოდნიათ ეს გარემოება, მეტადრე ბიზანტიის მთავრობის თვალს კარგად შეუნიშნავს და ხშირად ქართ. აზნაურთა მთელი ძალა და გავლენა თავის სასარგებლოდაც გამოუყენებია. სხვათა შორის ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ, როდესაც „ბერძენთა მეფემან ზემონი ქუეყანანი დავით კურაპალატს მისცნა“, ქართველთა მხრივ ერთგულების უზრუნველ-საყოფელად თურმე „აზნაურთა შვილნი მძევლად ითხოვა“ დავით კურაპალატისაგან (გ. მთაწმიდელი, ც^ა ი^ე და ეფ^თსი 6—7). საქართველოს მეფეებს რამდენჯერ გამოუტყდიათ აზნაურთა წოდების ძლიერება და ქედ-ფიცხელობა (იხ. ქვევით, „მეფე“). ვინც საქართველოს სოციალურ ისტორიას ჩაკვირდება, ის მაინც ალბათ შეამჩნევს, რომ IX—X ს.ს. და XI—XIII ს.ს. შორის დიდი განსხვავებაა: IX—X ს-ში პოლიტიკურ ცხოვრებასა და ბრძოლაში აზნაურთა წოდების მაღალი წრე თითქმის მთლად იღებს მონაწილეობას, XI—XIII ს-ში-კი უკვე მხოლოდ დიდებულნი და წარჩინებულნი-ღა არიან ქვეყნის ბედის გადამწყვეტნი.

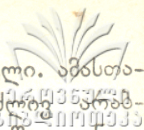
ცალკე წოდებრივ ჯგუფს შეადგენდნ „მსახური“, მაგრამ აზნაურებივით ისინიც ერთგვარსა, და თანასწორუფლებიან გუნდს არ წარმოადგენდნ. „მსახური“ (ც^ა ჰაბოაჰი 15₂₇—₂₈) ისეთ პირს ეწოდებოდა, რომელიც სხვასთან იყო რომელიმე საქმის, ან მინდობილობის გასაკეთებლად, და სასყიდლითა, ან სხვაგვარის გასამრჯელოთი მას ემსახურებოდა. ამიტომ მსახური მეფესაც ჰყავდა, მთავრებსაც და აზნაურებსაც. თვითოეულს მსახურთაგანს და მსახურთა ჯგუფს შეიძლებოდა საგანგებო საქმე ჰქონოდა ჩაბარებული. მაგ. ჰაბო ტფილელი, რომელიც ნერსე ერისთავთ-ერისთავს „შეეყო... მსახურად მისა“, თურმე ყოფილა „კელოვან კეთილად შემზავებელ სულნელთა მათ საცხებელთა“ (იქვე, 15₂₇—₂₈—16₁—₂), ალბათ ნერსეას სახლობისათვის, საპირფარეშო სულნელოვან საცხებლებს ამზადებდა. ზოგი გასაგზავნ-გამოსაგზავნად ჰყავდათ და იყენენ ხოლმე „მსარბოლ გზათა შორთა“ (ც^ა სრ³ნ ზრ³მ³ლსა, 38).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, აზნაურებსაც ჰყავდათ მსახური: ვაბრიელ ერისთავის ერთი „მსახურთაგანი“ მოხსენებულია გიორგი მერჩულის თხზულებაში (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თლსა ივ₁₂—₁₃). ცნობილი არიან „მსახური ერისთავთ-ერისთავისა მაგისტროზისა ლიპარიტისანი“ (ქ^კბი I, 191). ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონშიც მხარგრძელთა „სახლისა... მსახურნი“—ც არიან აღნიშნულნი (შიო მლ. ისტ. საბ. 41).

უეჭველია მსახურთავე ჯგუფს, მხოლოდ უმაღლესს, ეკუთვნოდნ მთავრის „წინაშე მდგომელნი“ (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თლსა ივ₁₂) და „ტაძრეულნი“ (ც^ა მ³ფსა დ³სი * 530, გვ. 297 და ჯუანშერ, ც^ა მ³ფსა ვბ³ტ³ნგსი * 430, გვ. 209). ტაძრეულნი რომ მაღალის, აზნაურთა წოდებისა არ იყენენ, შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს. ჯუანშერი ანბობს, რომ არჩილმა „ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყუნა იგინი“ (ც^ა მ³ფსა ვბ³ტ³ნგსი * 430, გვ. 209-210). თუკი მათი აზნაურ-ყოფა შეიძლებოდა, ცხადია, ტაძრეულნი აზნაურთა წოდების არ უნდა ყოფილიყვნენ.

უეჭველია „ვაჭარნი“ (1020 წ. მელქისედეკ³ზის სიგ. ქ^კბი II, 33. ც^ა მ³ფსა დ³სი * 539, გვ. 305) ცალკე წოდებას შეადგენდნ, მაგრამ რაკი ვაჭართა წოდებას მაშინდელი საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში ხან მცირედი, უფრო ხშირად არავითარი გავლენა არა ჰქონდა, ამიტომ ქართ. იმდროინდელ საისტორიო

წყაროებში ვაჭართა შესახებ თითქმის არაფერია შენახული. ამასთანავე რაკი საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი ხანგრძლივად სპარს ამირათა ხელში იყო და ტფილისის საამიროს შეადგენდა, ამიტომ სანამ დავით აღმაშენებელი ტფილისის საქართველოს შემოუერთებდა, ტფილისში და დმანისშიც ვაჭრები უფრო მაჰმადიანნი ყოფილან (ცა მფსა დთსი * 539, გვ. 305). შემდეგი რასაკვირველია მდგომარეობა თანდათან შეიცვალა.

ვაჭარნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ: უმაღლეს წრეს ვაჭართა შორის „დიდ-ვაჭარნი“ (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415, ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნი. ვეფხის ტყაოსანი კაკ. 143¹⁰²¹—1023, 149¹⁰⁷⁵—1077) შეადგენდენ. დიდ-ვაჭართაგან ნიშნავდა მეფე მოსამართლეს (იხ. სქს ეკონომიური ისტორია, 27-28). ამასთანავე ისინი სახელმწიფო საქმეებშიაც იღებდენ მონაწილეობას, იგზავნებოდენ დესპანებად უცხოეთში. თამარ მეფის დროს მაგ. „ერთი მკვდრთაგანი დიდ-ვაჭარი ზანქან ზორაბაბელი“ ისეთი საპატიო და დიდმნიშვნელოვანი საქმისათვისაც-კი იყო არჩეული, როგორც თამარ მეფისათვის საქმროს ჩამოყვანა (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415).

დანარჩენს და უმრავლეს ჯგუფს რასაკვირველია „ვაჭარნი“ შეადგენდენ. როგორც ჩანს, საკუთრად ვაჭრებს საგანგებო ტანისამოსიც ჰქონიათ. შ. რუსთველს მაგ. ერთგან ნათქვამი აქვს:

„ყმა ვაჭრულად იმოსებთ, არ ჩაიცვამს არა მისსა“.

(კაკ. 144¹⁰³⁴—კარიჭ. 175¹⁰⁵⁸).

ვაჭართა ტანისამოსს „სავაჭრო“ რქმევია. შოთას უკვდავ ქმნილებაში მაგ. სწერია:

„მე სავაჭროსა ჩავიცვამ, დავიწყებ ჯუბაჩობასა“-ო.

(კაკ. 142¹⁰¹²—კარიჭ. 170¹⁰³⁸).

ვაჭრებს თავიანთი წყობილებაც უნდა ჰქონოდათ და უფროსიც ჰყავდათ, რომელსაც „ვაჭართ-უხუცესი“ ეწოდებოდა (ვეფხის ტყაოსანი კაკ. 143¹⁰²², კარიჭ. 173¹⁰⁴⁸), ხოლო თვითონ ვაჭრები ირჩევდენ მას, თუ მთავრობა ნიშნავდა, ამის შესახებ არა ვიცით რა.

მიუხედავად იმისა, რომ „ვაჭრებს“ საერთო წოდებრივი სახელი ერქვათ, მათი მდგომარეობა ერთნაირი არ ყოფილა და მათ შორისაც დიდი განსხვავება იყო. თუ „დიდ-ვაჭრები“ მაგ. თავისუფალნი იყვნენ და პოლიტიკურ ცხოვრებაშიაც მონაწილეობას იღებდენ, ისეთი ვაჭრებიც იყვნენ, რომელნიც პირად თავისუფლე-

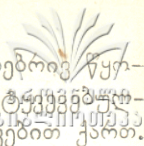

ბას მოკლებულნი ყოფილან და სხვის ყმებად ითვლებოდენ, რომელთაც ჰყიდდენ და ჰყიდულობდენ (იხ. 1020 წ. მელქისედეკ კზის სიგ., ქკბი II, 33).

ჯერჯერობით არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რომელ წოდებას ეკუთვნოდენ ხელოსნები, ცალკე წოდებას შეადგენდენ, თუ რომელსამე მაგ., ან მსახურთა, ან გლეხთა წოდებაში შედიოდენ. საქართველოში, მე-XII-ე საუკუნეში მაინცადა-მაინც, ხოლო საფიქრებელია, რომ კარგა ხნით უწინარესაც, ისეთი ხელოსნები იყვნენ, რომელნიც მხოლოდ თავიანთი ხელობით და პირადის შრომით ირჩენდენ თავს და ინახავდენ ოჯახსაც აბუსერიძე ტბელის თხზულებაში მაგ. მოთხრობილია, რომ ვიღაც ბასილი „ქვით-ხუროჲ, რომელსა ეწოდების გალატოზი“, სამუშაოდ „წარვიდა ქუეყანასა სომხითისასა“. თვით კალატოზი ბასილი ამბობს: „მეესრეთ გლახაკსა ნუგეშინის საცემელად ჩემდა მაქუნდა უცხოებასა მუშაკობაჲ, რათა მოვირეწო დასარჩენელი სახლეულთა ჩემთაჲ“-ო (ქკბი II, 113). მაშასადამე ამ ხელოსანისათვის მუშაობა ერთად-ერთი ცხოვრების სახსარი ყოფილა და სამუშაოს საშოვნელად უცხო ქვეყანაშიაც-კი მიდიოდა.

ეს ერთად-ერთი შემთხვევა არ ყოფილა, რომ საქართველოთგან ფულის საშოვნელად და სამუშაოდ უცხოეთში წასულიყვნენ. იმავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ დაბა ცხმორისის „კაცნი წარვიდეს ნაპირსა წარმართთასა მოსარეწლად რაჲსამე ღონედ სიგლახაკისა თვისისა“ (ქკბი II, 118). შემდეგ მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ცხმორელნი სპარსეთში ყოფილან წასული, ხოლო ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ სარჩოს საშოვნელად და სახლობის გამოსაკვებად, რაკი „სიგლახაკისა“ გამო სხვა „ღონე“ არა ჰქონიათ, უცხოეთშიც-კი მიდიოდენ სამუშაოდ.

წოდებრივობის უმდაბლეს ხარისხზე „გლეხნი“ (1020 წ. მელქისედეკ კზის სიგ. ქკბი II, 34. ნიკორწმიდის XI ს. სიგ., აქვე, II, 45—49. ცა მფსა დთსი *540, გვ. 307, ჟამთაჲლ. * 819, გვ. 664) იდგნენ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს უნდოდა მკითხველისათვის საქართველოს დიდებული მეფის ბრწყინვალე გამარჯვება ბრძოლის ველზე ცხად-ეყო და თავისი აზრის უაღრეს ცხოველმყოფელობისათვის აღტაცებული იქნახის: „გლეხთა, იხილმცა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუანდეს ტყუედ“-ო (ცა მფსა დთსი * 540, გვ. 307). ამაზე მეტი დამარცხება რაღა იქნებოდა,

რომ არაბთა უმაღლესი პირნი, მეფენი ქართველთა წოდებრივ წყობილების უმაღლეს საფეხურზე მდგომ გლეხთა მიერ დატყვევებულნი იყვნენო, ვამცნებდა თავისი ზემომოყვანილი სიტყვებით ქართ. ისტორიკოსი. საყურადღებოა, რომ, თუ არ ვცდებით, ტერმინი გლეხი არც გ. მერჩულის, არც ბ. ზარმელის, არც სხვა ძველი ავტორების თხზულებებში, არც „მტნე ქა“-ში არა გვხვდება. ვ. მერჩელს ამის მაგიერ „მსოფლიონი ერის კაცნი“ და „მდაბიოა“ აქვს ნახმარი (ც^ა გვ^ლ ხნძთ^ლსჟ, გვ ი^ა 43 და ნე § ნდ^ე). „მატიანე ქა“-ს-კი გლეხოების აღსანიშნავად „წურილი ერი“ უწერია. სუმატ დავითის ძე ამავე ცნებისათვის ხმარობს სიტყვებს „ერნი მსოფლიონი“-ო (ც^ა და უწ^ეება, 77). თუ ეს უბრალო შემთხვევით არ აიხსნება, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ტერმინი „გლეხი“ თავდაპირველად არ ყოფილა ქართ. მწერლობაში და შემდეგ შემოსულა.

რაკი გლეხები სოფლის მუდმივი მკვიდრნი იყვნენ და მათი ერთად-ერთი საცხოვრებელი და მარჩენალი მიწისმოქმედება იყო, ამიტომაც არის, რომ ხშირად მათ მარტივად „ქუეყანისა მოქმედნი“ ეწოდებოდათ. როდესაც ისტორიკოსმა თამარ მეფის დროინდელ საქართველოს საარაკო გამდიდრების დასურათება მოისურვა, მან დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსივით შედარებას მიმართა, ორი ერთი-მეორის უკიდურესი ცნება ერთმანერთს დაუპირდაპირა და თქვა, ისეთი სიმდიდრე დატრიალდა, რომ „გააზნაურდეს ქუეყანისა-მოქმედნი“-ო (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} * 632-633, გვ. 411).

„მსოფლიონი ერისკაცნი“, ანუ „მდაბიონი“ როგორც აღნიშნული იყო „შრომით და ქუეყანის მოქმედებით იზარდებოდეს“ და მხოლოდ „შრომისაგან მათისა“ შეეძლოთ შეეძინათ რამე(ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსჟ, 4). მათი ყოფა-ცხოვრება მარტივი იყო, ქონებრივის ავლადიდებით ისინი „ლიტონად ცხოვრებულთა“ (იქვე) წრეს ეკუთვნოდენ.

სანამ ოჯახის ბურჯი ჯანსაღად იყო და მუშაობდა, მის სახლეულებსაც არა უჭირდათ რა, სამყოფი სარჩო ჰქონდათ, მაგრამ როცა ის წაიქცეოდა, მუშაობა აღარ შეეძლო, ან წუთისოფელს გამოესალმებოდა, მაშინ მისი ოჯახის წევრნი „აღსა მას შინა სიგლახაკისასა შეთხეულნი“ (იქვე, 4-5) იყვნენ ხოლმე.

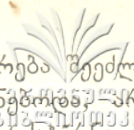
მდაბიოთაგანნი პირადად თავისუფალნიც ყოფილან, როგორც მაგ. თავისუფლად ჩანს სერაპინ ზარზმელის მამა (ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსჟ, 4-5), მაგრამ უმრავლესობას, განსაკუთრებით XI ს-ითგან

მოყოლებული, თანდათან ყმობის უღელი დაედო და „აზნაურის ყმა“-დაც იქცა. ამიტომაც არის, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი წოდებრივობისა და საზოგადოებრივ მდგომარეობის დაბალ საფეხურზე მდგომ გლახთა აღსანიშნავად სწორედ ამ ტერმინს, „აზნაურის ყმა“-ს ხმარობს. გიორგი III-ეს რომ სულტანი უეცრად ლაშქრითურთ თავს დაესხა, იმ ბრძოლაში „არა დიდებული, არა აზნაური, არა ვარგი და საცხაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქნა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 608, გვ. 380). რასაკვირველია გლახები მარტო აზნაურებს არა ჰყავდათ ყმებად, თვით მეფესაც და ეკლესიასაც, მაგრამ აქ თუ „აზნაურის ყმა“-ა დასახელებული იმით, რომ გლახ-ყმათა შორის აზნაურის ყმა ღირსებით მეფისა და ეკლესიის ყმებზე დაბლა იდგა. ყველა გლახ-ყმათა მდგომარეობა, ერთგვარი არა ყოფილა, მათ შორის რამდენიმე ჯგუფი არსებობდა, რომელთა უფლებრივი და საზოგადოებრივი მდგომარეობა არსებითად განირჩეოდა. მაგრამ ეს საკითხი უკვე პირდაპირ წოდებრივობას არ ეხებოდა და ცალკე უნდა იყოს განხილული იქ, სადაც საგანგებოდ „პატრონ-ყმობა“-ზე იქნება საუბარი.

წოდებრივობა საქართველოში თუმცა ძლიერი იყო და ღრმა კვლასაც სტოვებდა იმ დროინდელ საზოგადოებრივ და სახელმწიფო წესწყობილებაში, მაგრამ მაინც წოდებანი ერთი-მეორისაგან გარდაუვალ ზღუდით არ ყოფილა განცალკევებული. წოდებრივად აღზევებაც შეიძლებოდა და დაქვეითება, ჩამომცრობაც. ჩამომავლობასა და წოდებრივ ღირსებას გარდა მაშინდელ ცხოვრებაში პირად ღვაწლსა, ნიჭს და სამსახურსაც თვალსაჩინო მნიშვნელობა ჰქონდა. როდესაც თავისი პირადი ღირსებით ადამიანი „საჩინოე კაცი“ (გ. მერჩული, ც^ე გ^ლ ხნძ^ლს^ე, ი^ზ), „განთქმული და საჩინო კაცი“ (გ. მთაწმინდელი, ც^ე იე^სი, და ეფი^სი 14) იყო მის წოდებრივობასაც მიმზვიდელი ნათელი ეფინებოდა და ამალეობდა, „სამსახური“ შესაფერისად დაჯილდოვებული იყო ხოლმე (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} * 620, გვ. 406). მაშინ ის მარტო „გუბრიანი“-კი აღარ იყო, არამედ მას და მის ოჯახს „მსახურეული სახლი“-ს (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} * 628, გვ. 405) სახელგანთქმულობაც ემატებოდა. ამგვარადვე, თუ დიდებულის ყმა-აზნაური „ნამსახური“ იყო, მას პატივისცემაც და სახელიც ემატებოდა: იგი ვითარცა „დიდად საპატიოე და ნამსახური“ პატრონისათვისაც და ხალხშიაც „საპატიოე აზნაურის შვილი“ იყო (1212-1227 წ. ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონი, შიო მღ. ისტ. საბ. 41).

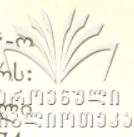
ყმა-გლესაც-კი პირადი ნიჭითა და ღირსებით დაწინაურება შეეძლო: მას ყველანი შეამჩნევდენ, იგი უბრალო ყმა-კი არ იქნებოდა. არამედ, „ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმა“ (ისტორი და აზმნი * 608, გვ. 380) ყურადღების ღირსია ამ მხრივ, რომ სვანურში „ვა“რგ“ აზნაურსაც-კი ჰნიშნავს.

ყველა ეს ცნობა ნათლად გვიმტკიცებს, რომ პირადი ღირსებით და განსაკუთრებით სამსახურით წოდებრივობის მხრივაც დაწინაურება შეიძლებოდა. ერთის, უფრო დაბალი წოდებითგან უფრო მაღალ წოდებაში გადასვლა რომ შეიძლებოდა, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობებიც მოიპოვება. ამას სხვათა შორის ჯუჯანშერიც სიტყვებიც ცხადად ამტკიცებენ; მას აღნიშნული აქვს, რომ არჩილმა თავისი ტაძრეულნი „აზნაურ ყუნა“ (ცა მფსა ვხტნგ გრგს-ლსა * 430, გვ. 209-210). წოდებრივ ამიღლებას „აღზეება“ რქმევიც, ხოლო დაწინაურებულებს „აღზეებულნი“ ეწოდებოდა (ისტორი და აზმნი * 629, გვ. 406).

§ 4. მმართველი წრეები.

ვისაც ერთხელ მაინც ქართ. საისტორიო ძეგლები გულდასმით წაუკითხავს, მას უეჭველია შემჩნეული ექნება, რომ „დიდებულთ“, „წარჩინებულთ“ და კიდევ ორიოდ სხვა სახელის მქონებელთ საქართველოს სახელმწიფო საქმეების მართვაში თვალსაჩინო გავლენა ჰქონდათ. ქართული სახელმწიფო სამართლისათვის ამ ტერმინების განმარტებას ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს და საქართველოს სახელმწიფო წეს-წყობილების გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ თავდაპირველად ეს საკითხი საფუძვლიანად შესწავლილი არ იქნება.

მაშ რას ნიშნავდა სიტყვა „დიდებულნი“ და „დიდებულება“? ამ სიტყვის თავი-და-თავი მნიშვნელობა იყო განდიდებული, პატივცემული, დაწინაურებული, წარჩინებული და განთქმული. მაგალ. „კლარჯეთისა დიდებულნი უდაბნონი“, „დიდებულნი მონასტრები“ (ცა გგლ ხნძთჲ, ბ), „იშხნისა პირველი დიდებულეზაჲ“ (იქვე ით), „ძენი სარგის ამირსპასალარისანი რომელნი მას ჟამსა დიდად განდიდებულნი იყუნეს მეფის მიერ“ (ისტორი და აზმნი * 686, გვ. 481). ქართ ჟამთააღმწერელიც ამბობს: „სიბღვიანი განდიდებულნი იყო ყანისა ულოსაგან და სადუნიცა მისგან განდიდებულნი იყო. ყოველი საბრძანებელი ყანი-

სა მისთა კელთა შინა იყო და ბრძანებასა მისსა მორჩილობდეს“-ო (ჟამთაჲლ. * 874, გვ. 718). იგივე ისტორიკოსი ერთგან სწერს: „ამათ ჟამთა შინა განდიდნა სამცხის სპასალარი სარგის ჯაყელნი და ძე მისი ბექა, რომელნი მთავრობდეს სამცხეს“-ო (იქვე * 874, გვ. 718).

ჩვენთვის ამ ჟამად ამ სიტყვების მნიშვნელობის გამორკვევა იმდენად არის საჭირო, რამდენადაც „დიდებული“ და „დიდებულე-ბა“ სახელმწიფო სამართლის ცნების გამომხატველ ტერმინებად იხმარებოდა. ხოლო თუ ჩვენ ამ მხრივ გვწადიან გამოვარკვიოთ, რაზე იყო დამყარებული „დიდებულეობა“, მაშინ თავდაპირველად უნდა გამოვრკვეული გვქონდეს, თუ რა იყო და რა ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი „დიდებობა“?

როგორც ეტყობა, „დიდებობა“ ძველად თანამდებობასა და თანამდებობაზე დაფუძნებულს პატივს ჰნიშნავდა. მაგ. ბაგრატ მეფის შესახებ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, მეფემ „განაგნა ყოველნი საქმენი აფხაზეთისანი, ურჩინი თვისნი შესცუალნა დიდებისაგან, ადგილთა მათთა დაადგინა ერდგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქ.ე * 467, გვ. 242). დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ რაკი „ლიპარიტ ამირა“ წინაშე მეფისა „ზაკდა“ და ორგულობდა, მეფე დავითმა „ინება ვაწურთა მისი, ამისთჳსცა პყრობილყო იგი ჟამსა რაოდენსა“, ხოლო შემდეგ „განუტევა იგი და მითვე დიდებითა ადიდა და არა შეუცვალა“-ო (ცა მფსა დთსი * 521, გვ. 289). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ დიდგვარიანი ხელისუფლები განთავისუფლებულ ამირსპასალარობის, მანდატურთ-უხუცესობის და მსახურთ-უხუცესობის თანამდებობას ერთი-მეორეს ეცილებოდენ, „ბრძოლ[ისა] მყოფთა კელისუფლობის და დიდებისათჳს“-ო (ისტორნი და აზმნი * 629, გვ. 406).

ამისდა მიხედვით ცხადია, რომ „დიდებული“ დიდი ხელისუფლობით დაჯილდოვებული და აღჭურვილი პირი უნდა ყოფილიყო. ე. ი. „დიდებული“ იმავე დროს დიდი მოხელე იქმნებოდა. მაგ.: გიორგი მთაწმიდელი რომ საქართველოში ყოფილა, გიორგის მომლოდინე მეფე ბაგრატ IV-მ თურმე „ჰრქუა მთავართა თჳსთა“, გიორგი მთაწმიდელი მოვა და ყურადღება მიაქციეთ, იუბნებს, მაგრამ ჩვენ-კი არ შემოგვხედავსო და „ვითარცა შემოვიდა სამეფუფოსა მას კარავსა, აღდგეს ყოველნივე დიდებულნი... იწყო მე-

ფემან უბნობად მისა... აგრეთვე ეპისკოპოზთა და მთავართა...
(ც^ა გ^ი მთ^წ 296). ცხადია, ამ შემთხვევაში დიდებულთა მთავართა
სა ნიშნავს.

მე-XI-ე საუკ. ქართ. ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ
ბაგრატ III მოიყვანეს აფხაზეთისა და ქართლის მეფედ „ყოველთა
დიდებულთა ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქა-
რთლისათა“-ო (მტ^ნე ქ^ა *469, გვ. 239). იმავე ავტორს მოთხრო-
ბილი აქვს, რომ ბასილი კეისრის საქართველოში ლაშქრობის დროს
„მოიკლნეს ერისთავნი დიდებულნი რატი ძე ლიპარიტისი
და ხურსი“ (იქვე *474, გვ. 247). თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამ-
ბობს, რომ მეფის კურთხევის დროს „სრულ ყუეს მოკელეთა¹ სუი-
ანთა და დიდებულთა ვარდანის ძეთა, საღირის ძეთა და ამანე-
ლის ძეთა მოღება[დ] და დაღება[დ] კრმლისა“-ო (ისტ^რნი და
აზმ^ნი *625, გვ. 400). იგივე ავტორი იხსენიებს „დიდებულთა
ვიეთ[თა]მე კელისუფალთა“ (იქვე *428, გვ. 405).

მაგრამ დიდებულებად მარტო მოხელეები-კი არა ყოფილან,
არამედ აზნაურიც შეიძლებოდა „დიდებული“ ყოფილიყო. სხვა-და-
სხვა დროის თხზულებებში „დიდებულნი აზნაურნი“ არა-ერ-
თხელ არიან დასახელებულნი (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თსა ლგ. ზგ. მტ^ნე
ქ^ა *478 და 486, გვ. 252 და 260. ისტ^რნი და აზმ^ნი *622, გვ.
396). მაგ. გრიგოლ ხანძთელის ც^აში მოხსენებულია „აზნაური
დიდებული... ერქუა მას გაბრიელ დაფანჯული“ (გვ. ი^ბ და ი^დ).
მაგრამ იმავე დროს ეს „გაბრიელი მთავარი“ ყოფილა (იქვე ი^გ).
მაშასადამე მისი დიდებულებაც დიდ მოხელეობაზე ყოფილა დაფუძ-
ნებული. აკი იგივე ავტორი ერთგან ამბობს კიდევ: „განსრულდა
ძუელი იგი ეკლესიაჲ ხანძთისაჲ კორციელად მოღუაწებითა დიდე-
ბულისა გაბრიელ მთავრისაჲთა“-ო (იქვე ი^ე).

თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ ომში თავი
ისახელეს „ვარდან და[დია]ნმან მსახურთ-უხუცესმან, ორთავე მკარ-
გრძელთა და სხუათა დიდებულთა აზნაურთა“-ო (ისტ^რნი
და აზმ^ნი *640, გვ. 421). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ერთგან ამბობს:
„ქვეყანათ ციხენი... და დიდებულნი აზნაურნი და მონა-
სტერნი... ყოველნი მას აქენდეს“-ო (*915-916, გვ. 758).

ზემომოყვანილი მაგალითები ცხად-ჰყოფენ, რომ დიდებუ-
ლება აზნაურობასთანაც ყოფილა დაკავშირებული.

1) M „მკველთა“ > „მკელთა“.

მაგრამ მაინც ყოველს ექვს გარეშეა, რომ თვითოეული აზნაური „დიდებულ“-ად არ ითვლებოდა. სიტყვები „დიდებული“ და „აზნაური“ ერთისა-და-იმავე შესატყვის ცნებათა გამომხატველი არ ყოფილა, არამედ „დიდებული“ განსაკუთრებული აზნაურობისა-გან განსხვავებული ჯგუფის წევრის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. ეს მიზეზია, რომ ჩვენი ძველი ისტორიკოსები ერთსა-და-იმავე წინადადებაში საქართველოს მოხელეთა და მკვიდრთა სხვა-და-სხვა ჯგუფის ჩამოთვლის დროს ამ ორ ტერმინს ცალკ-ცალკე ასახელებენ ხოლმე. მაგ.: „ვაზირნი (და) სპასალარნი, კელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“ (ისტრნი და აზმნი *603, გვ. 373). „არა დიდებულნი, არა აზნაური, არა ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა მათ ლაშქართა შინა თვნიერ ერთისა ჯუარის მტვირთველისა“-ო (იქვე *608, გვ. 380). „ზრახვა ყუეს, რომელნი მყოფ იყუნეს, თვთ ჭიაბერი მანდატურთ-უხუცესი, ჰერნი და კახნი დიდებულნი და აზნაურნი“ (იქვე *654, გვ. 440). „ბოცოს ძე ბოცო და მათნი მიმდგომნი დიდებულნი და აზნაურნი“-ო (იქვე *686, გვ. 480-481). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ამბობს: „მოვიდეს ერ-კახნი დიდებულნი და აზნაურნი დევით მეფის წინაშე“-ო (ჟამთააღმწერელიც *913, გვ. 755).

ზემომოყვანილი მაგალითებითგანაც ნათლად ჩანს, რომ დიდებულნი აზნაურთა საზოგადო ჯგუფს და წოდებას არ ეკუთვნოდნენ. დიდებულნი აზნაურებზე მალლა იდგნენ. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში და თვით ცხოვრებაშიაც იმათ, მაინც-და-მაინც მე-XI-ე საუკუნითგან მოყოლებული, უუმაღლესი საფეხური ეკავათ: მეფის შემდგომ პირველი ადგილი მათ ეკუთვნოდათ: აზნაურებს-კი დიდებულებთან შედარებით მეორეხარისხოვანი ადგილი ეკირათ. ეს გარემოება თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითაც მტკიცდება. მას სხვათა შორის აღნიშნული აქვს: თამარის მეფობაში ისეთი კეთილდღეობა იყო საქართველოში, რომ „გააზნაურდეს ქუეყანის მოქმედნი და გადიდებულდეს აზნაურნი და გაცემლმწიფდეს დიდებულნი“-ო (ისტრნი და აზმნი *632-633, გვ. 411). მაშასადამე დიდებულნი აზნაურებზე უფრო მაღალ წრეს ეკუთვნოდნენ.

თავისდათავად საკითხი იბადება, აზნაურებივით დიდებულებიც ხომ წოდებას არ შეადგენდნენ და აზნაურობას გარდა ცალკე

დიდებულთა წოდებაც ხომ არ არსებობდა? არა. დიდებულებმა წოდებრივი ცნება არ ყოფილა. წოდების დამახასიათებელ თვისებას, ეს გარემოება შეადგენდა, რომ წოდებრივი ღირსება სახლობისა და საგვარეულოს თვითოეულ წევრს ეკუთვნოდა. მაგ. აზნაურთა გვარის ყოველი შვილი და თვითოეული ოჯახის წევრი აზნაურად ითვლებოდა. დიდებულებას-კი ეს თვისება არ ჰქონია და ამის გამო ვერც წოდებად ჩაითვლება. ყოველი იმ გვარისა და სახლის შვილი, რომელსაც ესა-თუ-ის დიდებული ეკუთვნოდა, დიდებულად-კი არ ითვლებოდა, არამედ მხოლოდ ის პირადად იყო „დიდებული“: მის შვილს, არც მის ძმებს, ან სხვა ნათესავეებს დიდებულთა სახელი არ ენიჭებოდათ.

ამ მხრივ საყურადღებოა, თუ როგორ ესმოდათ დიდებულებამ შემდეგ საუკუნეებში, საქართველოს დაქვეითების ხანაში, როდესაც წოდებრივობა ცხოვრების დედა-ბოძად იქცა. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში მაგ. „დიდებული თავადი“-ს მნიშვნელობა ამგვარად არის განმარტებული.

„დიდებული თავადი ეს არის:

ერთი თავი თვითან არაგვის ერისთავი გაუყრელი, გაუყრელი, ერთი თავი თვითან ქსნის ერისთავი. გაუყრელი ერთი თავი თვითან ამილახვარი, გაუყრელი ერთი თავი ორბელი შვილი, როდესაც გაუყრელი ყოფილა ციცი შვილი და ამათთან-კი არა-და სომხითის მელიქიც ყოფილა. ამათ გარდაისად ამათსავ სახლისკაცებს ამათან სისხლი არა სდის“-ო (§ 35).

მოყვანილი განმარტება ამტკიცებს, რომ აღმოსავლეთს საქართველოში, სახელდობრ მარტო ქართლის სამეფოში მხოლოდ 6 დიდებული ყოფილა: ერთი არაგვის ერისთავიანთ სახლითგან, ერთი ქსნის ერისთავიანთ სახლითგან, ერთი ორბელი-შვილთა გვართგან, ერთი ამილახვიანთ გვართგან, ერთი ციციანთგან და ერთი სომხითის მელიქის გვართგან. მაშასადამე მხოლოდ ამ ექვს გვარში შეიძლებოდა, რომ თითო-თითო დიდებული ყოფილიყო. რატომ? ამის საპასუხოდ უნდა მივაქციოთ ყურადღება იმ გარემოებას, რომ კანონმდებელს თვითოეულის ზემოაღნიშნული საგვარეულოს შესახებ საგანგებოდ აღნიშნული აქვს „გაუყრელი“-ო. ციციშვილებზე-კი ნათქვამია: „როდესაც გაუყრელი ყოფილა ციცი შვილიცა“-ო. ხოლო მას შემდეგ, რაც გაყრილან, უკვე

აღარ შეიძლება, რომ ციციანთა დიდებული გამოსულიყო. აქეთგან ცხადია, რომ დიდებული მხოლოდ დიდსა და გუყრელ გვარში შეიძლება იყოფილიყო.

მაგრამ შემომოყვანილი კანონი ამას გარდა ამტკიცებს, რომ დიდებულებისათვის მარტო დიდგვარიანობა არ კმაროდა. კანონმდებელს საგანგებოდ აღნიშნული და ხაზგასმული აქვს, რომ არაგვის ერისთავთაგან დიდებულად მხოლოდ „თვითან არაგვის ერისთავი“ ითვლებოდა, ქსნის ერისთავთაგან მხოლოდ „თვითან ქსნის ერისთავი“, ამილახვართაგან მხოლოდ „თვითან ამილახვარი“, მელიქიშვილთაგან მხოლოდ „სომხითის მელიქი“ პირად. მაშასადამე შემოჩამოთვლილ დიდ საგვარეულოთაგან დიდებულად მარტო ის ერთი გვარისშვილი ითვლებოდა, რომელსაც მეფისგან მაღალი, საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები: ქსნის, ან არაგვის ერისთავად დადგენილი იყო, ან ამილახორად, ან სარდლად, ან მელიქად და სხვად იყო დანიშნული.

განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ამ ხუთ-ექვს დიდებულს გარდა მათ არც მახლობელ ნათესავებს, არც გვარიშვილებს, „ამათსავ სახლის კაცებს“ დიდებულების სახელი და ღირსება არა ჰქონიათ. ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულება წოდება არ იყო და დიდებულნი ცალკე წოდებას-კი არა, არამედ მხოლოდ ცალკე წრეს შეადგენდნენ. იმისდა მიხედვით, თუ აზნაურთა გაუყრელ გვარში ვის უწყალობებდა მეფე მაღალ ხელისუფლებას, დიდებულადც ის იქნებოდა. მაშასადამე დიდებულება გვარის ყველა შვილთათვის მემკვიდრეობითი და საგვარეულო კუთვნილება-კი არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ დიდგვარიანობასა და დიდ მოხელეობაზე იყო დამოკიდებული.

თუ მე-XVIII-ე საუკუნეშიც-კი, როდესაც სხვა-და-სხვა თანამდებობანი დროთა განმავლობაში საგვარეულო და მემკვიდრეობით კუთვნილებად იყო ქცეული, დიდებულება მაინც მემკვიდრეობით და წოდებრივ ღირსებად არ ითვლებოდა, მით უმეტეს შეუძლებელია დიდებულება მემკვიდრეობით და წოდებრივ ღირსებად ყოფილიყო იმ ხანაში, რომელსაც ეხლა ვიკვლევთ.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შემომოყვანილი განმარტება ალბათ ძველ დროისთვისაც გამოსადეგი იქნებოდა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მაშინ თავადობა, როგორც წოდება, ჯერ არ არსებობდა და მის მაგიერ მარტო აზნაურობა იყო. ამიტომ მაშინ

ამბობდნენ „დიდებული აზნაური“-ო და არა „დიდებული თავადი“-ო, როგორც ვახტ. კან-ბშია ნათქვამი. ამ შესწორების შემდეგ იმეორეს იყვანილი განმარტება „დიდებულთა აზნაურთა“ ბუნებისა და სივსებათა შესასწავლად შეიძლება გამოდგეს. მაშასადამე „დიდებულ აზნაურ“-ად იწოდებოდა დიდისა და გაუყრელი გვარის მხოლოდ ერთი წევრი, სახელდობრ, რომელსაც მეფისაგან დიდი ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები. მაგრამ იმ დიდებულებისათვის, რომელიც დიდგვარიანობაზე-კი არა, არამედ დიდ ხელისუფლობაზე იყო დამყარებული, ალბათ სხვა პირობები იქნებოდა საჭირო.

მაშასადამე დიდებულება დიდ მოხელეთა და ხელისუფალ აზნაურთა ჯგუფისაგან წარმომდგარა და გამოყოფილა. უკვე მე-XI-ე საუკუნეში დიდებულნი ცალკე არიან გამოყოფილნი და განსაკუთრებულ საზოგადოებრივ წრედ და ერთეულად მოჩანან. გიორგი ხუტეც-მონაზონს მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ მთაწმიდელ მამის წინაშე „იწყეს აღსარებად და სინანულად... დიდებულთა და მთავართა, მღვდართა და გლახაკთა“-ო (ც^ა გ^ი მთ^ა წ^მ, 320), და დიდებულთა განცალკევებულ ჯგუფად ასახელებს. ამავე საუკუნის მეორე ისტორიკოსიც „დიდებულთა“ საქართველოს განსაკუთრებულ და ძლიერ ჯგუფად იხსენიებს, მაგ.: ლიპარიტის ტყვედ ჩავარდნის შემდგომ „დიდებულთა ამის სამეფოსათა და შვილთა ლიპარიტისთა... გამოიყუანეს მეფე მეფედ“ (მტ^ნე ქ^ა *492, გვ. 264). „შემდგომად დღეთა მრავალთა მოიჩქიციეს მეფე და დიდებულნი ამის სამეფოსანი ციხ[ოვან]თა ლიპარიტისათა მშვიდობით გაშუებისათვს ლიპარიტისა“ (იქვე *495, გვ., 267. ამგვარივე მაგალითები იხ. იქვე *499 და 507, გვ. 270 და 277, ისტ^რნი *610 და 613, გვ. 382 და 386). „მცირედისა ჟამისა შემდგომად ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი, სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოექცეს ლიპარიტს და შეიპყრეს... ლიპარიტ“ (მტ^ნე ქ^ა *494, გვ. 266).

„ქართულნი დიდებულნი“ (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *654, გვ. 440) როგორც თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობებითანა სჩანს გავლენიან წრეს შეადგენდნენ და საქართველოს დიდმნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეებზე მსჯელობის დროს თვალსაჩინო მონაწილეობას იღებდნენ, პირველად ისინი არიან მოხსენებულნი. მაგ.: გიორგი III თავისი ასული თამარი „მეფე ყო თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოსთა, დიდებულთა იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა“ (ისტ^რნი და

აზმნი *616, გვ. 390-391). მამის სიკვდილის შემდგომ დიდებულთა თხოვნისაებრ თამარის მამილამ თავის ძმისწულს მეფედ კუროთხევა ურჩია და „მოახსენა თამარსა მეფესა და დედოფალსა და [და]მეფე ჩილდა პირველსავე ბრძანებასა, აწ კადრებულსა დიდებულთა [მ ი ე რ] შვიდთავე [ს ა] მეფოთასა“-ო (იქვე *624, გვ. 399). თამარის პირველ ქმარსაც „უბედურს რუსს“ სოდომური ქცევა „უგრძნეს ვაზირთა და დიდებულთა“ და მათვე „კელ-ყუეს“ და წარიყუანეს ექსორია ქმნად“ (იქვე *640, გვ. 422-423). მე-XIII-ე საუკუნეში „დიდებულნი საქართველოსანი“ ჩვენს სახელმწიფოში მძლავრსა და გავლენიან წრეს შეადგენდენ. ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ დიმიტრი თავდადებულის სიკვდილის შემდგომ „ყოველნი დიდებულნი საქართველოსანი შემოკრბეს და ყუეს ფიცი და სიმტკიცე ერთგულობისა და მოსცა ძე მისი (ვახტანგ) მეფემ“ დავით რუსუდანის ძემოა (ჟამთააღმწერელის *903, გვ. 743).

„წარჩინებულნი“ და „წარჩინებულნი“ (ც^ა ი^ე და ეფ^სი 15) უფრო ფართო მნიშვნელობით იხმარებოდა ხოლმე. თუმცა ზოგჯერ „დიდებული“-ს მაგიერაც გვხვდება და არაერთხელ თითქოს მისი შესატყვისობის გამომხატველია. მაგ. ერთს ქართ. ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ უსინათლო თევდოსის მეფობის დროს აფხაზეთში „განირყუნა ქუეყანა იგი, შეიცუალა ყოველი წესი მისი და განგება პირველთა მეფეთა განწესებული: იხილეს რა წარჩინებულთა მის ქუეყანისათა, იყუნეს ყოველნი მწუხარებასა შინა დიდსა“-ო (მტ^ნე ქ^ა *463, გვ. 238).

რაკი დავით აღმაშენებლის ანდერძში „წარჩინებულნი“ და „დიდებულნი“ ცალცალკე არიან დასახელებულნი, ამიტომ ცხადია, რომ მსგავსებას გარდა ამ ორ ტერმინს შორის მცირეოდენი მაინც განსხვავება უნდა ყოფილიყო. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „გბრძანებს... თქვენ ყოველთა დიდებულთა და წარჩინებულთა სამეფოჲსა მისისათა: კათალიკოზთო, ეპისკოპოსთა, ერისთავთა და ყოველთა შეწყალებულთა“-ო (ქ^ები II, 51⁴⁻⁵).

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულებივით „წარჩინებულნიც“-ც სახელმწიფო საქმეების განგებაში დიდ მონაწილეობას იღებდენ. მას მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ როდესაც მხარგრძელებმა თამარს მოახსენეს, სპარსეთში გალაშქრება უბრძანე საქართველოს მხედრობასო, თამარ მეფემ თურმე „მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა ამის სამეფოსათა

იმერთა და ამერთა, აუწყა თქმული მათი... სთნდა ყოველ-
 თა თქმული მათი და დაასკუნეს ლაშქრობა—^{თქმული მათი} და
 აზმნი * 711, გვ. 516). იმავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ სომეხ-ქარ-
 თველთა სარწმუნოებრივი შეცილების დროს ძმანი მხარგრძელნი, „ყო-
 ველნი მკვდრნი მეფის წინაშე იყუნეს კათალიკოსი და ეპისკოპოსნი,
 სხუანიცა საქართველოს წარჩინებულნი“—ო (იქვე * 686, გვ.
 481). ხოლო როდესაც შეცილება ქართველი საღვდლოების გამარ-
 ჯვებით დამთავრდა და „კათალიკოზი შესვეს შემოსილი ჰუნესა
 თვისსა... თანაჰყუებოდეს ყოველნი წარჩინებულნი“ და ფსალ-
 მუნების გალობით შემოატარესო (იქვე * 696, გვ. 492).

სხვებზე უფრო ხშირად წარჩინებულებს, ამასთანავე ყოველ-
 თვის ვითარცა სახელმწიფო საქმეების მართვა-გამგეობის მონაწი-
 ლეთ ქართ. ჟამთააღმწერელი იხსენიებს. მაგ. როდესაც დავით ლა-
 შას ძემ მონღოლთაგან განდგომა დააპირა, „წარჩინებულნი ამის
 სამეფოსანი რომელნიმე დაუმტკიცებდეს და რომელნიმე
 არა“—ო (ჟამთააღმწერელი * 825, გვ. 671). „მწუხარე იყვნეს წარჩინებულ-
 ნი [სა]მეფოსანი რამეთუ (დედოფალმა) ჯიგდამან არა შვა შვი-
 ლი“ (იქვე * 821, გვ. 667). მონღოლთა შემოსევის დროს „წარჩი-
 ნებულნი სამეფოსანი თვისსა ქვეყანისათვის ზრუნვიდეს“ (იქვე
 * 806, გვ. 648). ულუ ყანის დასახვედრად ნოინი თურმე ადარბა-
 განში „წარემართნეს მიგებებად... და თანა წარიტანეს ყოველნი
 წარჩინებულნი საქართველოსანი და უმეტეს ეგარსლანი,
 რომელსა ვითარცა მეფესა მორჩილობდეს ყოველნი მთავარნი
 საქართველოსანი“—ო (იქვე * 803—804, გვ. 645). ამ უკანასკნელ
 წინადადებითგან ირკვევა, რომ ზოგჯერ მინც წარჩინებულებად
 მთავარნი არიან ნაგულისხმევი. ამასვე ამტკიცებს შემდეგი მაგალი-
 თიც. ბეჟა სამცხის სპასალარმა „მოუწოდა წარჩინებულთა სამ-
 ცხისათა შავშ-კლარჯთა და შეკრიბნა ყოველნი და ჰრქვა: ისმი-
 ნეთ, მთავარნო საქართველოსანო, ძმანო და თანამონათესა-
 ვენო“—ო (იქვე * 923, გვ. 767). ეს უკანასკნელი ამონაწერი იმ ცხრი-
 ვაც არის საყურადღებო, რომ გვაფიქრებინებს—წარჩინებულნი სა-
 ქართველოს თვითოეულ თემში და კუთხეში ყოფილან.

ქართ. საისტორიო თხზულებებში დიდებულთა და წარჩინე-
 ბულთ გარდა არა ერთხელ არიან მოხსენებულნი „მკვდრნი“ და
 „თავადნი“ ვითარცა საქართველოს სამეფოში გავლენიანი პირნი.

როგორც უკვე განმარტებული იყო, ტერმინ „მკვდრი“—ს თავდა-
 პირველი მნიშვნელობა მცხოვრები და დაბინავებული იყო (იხ. საქ.

მეკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეულები). მაგრამ „მკვდრი“ მემკვიდრესაც ერქვა, მაგ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი სწერს: „მოკუდა რატი ძე ლიპარიტისი, კაცი ორგული... და ესრე დასრულდა სახლი... და აღარავინ დარჩა საყოფელთა მათთა მკვდრი... და მამული მათი აღილო შემდგომად მეფემან“-ო (ცა მეფსა დთსი * 522, გვ. 290). ამას გარდა „მკვდრი“ სამეფო ტახტის მემკვიდრესაც ეწოდებოდა. მაგ. ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ როდესაც დემეტრე „აფხაზთა და ქართულთა“ მეფე უძეოდ გარდაიცვალა და უსინათლო თეოდოსის მეტი სამეფო გვარში აღარავინ იყო, „არღრა დარჩა მკვდრი აფხაზეთისა და ქართლისა, გამოიყუანეს თეოდოსი და დასუეს მეფედ“-ო (მტნე ქა * 460, გვ. 236). ხოლო, როცა უძეო დავით დიდმა კურაპალატმა ქართლში თავისი ნაშვილები ბაგრატ III მოიყვანა, მან შემოკრიბნა ქართველნი აზნაურნი და უბრძანა: «ესე არს მკვდრი ტაოსა, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი გაზრდილი ჩემი... ამას დავემორჩილენით“ ყოველნი“-ო (იქვე * 462, გვ. 237—238). რაკი უსინათლო და უშვილო თეოდოსის გარდა აფხაზთა სამეფო სახლში აღარავინ დარჩა, „უმკვდრო ქმნილიყო ქუეყანა აფხაზეთისა“-ო (იქვე * 463, გვ. 239). ცხადია ამ სამსავე უკანასკნელ მაგალითში სიტყვა „მკვდრი“ სამეფო ტახტისა და ქვეყნის მემკვიდრეს ჰნიშნავდა.

მაგრამ ქართ. საისტორიო წყაროებში ისეთი ადგილებიც მოიპოვება, სადაც „მკვდრი“ არც მცხოვრებს და არც ტახტის მემკვიდრეს ჰნიშნავს, არამედ სულ სხვა, განსაკუთრებული აზრით არის ხოლმე ნახმარი. „მტნე ქა“-ში მაგ. აღნიშნულია, რომ დემეტრე „აფხაზთა და ქართულთა“ მეფის გარდაცვალების შემდგომ, მკვდრთა ქუეყანისათა... გამოიყუანეს თეოდოსი და დასუეს მეფედ“-ო (* 460, გვ. 237). უეჭველია, რომ ამ შემთხვევაში „მკვდრნი ქუეყანისანი“ ქართლ-აფხაზეთის ყველა მცხოვრებს კი არ ჰნიშნავს, არამედ ქვეყნის ვაჟლენიან, მმართველ წრეებს, რომელთაც უფლება ჰქონდათ უფლისწული სამეფო ტახტზე დაესვათ. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც მოთხრობილი აქვს, რომ რა წამს გაძევებული გიორგი რუსი საქართველოს შემოესია და დასავლეთი საქართველო მას მიემხრო და თამარს გადაუდგა, თამარი „იკითხვიდა მიზეზსა მკვდრთა მისთავან“-ო (ისტრნი და აქმნი * 651, გვ. 437). ცხადია აქაც „მკვდრი“ არც მცხოვრებთა აღნიშვნელია, იმიტომ რომ მაშინ ამ წინადადებას აზრი დაეკარგებოდა, არც ტახტის მემკვიდრისა იმიტომ, რომ ჯერ იგი დაბადებული არც-კი იყო. შემდეგ იმავე

ავტორს მოთხოვნილი აქვს, რომ სანამ ქართველ-სომეხთა უმეტესობის წინაშე შევიღებოდა, ამაზე უწინარეს მხარგმომხმარებელი და „ყოველნი მკვდრნი მეფის წინაშე იყუნეს“-ო (იქვე *686, გვ. 481). რასაკვირველია არც ამ წინადადებაში შეიძლება, რომ „ყოველნი მკვდრნი“ საქართველოს ყველა მცხოვრებს აღნიშნავდეს: მთელი სამეფო ხომ მეფის სასახლეში თავს ვერ მოიყრიდა?! თამარ მეფის მეორე ქმრის არჩევის შესახებ იგივე ისტორიკოსი ამბობს, რომ დავით სოსლანის შერთვა ურჩიეს, „ჰკადრეს და მოაკსენეს (დედოფალსა რუსუდანს) მკვდრთა ამის სამეფოსათა. იგი განალამცა ნებისა დამრთავი ვაზირთა და დიდებულთა თანამემწე ქმნითა მომკსენებელ და მოაჯე ექმნეს თამარს“-ო (იქვე *646—647, გვ. 431). ეს მაგალითიც ამტკიცებს, რომ „მკვდრნი სამეფოსანი“ მნიშვნელობით საქართველოს მცხოვრებთა შესატყვისობა-კი არ იყო (თამარ მეფისათვის საქრმოს არჩევაში ყველას ხომ ვერ გარევედენ), არამედ საქართველოს სახელმწიფო საქმეებზე გავლენიანი წრის.

ზემომოყვანილი მაგალითების წყალობით თუმცა ყოველ მხრივ გამორკვეული დასკვნის გამოყვანა შეუძლებელია, მაგრამ ის გარემოება მაინც სრულის სიცხადით ირკვევა, რომ საქართველოში სამეფოს მემკვიდრედ, მის სახელმწიფოებრივი უზენაესი უფლების პატრონად მართო სამეფო სახლი-კი არ ითვლებოდა, არამედ მცხოვრებთა მოწინავე წრეც, რომლის წევრებსაც ეწოდებოდათ „მკვდრნი ქუეყანისანი“, ან „მკვდრნი სამეფოსანი“ და რომელიც აგრეთვე სახელმწიფოს დიდმნიშვნელოვანი საქმეების განგებაში მთავარ მონაწილედ მოჩანან.

მასალების სიმცირე ჯერჯერობით საშუალებას არ გვაძლევს ზედმიწევნით გამოვარკვიოთ, თუ ვინ ითვლებოდენ სამეფოსა და ქვეყნის „მკვდრ“-ად. ცხადია მხოლოდ, რომ სხვათა შორის „დიდებულნი“, ვაზირნი და დანარჩენი დიდი ხელისუფალნიც ერივნენ.

საყოფადღებოა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს აგრეთვე ერთი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი, თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“ (ისტორნი და აზმნი *635, გვ. 415) და „ერთი მკვდრთაგანი დიდვაჰარი ზანქან ზორაბაბელი“ (იქვე).

უფრო ძნელი განსამარტებელია ტერმინის „თავადი“-ს მნიშვნელობა. ეს სიტყვა ქართულ საისტორიო მწერლობაში უკვე მე-XI-ე

საუკ.-თვან მოყოლებული ჩვეულებრივია. მაგრამ XI—XIII ს. ს. იგეოგრაფიკურ რასაკვირველია ჯერ წოდების აღმნიშვნელი სიტყვა არ არის, როგორც შემდეგში მოხდა.

თავდაპირველად ამ სახელს („თავადი“) ალბათ მოთავეს, თავ-კაცს და მეთაურს ეძახდენ. ამგვარი მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას მემბტიანის შემდეგ მოთხრობაშიაც-კი. ბაგრატ IV-ის მათებელმა ლიპარიტმა „აიხუნა ზემონი ციხენი და მიირთნა თავადნი კაცნი“-ო (მტნე ქე * 491, გვ. 264).

მეტად საყურადღებოა, რომ როგორც „დიდებულნი სამეფოსანი“ და „მკვდრნი ქუეყანისა და სამეფოსანი“ არსებობდენ, ყოფილან თურმე „თავადნი სამეფოსანი“-ც. იმავე ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ ივანე ლიპარიტის ძეს, მეფე ბაგრატმა უბოძა „მამული არგუეთისა და ქართლისა და ჰმონებდა ერთგულობით და იყო თავად თავადთავე თანა ამის სამეფოსათა“-ო (იქვე * 496, გვ. 268). მართლაც იგივე ავტორი ამბობს: „ცნა ტფილისით გაღმართ აფხაზთა მეფემან ქართლის ვნება, წამოსულა ფადლონისი, გამოგზავნა თავად(ნი) ივანე ძე ლიპარიტისი ერისთავი და ნიანია ძე ქუაბულისი და მურვან ჯაყელი ერისთავი ყუელისა და თანა სხუანიცა აზნაურნი“-ო (იქვე * 503, გვ. 273). ამავე მემბტიანის ცნობით მეფე გიორგი II-ეს „თავადთა ამის სამეფოსათა—ნიანია ქუაბულის ძემან, ივანე ლიპარიტის ძემან და ვარდან სუანთა ერისთავმან... აუშალეს ქუეყანა“ (ცნა მფსა დთსი * 509, გვ. 278).

თამარ მეფის ისტორიკოსიც იხსენიებს „თავადთ“. საქართველოს მხედრობა სამშობლოში ძლევამოსილი რომ დაბრუნდა და ტფილისში შევიდა, „დაჯდა მეფე ტახტსა სამეფოსა. შეუძღვა ამირსპასალარი და შევიდეს თავადნი და დასხდეს წესისაებრ“ (ისტრნი და აზმნი * 718, გვ. 525).

ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაშიც „თავადნი“ ხშირად გვხვდებიან. ამ ისტორიკოსის სიტყვებითან ირკვევა, რომ როგორც „დიდებულნი საქართველოსანი“ და „წარჩინებულნი საქართველოსანი“ იყვნენ, ისევე თურმე „თავადნი საქართველოსანი“-ც არსებობდენ, რომელთაც სახელმწიფოსაქმეების მიმდინარეობაზე დიდი გავლენა ჰქონდათ: „თვინიერ მათისა განზრახვისა“ არც ერთი დიდმნიშვნელოვანი საკითხი არ უნდა გადაწყვეტილიყო. ერთგან ჟამთააღმწერელს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ ლაშა-გიორგის სააუგო ქცევის

ტრეს გამეფება უნდოდათ, მაგრამ „ვერცა გამეფეს, თუ ვის გულსა ედვა და ვერცა-ლა გამოინდევს ბაგრატ მეფემან და დედამან მისმან და ვერცა-ლა თავადთა დიდებულთა ამის სამეფოსათა“-ო (მტნე ქე * 483, გვ. 257). ტახტის მაძიებელი დემეტრე იძულებული იყო ბიზანტიაში გახიზნულიყო. სამეფო შიგინთ-კი დამშვიდდა, მაგრამ მაშინ საქართველოს გარეთგან მოადგა უსიამოვნება: „დიდი ფადლონ ავად იქცეოდა და სწუნობდა ყოველთა მოთაულთა ამის სამეფოსათა“-ო (იქვე * 483, გვ. 257). ამგვარად „თავადნი დიდებულნი ამის სამეფოსანი“ ყოფილან იგივე „მოთაულნი ამის სამეფოსანი“. მაშასადამე „თავადნი“ სახელმწიფოს „მოთაულნი“ ყოფილან და სათავეში მდგარან, რაც ზემომოყვანილ სხვა მაგალითებითაც მტკიცდება.

მაშ ვინ იყვნენ და ვინ ითვლებოდნენ თავადებად? უკანასკნელი მაგალითისდა მიხედვით ერთის მხრივ საფიქრებელი იყო, რომ „თავად“-ად დიდი ხელისუფლები იწოდებოდნენ. მართლაც გიორგი მთაწმიდელის ცა-ში ნათქვამია, რომ ბაგრატ IV-ის დედა მარიამ დედოფალი კონსტანტინეპოლითგან პალესტინაში მიმავალი გზად ანტიოქიაში შევიდა „და აქუნდა სამეფო ბრძანებაჲ თავადსა-თანა და პატრიარქსა ანტიოქიისასა, რათა ყოვლითა დიდებითა და პატრიარქსა წარგზავნონ. ხოლო პატრიარქმან და მთავარმან განიზრახეს“, რომ დედოფლისთვის მოგზაურობა დაემლევიებინათ იმიტომ, რომ პალესტინა მაჰმადიანთ ეპყრათ (ცა გი მთწე 308). ამ წინადადებაში „თავადი ანტიოქიისა“ მაშასადამე ანტიოქიის მთავარს და გამგეს ნიშნავს.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს „თავადნი“ და „კელისუფალნი“ ერთ ჯგუფში ჰყავს მოხსენებული: „საყუარელნი და საკუთარნი, ვაზირნი [და] სპასალარნი, კელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“ (ისტრნი და აზმნი * 603, გვ. 373). ამას გარდა ზოგი ზემოაღნიშნული მაგალითითგანაც ჩანს, რომ „თავადნი ამის სამეფოსანი“ ივანე ლიპარიტის ძე, ვარდანი ერისთავები იყვნენ, ერთი ქართლისა, მეორე სვანთა (ცა მფსა დთსი * 509, გვ. 278 და მტნე ქე * 403, გვ. 273). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართველთა სპარსეთში ლაშქრობის დროს „თავრეულებმა“ სცადეს „ხარკის მოცემითა“ დაემშვიდებინათ „ქართველნი თავადნი და სპანი“ (ისტრნი და აზმნი * 714, გვ. 519) და ამ ადგი-

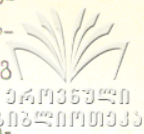
ლას ავტორს თავადებად შეიძლება მხედართმთავრები ჰყავდეს ნა-
გულისხმევი.

მაგრამ ტერმინი „თავადი“-ს მნიშვნელობის ამგვარი განმარტება მაინც სწორე არ იქნებოდა. თავადი შეიძლებოდა რასაკვირ-
ველია იმავე დროს მთავარი, ან სხვა რომელიმე ხელისუფლების
მქონებელი ყოფილიყო, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ყოველი დი-
დი მოხელე და მთავარი „თავადად არ ითვლებოდა. „თავადი“ და მთავარი, ან ერისთავი სხვა-და-სხვა
ცნების გამომხატველი იყო. ამიტომაც არის, რომ ეს ორი
ტერმინი განცალკევებულად არის მოხსენებული. ქართ. უამთააღმ-
წერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მე-XIII-ე საუკ.-ში
საქართველოს ორ სამეფოდ ჰყოფდნენ, „თავადები და ერის-
თავანი ურთიერთს შეასწორნეს ნიკოფსით დარუბანდამდე“
(* 832, გვ. 677).

ისეთი ცნობაც-კი მოიპოვება, როდესაც უკვე თავადად
წოდებული პირი შემდეგ დიდის თანამდებობით ყო-
ფილა დაჯილდოვებული. თამარ მეფის ისტორიკოსს სახელ-
დობრ მოხსენებული ჰყავს ერთი „მკვდრთა ტფილისისათავანი, თავ-
ვადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელ დასხმული
ამირად ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“
(ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415). მაშასადამე აბულასანი ისე-
დაც „თავად“-ად ითვლებოდა და მისი „თავადობა“ ქართ-
ლისა და ტფილისის ამირობაზე არ ყოფილა დამყა-
რებული. როგორც მთავარისაგან მისი საბრძანებელის აღსანიშნა-
ვად „სამთავრო“ იყო ნაწარმოები, ისევე „თავადი“-საგან წარ-
მომდგარია „სათავადო“-ც (იქვე * 631, გვ. 409).

უეჭველია, რომ „თავადი“ და „დიდებული“-ც ერთი-
სა-და-იმავე შესატყვისი ცნების გამომხატველნი აო-
უნდა ყოფილიყვნენ. რასაკვირველია შეიძლება ზოგჯერ ისეც
მომხდარიყო, რომ „თავადი“ იმავე დროს დიდი ხელისუფლებით
ყოფილიყო მოსილი და „დიდებულის“ სახელიც ეტარებინა. ამისთა-
ნა პირნი მაშინ მართო „თავადნი“-კი არ იქნებოდნენ, არამედ „თავ-
ვადნი დიდებულნი“. მართლაც „თავადთა დიდებულთა
ამის სამეფოსათა“ ერთი ქართველი ისტორიკოსიც იხსენიებს
(მტნე ქა * 483, გვ. 257). მაგრამ ეს ორი ტერმინი ცნებათა შე-
სატყვისობის გამომხატველნი რომ არ იყო, ამას ის გარემოებაც ამ-
ტკიცებს, რომ ორივე სიტყვა ერთად, მხოლოდ მაინც განცალკევე-

ბულადაც არის დასახელებული: ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. ნათ-
ქვანი აქვს: „შეკრბეს თავადნი ქართველნი და დიდებულ-
ნი და წარიუანეს მეფისა ძე დიმიტრი ურდოსა“, რომ შემდეგ
საქართველოში გაემეფებინათ (ჟამთააღმწერელს * 869-870, გვ. 714).

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ „თავადნი“ მარტო „სამეფო-
სანი“-კი არ იყვნენ, ე. ი. მარტო სახელმწიფო წესწყობილებაში-კი
არ გვხვდებიან, არამედ საქალაქოშიაც. ზემოთ უკვე ქ. ტფილისის
„თავადი“ იყო დასახელებული. ქართ. საისტორიო წყაროებში სხვა,
უცხოეთში მყოფ ქალაქებშიაც-კი არიან მოხსენებულნი. დავით აღმა-
შენებელის ისტორიკოსს მაგ. მოთხრობილი აქვს: „ავგისტოსა კ (20)
მოვიდეს მეწიგნენი ანელთა თავადთანი, მოაკენეს მოცემა
ქალაქისა და ციხეთა“ მეფე დავითსაო (ცა მფსა დთსი * 544,
გვ. 311). საყურადღებოა, რომ ამ შემთხვევაში ტერმინი მრავლო-
ბითად არის ნახმარი. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ „თავადი“
ქალაქშიც ერთი-კი არაა, არამედ რამდენიმე ყოფილა.
მაშასადამე შეუძლებელია აქ „თავადი“ ქალაქის გამგეს ან მოურავს
ნიშნავდეს. ამასთანავე მოყვანილი ცნობითგან ირკვევა, რომ „თა-
ვადნი“ სწორედ ის პირნი ყოფილან, რომელთაც ქა-
ლაქის ბედ-იღბლის გადაჭრის უფლება ჰქონდათ.

მეორე ქართ. მემატრიანეც იხსენიებს „სამთა თავადთა
განძისათა“ (მტნე ქა * 505, გვ. 275). ხოლო თამარ მეფის
ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ სპარსეთში ლაშქრობის დროს
ქართველთა მხედართ-მთავართან „მოვიდეს ყადნი, ხოჯანი, დარ-
ვეშნი, ყოველნი თავადნი თავრეჟისანი“-ო (ისტრნი და
აზმნი * 714, გვ. 519). ყველა ზემოაღნიშნული მაგალითი ცხად-
ყოფს, რომ „თავადნი“ ქალაქებშიაც ყოფილან და
იქაც ქალაქის ბედ-იღბალი მათ ხელში ყოფილა.

სხვათა შორის „მკვდრ“-სა და „თავად“-ს შორის ის განსხვა-
ებაც არის რომ „მკვდრი“ უფრო ფართო, ზოგადი ცნების გამომ-
ხატველია და უფრო მრავალრიცხოვანს და მრავალფეროვანს საზო-
გადოებრივ წრეს შეიცავდა, „თავადი“-კი ვიწრო და უფრო განსა-
კუთრებული ჯგუფის წევრის სახელად ითვლებოდა. ზემოთ უკვე გა-
მორკვეული იყო, რომ „მკვდრნი ქუეყანისანი“ და მკვდრნი სამე-
ფოსანი“ დიდებულებს, ვაზირებს და დიდ მოხელეებს და სხვებს
ეწოდებოდათ, „მკვდრთა“ წრეს „თავადნი“ და დიდვაჭრებიც ეკუ-
თვნოდნენ. თვით „თავადნი“-კი უფრო მცირერიცხოვანი იყვნენ.

ზემოაღნიშნული მასალებითგან ისიც ნათლად ჩანს, რომ „თავადი“ აზნაურებით წოდებრივი ტერმინი-კი არ იყო, არამედ უბრალოდ ღირსების აღმნიშვნელი. ამ მხრივ იოანე შავთელს^{საქმის} „თავადი“^{საქმის} აღულმესია“-ში ერთი საყურადღებო ტაევი მოეპოვება:

„გუნდთ მწყობრი დასი
 მას ბევრ-ათასი
 ჰყავს დიდებულთა,
 დიდგვარ[თ] თავადთა“

(ნ. მარჩის გამოცემა TP. წიგნი IV გვ. ლა, 46.)

თუ ის მცირედი შესწორება, რომელიც ჩვენ ტექსტში შევიტანეთ, სამართლიანია, მაშინ ცხადი იქნება, რომ „თავადი“ დიდგვარის უფროსი და თავი ყოფილა. რომ „თავადი“ თავდაპირველად წოდებრივი ღირსება არ იყო და „თავადი“-ს ყოველი მახლობელი ნათესაეიც-კი „თავად“-ად არ ითვლებოდა, არამედ მხოლოდ თვითონ ის პირადად, ეს მე-XVIII-ე საუკ-მდე კარგად ყოფილა შენახული „დიდებულთა თავად“-ის ცნებაში. როგორც ვახტანგ VI-ის ზემომოყვანილი განმარტება ამტკიცებს, მაშინაც-კი „დიდებულთა თავადი“ მთელ საგვარეულოში მხოლოდ „ერთი თავი“ ყოფილა და „თავად“-ის დანარჩენ „სახლის კაცებს“ მასთან თანასწორი უფლება და მასავით „თავადობა“ არ ჰქონიათ. მაინც-და-მაინც ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ როგორც თვითოეულ ქალაქში, ისევე სახელმწიფოშიაც მეფის შემდგომ პირველი ადგილი მცხოვრებთა შორის „თავადთ“ ეკუთვნოდათ.

თუ „თავადი“ მართლაც „დიდგვართ“ თავია, მაშინ რა განსხვავება უნდა ყოფილიყო „თავად“-სა და „დიდებულ“-ს შორის? თუმცა „დიდებულთა“, როგორც დავრწმუნდით, დიდი გვარის შვილი იყო, მაგრამ ამასთანავე მას უეჭველად დიდი „კელის უფლობა“-ც უნდა ჰქონოდა ნაწყალობევი, უამისოდ შეუძლებელია რომ მას, თუნდაც დიდგვარიანს „დიდებულთა“-ს სახელი ეტარებინა. „თავადი“-კი შეიძლებოდა „უკელთა“-ც ყოფილიყო და არავითარი თანამდებობა არა ჰქონოდა. მისთვის ისიც კმაროდა, რომ იგი დიდი გვარის უფროსი და თავი იყო.

„დიდებულნი“, „წარჩინებულნი“ და „თავადნი“ ვითარცა საქართველოს მკვიდრთა მოწინავე და მმართველი წარმომადგენელნი „თავნი და პირნი ქვეყანისანი“ იყვნენ (ჟამთააღ-

*826, გვ. 671). მეფე მათით იგებდა ხოლმე საქართველოს მცხოვრებთა შეხედულებას ქვეყნის დიდმნიშვნელოვან საქმეებზე და იმათ „პირით“—ვე მეტყველებდა მაშინ ქართული საზოგადოებრივი აზრის როდესაც დავით ლაშას ძემ მონღოლთა წინააღმდეგ განდგომა ვაწინიზრახა, ისტორიკოსის სიტყვით, „წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი რომელნიმე დაუმტკიცებდეს და რომელნიმე არა“ (ყამთაალ. *826, გვ. 671). ხოლო როდესაც მეფემ წარჩინებულთა უმრავლესობის წინააღმდეგობისდა მიუხედავად მაინც განდგომა გადასწყვიტა, წარჩინებულთაგანნიც „უმრავლესნი წარვიდეს ყაანს წინაშე“ სამსახურად: „შანშას ძე ივანი და გრიგოლ სურამელი, [ორბელი და თორელი] კახა ერისთავი ახალქალაქისა,—თავნი და პირნი ქვეყანისანი წარვიდეს ყაანს წინაშე და უმრავლესნი ჰერ-კახნი“. რაკი „ცნა მეფემან წარსლვა დიდებულთა, მანცა ნება სცა... განდგომად“ (იქვე *826, გვ. 671).

დიდებულთა, წარჩინებულთა და „თავადთა“ ცოლებსაც-კი განსაკუთრებული სახელწოდება ჰქონიათ და თუ ხელმწიფისა და მეფის თანამეცხედრეს დედოფალი, „დედოფალთა-დედოფალი“ ეწოდებოდა, მათ კიდევ „დიოფალ“-ს და „დიოფალ-დიოფალ“-ს ეძახდნენ თურმე. ივანე ერისთავთ-ერისთავის ძე აბუსერიძე ტბელი მაგ. ამბობს: ეკლესია იმიტომ ავაგე, რომ „დიოფალ-დიოფალისა დისავე ჩუენისა ვანანესი... დიოფალ-დიოფალისა ნისიმესი პაპისა ჩუენისა პაპის დისაი“ სული მოიხსენონ ხოლმეო (აბუსერიძე ტბელი, ქვ. II, 121₆—7₉—11).

საქართველოს საზოგადოებრივ დანაწილების მიმოხილვა სრული არ იქმნებოდა, თუ ტერმინები „ლაშქარნი“ და „სპანი“ განსაკუთრებით განხილული არ გვექმნება. სიტყვა „ლაშქარნი“ მრავლობითი რიცხვია, მხოლოობითი „ლაშქარი“-კი, როგორც ცნობილია, სპარსულითგან ნასესხები სიტყვაა. ამგვარადვე სიტყვა „სპანი“-ც მრავლობითი რიცხვია. მხოლოობითი—„სპა“-ც სპარსულითგანვეა შეთვისებული. ორივე სიტყვა სპარსულადაც და ქართულადაც ჯარს ნიშნავს.

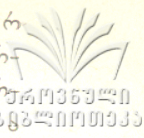
მაგრამ ქართულში ეს ორი სიტყვა „ლაშქარნი“ და „სპანი“ განსაკუთრებული მნიშვნელობითაც იხმარებოდა და საგანგებო ცნების აღმნიშვნელ ტერმინებადაც იქცა. თამარ მეფის ისტორიკოსს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ გიორგი III-ის დროს ერთხანად საქართველოში მშვიდო-

ბიანობა იყო, რაკი არავის ეომებოდა. ამიტომ „უღონო იქნეს ღა-
შქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი, [მომსწინებ-
ლი ექმნეს] მკადრებელნი ესრეთ; „არა არს ღონე დარჩომილსა მათესა
თვნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო (ისტორნი და აზმნი *610
გვ. 382). ცხადია აქ უბრალო ჯარზე-კი არა აქვს ისტო-
რიკოსს საუბარი, არამედ რომელიღაც მაღალსა და
გავლენიან სამხედრო წრეზე, რომელსაც შეუძლიან
მეფეს გაუბედოს და თავისი წადილი მოახსენოს.

იმავე ავტორს თამარ მეფის დროინდელ დიდგვარიან მოხელე-
ლეთა გაფიცვის შესახებ გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ ეს გაფიცვა
მოაწყვეს „დიდებულთა ვით[თა]მე კელისუფალთა, რომელ-
ნიც ამასთანავე „გუარიანნი და მსახურეულნი სახლნი“-
იყვნენ (ისტორნი და აზმნი *628, გვ. 405). მოთხოვნის ბოლოში-
კი ისტორიკოსს დაძინილი აქვს, რომ ამ გაფიცვის წყალობით უგ-
ვარო ხელისუფალნი დაიხვეწნენ „ნებითა და თნევითა ლაშქათათა“-ო
(იქვე, *629, გვ. 406). მაშასადამე აქ სრულებით ცხადია, რომ „ლაშ-
ქარნი“ უბრალო ჯარს-კი არ ჰნიშნავს, არამედ „გუარიან და დი-
დებულ“ ხელისუფლებას.

ყოთლუარსლანის თანამოაზრედ, „თანაშეფიცულად და თანაშემ-
წედ“-აც თამარ მეფის ისტორიკოსი „ლაშქარს“ სთვლის (იქვე, *630,
გვ. 407) „ლაშქართა თანაშეფიცულთა და თანაშემწეთა მისისა
მის გზად-გამყუელობისა და უკეთურობისათა“ იმედით ჰქონდა
ყოთლუარსლანს ზურგი გამაგრებულიო (იქვე). ხოლო როდესაც
იგივე ავტორი ამ ამბავის დასასრულს აღწერს, მას ნათქვამი აქვს,
თამარ დედოფალმა ორი საპატიო მანდილოსანი მიუგზავნა მათთან,
„ლაშქართან“ მოსალაპარაკებლად, „უბრძანა ფიცით მონდობაო“-ო.
მიგზავნილებმა მინდობილობა თურმე კარგად აასრულეს: „მოჰყუეს
დიდებულნი ბრძანებასა პატრონისასა“-ო (იქვე, *630, გვ. 408).
მაშასადამე აქაც „ლაშქარნი“ „დიდებულთ“ მაგიერ არის ნახმარი
და სრულებით უბრალო ჯარს არ ჰნიშნავს.

იქნებ ამ ორმა უკანასკნელმა მაგალითმა მკითხველს აფიქრე-
ბინოს, ვითომც „ლაშქარნი“ სხვა შემთხვევაშიაც და ჩვეულებრივ
„დიდებულებს“ მაგიერ იხმარებოდა, მაგრამ ეს შეცდომა იქნებოდა
და ამას ის გარემოებაც ეწინააღმდეგება, რომ „ლაშქარნი“ და „დი-
დებულნი“, როგორც უკვე ვნახეთ, ერთსა და იმავე წინადადებაში
თუმცა ერთი მეორის გვერდით, მაგრამ განცალკევებულად გვხვდება.
ამიტომ შეუძელია „დიდებულნი“ და „ლაშქარნი“ ჩვეულებ-

ბრივ ერთი და იმავე ცნების აღმნიშვნელი არ არიან, არამედ მხოლოდ მაშინ, როდესაც „ლაშქართა“ წევრი იმავე დროს „დიდებულნი“ იყვნენ, მართლა ამ შემთხვევაში ეს ორი ტერმინი შეიძლება ერთმანეთის მაგიერ ყოფილიყო ნახმარი.

მეფის კურთხევის წესი უფრო ცხად-ჰყოფს ჩვენ აზრს, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში „ლაშქარნი“ მართა ჯარის აღსანიშნავად-კი არ იხმარებოდა, არამედ განსაკუთრებული ცნების გამოხატველ ტერმინადაც იქცა. ამ „წეს“-ში სწერია, როდესაც ჯვარისმტკრთველი „მეფედ გამზადებულ“-ის საყდარში წასაყვანად მოვიდოდა, „პალატ“-ში შევიდოდა და მეფეს მიესალმებოდა, იგივე მისალმების სიტყვები, „მერმე სრულიად ლაშქართაცა თქუნა“-ო. ხოლო ამის შემდგომ ჯვარისმტკირთველმა „თავის მომდრეკელმან ჰრქვას ლაშქართა:“, და თქუენცა გიხაროდენ ძლიერნო, უძლეველნო და დამამკობელნო მტერთა სამეფოთანნო“ და სხვა (5₂₂₋₂₄). აქ რომ უბრალო ჯარზე არ არის ლაპარაკი, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ეს „ლაშქარნი“ სამეფო პალატაში და დარბაზში იყვნენ. ხოლო რომ ამ შემთხვევაშიც განსაკუთრებული სამხედრო გავლენიანი წრე არის ნაგულისხმევი, ამას ცხად-ჰყოფს ის არაჩვეულებრივი პატივისცემა, რომლითაც ჯვარისმტკირთველს ამ „ლაშქართა“-თვის უნდა მიემართა. როგორც მეფის ჯვარის მტკირთველი „თავ-მოდრეკილი“ მიჰმართავდა ხოლმე დაწესებული მისალმებით, ისევე ლაშქართაც „თავის-მომდრეკელმან“ უთხრას მისალმებაო, დადგენილი იყო მეფის კურთხევის წესში. ამ „წეს“-ის ბოლოშიაც ნათქვამია, რომ სამეფო დარბაზში დაბრუნების შემდგომ „ჯვარისმტკრთველი შემოსილი... მარჯვენით მეფისა დგეს ტახტსა ზედა ვიდრე ლაშქართა თაყვანიცემადმდე და ძლუნის შეწირვა(დმდე“-ო (8₁₂₋₁₃). ცხადია, აქაც გავლენიანი სამხედრო წრეა ნაგულისხმევი და არა მთელი ლაშქარი და ჯარი.

იმავე განსაკუთრებული მნიშვნელობით როგორც „ლაშქარნი“ მეორე სიტყვა „სპანი“-ც იხმარებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ პირველ საქმროს არჩევის დროს „პატრიარქმან, დიდებულთა, ვაზირთა და სპათა მოახსენეს თამარს და მათგან ნება-დაურთავი განმზადნეს ქორწილნი“ (ისტრნი და აზნი * 635, გვ. 416). თუმცა თამარი წინააღმდეგი ყოფილა, მაგრამ არა (მო)მშვებელმან დედოფალმან (რუსუდანმან) და სპათა აიძულეს-ო (იქვე, * 636, გვ. 416—417). აქაც რასაკვირ-

ველია „სპანი“ უბრალო ჯარის აღმნიშვნელი არ არის: მხედრობა ამისთანა საქმეში როგორ გაეროდა და აიძულებდა. უძველესი ამ შემთხვევაშიაც რაღაც მაღალი და გავლენიანი სამხედრო წინამძღვრის დაწესებულება არის ნაგულისხმევი.

იმავე ავტორს მოთხრობილი აქვს, რომ ლაშა-გიორგის დაბადებით აღტაცებულნი „იხარებდეს... და შვიდისავე სამეფოსა სპათა თანა და თვთ დედოფალმან [რუსუდან] და გამზრდელმან მისმან... და ყოველთა მყოფთა ამის სამეფოსათა მსგავსად მოგუთასა კელ-ყუეს ძღუნებად“-ო (ისტორი და აზმნი *659, გვ. 447). შანქორის ომისათვის მზადების შესახებაც ნათქვამია: „შეკრბეს თამარს წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი, თვთ შარვანშა და [დამასკუნელთა მიმართებისათა უყოვნელ ყუეს დღენი“ (იქვე, *671, გვ. 461). ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ ამ ორ უკანასკნელ შემთხვევაში „სპანი“ ვითარცა სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანეს საქმეებზე ბჭობისა და გადაწყვეტის მონაწილენი მხოლოდ საქართველოს მაღალ გავლენიან სამხედრო წრის, ან დაწესებულების აღმნიშვნელი უნდა იყოს. „შვიდისავე სამეფოსა სპანი“ ამ შემთხვევაში უნებლიედ „შვიდისავე სამეფოს დიდებულებს“, „წარჩინებულებს“ და „თავადებს“ გვაგონებს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ იმათმსგავსად „ლაშქარნი“ და „სპანი“-ც საქართველოს განსაკუთრებული გავლენიანი წრის აღმნიშვნელი ტერმინები იყვნენ.

„სპანი“ რომ მხოლოდ უბრალო ჯარის გამომხატველი სიტყვა არ იყო, ამას ქართ. ჟამთააღმწერელის შემდეგი ცნობაც ამტკიცებს: მეფე დავით ლაშას ძე „მიისწრაფოდა პალატად, სადა დახვდეს სპანი და ვაზირნი დამალულნი და შავითა შემოსილნი“ გიორგი უფლისწულის სიკვდილის გამო (ჟამთააღ. *852, გვ. 697). თავისთავად ცხადია, რომ „სპანი დამალულნი“ სამეფო პალატაში აქ ჩვეულებრივი ლაშქრისა და ჯარის აღმნიშვნელი ვერ იქმნება და ავტორს ეს რასაკვირველია ფიქრადაც არ მოსვლია.

ყველა ზემოაღნიშნული ცნობებიდან მაშასადამე ცხადად ირკვევა, რომ იმდროინდელ ქართულში სიტყვები „ლაშქარნი“ და „სპანი“ საგანგებო მნიშვნელობითაც იხმარებოდნენ და საქართველოს გავლენიან სამხედრო წრის გამომხატველ ტერმინებად ყოფილან. უმუ-

ველია ორივე ტერმინი წრის აღმნიშვნელია და არა სამხედრო წოდებები: განსაკუთრებული სამხედრო წოდება საქართველოში არაა ჩანს. ამასთანავე „ლაშქართ“ ეკუთვნოდნენ თვით დიდებულნიც. ამ „ლაშქართა“ დამახასიათებელი და შემაკავშირებელი თვისება, როგორც თვით ტერმინითგან ჩანს, სამხედრო ხელობა და მამაცობა იყო. მაგრამ ისინი უბრალო მეომრები კი არ ყოფილან, არამედ მეომართა რჩეული ნაწილი, ქვეყნის ბედიღბლისა და კეთილდღეობაზე მისწრაფი უნველი წრე. უნებლად დასავლეთ ევროპის მსგავსი საუკუნეების რაინდობა გვაგონდება, რასაც ამგვარადვე მხედართა რჩეულს და გავლენიან წრეს შეადგენდა განსაკუთრებული რაინდული წესებითა და ზნეჩვეულებით იყო ცნობილი. საგულისხმოა, რომ იქაც რაინდების სახელად იხმარებოდა „milites“ „მილიტის“ (Schröder. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte 1898 წ. გვ. 437—444), ე. ი. მეომარნიო. ძველ საფრანგეთშიაც ლათინური სიტყვა „miles“ „მილეს“, რომელიც რაინდის გამომხატველ ტერმინად იყო მიღებული, ერთსა და იმავე დროს მხედარსაც ჰნიშნავდა და წარჩინებულსაც (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français 1892 წ. გვ. 220). მაშასადამე სახელის მხრივ ზემოაღნიშნულ ქართულ მოვლენასა და დასავლეთ ევროპის რაინდობას შორის ერთგვარი მსგავსებაა. ნ. მარმა გამოარკვია, რომ რაინდული ზნე და რაინდული სულისკვეთება იმდროინდელ საქართველოშიც ყოფილა „მოყმობისა“ და „კარგყმობის“ სახით. ქართული „მოყმე“ უდრის სწორედ დასავლეთ ევროპის „რაინდს“ (იხ. Вступит. и заключ. строфы Витязя въ барсовой коже Шоты изъ Рустана съ этюдомъ „Культь женщины и рыцарство въ поэмѣ“. ТР წიგნი XII, გვ. X—XXX). ხოლო თვით „რაინდობა“-სთვის, ვითარცა ერთეული დაწესებულებისათვის, ქართულად მაშასადამე ტერმინად ან „ლაშქარნი“ ან არა და „სპანი“ იხმარებოდა.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ საქართველოშიაც „ლაშქარ“-ში ყოფნა და სამსახური მარტო მოქალაქობრივი მოვალეობა-კი არ იყო, არამედ საპატიო და საამაყო უფლებაღ ითვლებოდა ყოველ კეთილშობილი ადამიანისათვის. ისეც-კი ყოფილა, რომ როდესაც დამნაშავეს მოქალაქობრივი დასჯა სურდათ, მაშინ მას თურმე

სწორედ ამ უფლებას ჩამოართმევდნ ხოლმე. ამის შესახებ პირი ცნობა მოიპოვება 1263 წ. ახლო ხანის საეკლესიო კოდექსის დეგლისწერაში.

საქართველოში წესად იყო, რომ როდესაც რაიმე „მიზეზითა და საქმითა“ რომელიმე დამნაშავე ეკლესიის მიერ „დაიკრულვებოდა“, მაშინ ეკლესიის მიერ „დაკრულვილი (ქეზი II, 165¹⁷) სამეფო მთავრობის მიერაც შექველად „შერისხული“ (იქვე, II, 165¹⁸) უნდა ყოფილიყო. ეს იყო თურმე „წესი სახლისა და პალატისა“ სამეფოსი (იქვე, II 165¹⁶⁻¹⁷ ზე საისტ. მოამბე 1925 წ. I, გვ. 221).

საყურადღებოა, რომ „დაკრულვილობა“-ს ავტომატურად „შერისხულობა“-ც უნდა ზედართოდა სახელმწიფოს მთავრობის მხრივ: „რათაცა მიზეზითა და საქმითა“ არ დაედვა საქართველოს ეკლესიას თავისი „კრულვა“, ამ მიზეზების განხილვისა და განსჯის უფლება სახელმწიფო მთავრობას არა ჰქონდა. მას მხოლოდ თავისი მოვალეობა უნდა აესრულებინა. ხოლო „საღმრთოთა წერილთა მოძღურებისა-ებრ“ მთავრობა ვითომც მოვალე იყო „კრულითა“ თან სდგომოდა სჯულთა და წესთა სამღვდელთა“ (იქვე, II, 165²³⁻²⁵ და იქვე I, 221).

შერისხულობა თურმე ისე ყოფილა მოწყობილი, რომ შერისხულს „მამული დასჭირვია და ლაშქართა შიგან არ შეშვებულა“ (იქვე, II, 165¹⁸⁻¹⁹). მაშასადამე ჯერ უძრავი ქონება ჩამოერთმეოდა ხოლმე, ხოლო შემდეგ „ლაშქართა შიგან“ სამსახურისა და ყოფნის უფლება მოესპობოდა.

ამ ფრიად საყურადღებო ცნობის წყალობით ირკვევა, რომ საქართველოს მცხოვრებთა ძირითად მოქალაქობრივ უფლებად მიჩნეული ყოფილა ჯერ ერთი „მამულის“ სრული მფლობელობის უფლება, შემდეგ „ლაშქართა შიგან“ ყოფნისა და სამსახურის უფლება¹⁾.

1) საგულისხმოა, რომ რომაულ სამართლის თანახმადაც უძრავი ქონების მფლობელობისა და განთვისების უფლება, ანუ ე. წოდებული „აუს კომერციი“ (jus commercii) და ლეგიონებში სამხედრო სამსახურის უფლება საარჩევნო უფლებასთან ერთად (jus suffragii და jus honorum) რომაელი მოქალაქის ძირითად უფლებას შეადგენდა (იხ. P. F. Girard. Droit romain V-ième éd 1911 წ., გვ. 107). საფრანგეთშიაც საშუალო საუწყუნების საპატრონჟო წესწყობილების დროსაც საპატრონჟო მიწის მფლობელობის უფლება, განსაკუთრებით-კი სამხედრო რაინდული სამსახურის უფლება წარჩინებულთა ძირითად უფლებას შეადგენდა (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français. 1892—1893 წ., წიგნი I—II, გვ. 220, 223).

ჩვენთვის ამ უამად ის გარემოებაა უფრო საყურადღებო, რომ „ლაშქართა შიგან“ სამსახურისათვის აუცილებელი პირობად საქართველოში ყოფილა უმწიკვლო სახელი და პატიოსანი, უდანაშაულო ყოფა-ქცევა, სარწმუნოების და ეკლესიის ერთგულება.

საქართველოს მოწინავე წრეების წევრებს განსაკუთრებული, მტკიცედ შემუშავებული ზნე და ქცევის ჩვეულება ჰქონიათ. ურთიერთ შორის თანასწორობის და შესაფერისად შემუშავებული ერთმანერთის დახვედრისა და მისალმების „წესი“-ც კი არსებობდა თურმე. წარჩინებულნი მოვალენი იყვნენ ერთმანერთისადმი თანასწორი პატივისცემა გამოეჩინათ, იმიტომ რომ ურთიერთის „პატივით ხილვა“ ამ წესის ზრდილობიანობის საანბანო კეშმარიტებად ითვლებოდა. „წესისამებრ პატივით ხილვა“ იმაში მდგომარეობდა, რომ როდესაც წარჩინებულნი ცხენზე მჯდომნი ერთი მეორეს შეხვდებოდენ, ორივენი მოვალენი იყვნენ ჯერ ჩამოქვეითებულ იყვნენ, ხოლო შემდეგ კოცნით მისალმებოდენ ერთმანერთს. ქართ. ჟამთააღმწერელს აღწერილი აქვს ერთი შემთხვევა, როდესაც ეს წესი დაურღვევიათ, მაგრამ ესეც ისტორიკოსს სამრახისი სილალის შედეგად მიაჩნია. ჟამთააღმწერელს ასე აქვს მოთხრობილი მთელი ეს ამბავი. ავავ ამირსპასალარი უცხოეთითგან საქართველოში ბრუნდებოდა და „ვითარ ცნეს ქართველთა მოსვლა ავაგისი ამირსპასალარისა, წინამოეგებნეს ყოველნი მთავარნი და წარჩინებულნი—თვთ შანშა და ეგარსლანი, რომელსა კნინდა და სახელიცა მეფობისა ეპყრა და ვითარ მიეახლა ავავ, ჰგონებდა [ჰ] ონისაგან გარდამოკდომად და ეგრეთ ხილვად ეგარსლანისაგან. ხოლო იგი განლაღებულ იყო: არა ინება წესისამებრ პატივით ხილვად და ამბორის ყოფად ავაგისა“ (ჟამთააღ. *807, გვ. 650) და ამიტომაც შესაფერისად დაისაჯა.

§ 5. პატრონჲობა.

საქართველოს სახელმწიფო და განსაკუთრებით საზოგადოებრივი წესწყობილების გათვალისწინება და ხორცშესხმულად წარმოდგენა შეუძლებელია, თუ პატრონჲობა შესწავლილი არ გვექმნება.

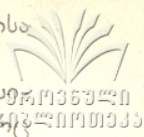

იმიტომ რომ საქართველოს სოციალური ცხოვრება ამ დროისთვის ბაზე იყო დამყარებული. პატრონობა მაშინდელ საქართველოს თავისებურ მიმართულებასა და ელფერს აძლევდა.

სიტყვა „პატრონი“ ქართულ მწერლობაში ძველი არ არის. მე-X-ე საუკუნის ისტორიკოსების თხზულებებში, მაგ. გიორგი მერჩულისა და ბასილი ზარზმელის ნაწარმოებებში, ეს ტერმინი არა გვხვდება. მხოლოდ შემდეგში, მე-XI-ე საუკ.-ითგან მოყოლებული შემოდის ეს ტერმინი საყოველთაო ხმარებაში, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ცხოვრებაში ამაზე კარგა ხნით უწინარეს უნდა ყოფილიყო მიღებული, თუ „მე-XV-ე საუკუნის ხელით“ მიწერილ ფაენელისა და მიქაელ მემღვიმის მე-X-ე საუკ.-ის საბუთში გადაწერის დროს სიგელის ენა შეცვლილი არ არის, მაშინ ამ საბუთში პირველად გვხვდება ტერმინი „პატრონი“, რომელიც მე-XV-ე ს.-ის გადაწერის თავისდროინდელ გამოთქმით ღ მართლწერით „პატონ“-ად გადაუქეთებია (იხ. შიომღ. ისტ. საბ. 2₁₆).

„პატრონი“ ვითარცა ტერმინი რამდენიმე მნიშვნელობით იხმარებოდა. ჯერ ერთი „პატრონი“ მფარველს, მზრუნველს და მოურნესა ჰნიშნავდა. მაგ. „მტნე ქე“ ამბობს, რომ მცირეწლოვანი გიორგი უფლისწულისათვის, ბაგრატ IV-ის ძისათვის, „მოიყვანეს მზრუნველად ამისა ლიპარიტ და პატრონად და ბაგრატიისი“-ო (493, გვ. 266). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს, რომ როდესაც თამარისათვის საქმროს ირჩევდენ, მაშინ სხვათა შორის იმიტომაც ჩქარობდენ, რომ იყო „წადილი პატრონისა... ლაშქართა სპათა მისთა ზედა“ (ისტორნი და აზნი * 634, გვ. 413). ატენის სიონის მე-XI-ე საუკ. კედლის წარწერაშიაც სწერია: „ძლიერმან მეფეთა მეფემან ბაგრატ ბრძანეს... მირიანს პატრონსა ჩემსა სეფესა ზუარსა შიდა ქალაქისა შენებაჲ... ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგვწყაუნა მეფობამან მათმან სასახლენი ადგილნი და საქოლბაგენი მკვდრად ნებიერობით გვიბოძა მირიანს და ყმათა მისთა... შევსწირე წმიდასა სიონს ატენის... სალოცველად სულისა მირიან... გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათვის“-ო, (იხ. ჩემი Къ вопросу о врем. пост. груз. храма въ Атени, ХВ. Т. I, вып. III, გვ. 286 და 289—290). როგორც პირველ ორს მაგალითში, ისევე ამ წარწერაშიაც რასაკვირველია პირად პატრონობაზე, მზრუნველობაზე, პირად დამოკიდებულებაზეა ლაპარაკი. ამას ამტკიცებს

სიტყვები „მზრდელი“ და „პატრონი“, „გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳს“.

ატენის ზემომოყვანილი წარწერავე გვიჩვენებს, რომ ეკლესიისათვის ისადმი მამულის შემწირველი მირიანის „ყმა“ ყოფილა. როგორც ეტყობა, მირიანს ამნაირი ყმები სხვაც ჰყოლია იმიტომ, რომ წარწერაში მრავლობითად არის ნათქვამი, — „ყმათა მისთა“-ო.

ტერმინი „ყმა“, რომელსაც განსაზღვრული პირად და უფლებრივ დამოკიდებულებაში მყოფ ადამიანის აღსანიშნავად ხმარობდნ ხოლმე, წარმოსდგა სიტყვისაგან „ყრმა“, რაც ძველს ქართულ მწერლობაში, მაგ. დაბადებასა და სახარებაში, ბავშვა ჰნიშნავს: ამ ძეგლებში ქართული „ყრმა“ ბერძნულს „პაის“-ს და სომხურს „მანუკ“-ს უდრის (შეად. მათე, თ. XIV²¹, XV³⁸, XVII², XIX¹⁵. მარკოზ თ. V⁴⁰⁻⁴¹, IX³⁷, X³⁷ და სხვაგან ბევრგან). „ყრმა“ თავდაპირველად სქესისა განუჩივლად, ხოლო შემდეგში მამრობითი სქესის ბავშვის აღსანიშნავად ითვლებოდა და განსაკუთრებით მცირეწლოვანისა. ამგვარი მნიშვნელობა ამ სიტყვას მე-XIII—XIV-ე საუკუნის ძეგლებშიაც-კი აქვს შერჩენილი. თუმცა საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „ათხუთმეტის წლიდამ ირეოცს წლამდე ვაჟს—ყრმა“ ეწოდებოდა, ხოლო „ოწმის წლიდამ ვიდრე ოცდაათამდე ვაჟსა ჭაბუკი“ ერქვაო (ქ. 13), მაგრამ ქართ. საისტორიო ძეგლები გვიჩვენებენ, რომ ჩვენი დღევანდელი მეცნიერი ამ შემთხვევაში ცდება. იოანე საბანის ძე ჰაბო ტფილელზე მაგ. ამბობს, რომ იგი „იყო ყრმა—ჭაბუკ ვითარ ათრვათმეტისა წლისა, გინა უკნინსს ათშუდმეტის წლისა“-ო, როდესაც ნერსე ერისთავს მსახურად დაუდგა (ც² ჰაბოლის 15²⁵⁻²⁶). მაშასადამე ჭაბუკად ოცის წლითგან კი არ ითვლებოდენ, არამედ 17 წლისანიც-კი უკვე ჭაბუკები ყოფილან. მაგრამ ამაზე უფრო ჯეელებიც ჭაბუკად ყოფილან ცნობილნი: ამას „მტნე ქ²“-ს შემდეგი ცნობაც ამტკიცებს. მეფე გიორგი I-ზე იქ ნათქვამია: სამეფო ტახტზე ავიდა „ჟამსა ოდენ სიყრმისა და სიჭაბუკისა მისისა, რამეთუ იყო რაჟამსა მეფე იქმნა წლისა ათექუსმეტისა“-ო (* 473, გვ. 247). ანა დედოფლისეულს ხელთნაწერში ამ ადგილას 16 წლის მაგიერ 12 სწერია (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 423). თუნდაც რომ ამ უკანასკნელ ხელთნაწერში ამ ადგილას შეცდომა იყოს, მაინც ცხადია, 16 წლისანიც უკვე ჭაბუკებად ირიცხებოდენ.

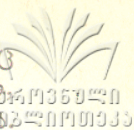

ყველა ზემომოყვანილი ცნობითგან ისიც ირკვევა, რომ სადა ორ-ბელიანის პირველი განმარტებაც, ვითომც ყრმად 16 წლისა ითვლებოდენ, შემცდარია: რაკი 16 წლისა უკვე ჰაბუტად მსჩვევება, აშკარაა, რომ ყრმობის დასაწყისი სამზღვარი ამაზე გაცილებით ადრე უნდა იწყებოდეს. მართლაც ქართ. ჟამთა აღმწერელი ამბობს: „გვანცა მიუდგა და შუა ყრმა და უწოდა დიმიტრი“—ო (*823, გვ. 669). მაშასადამე მამრობითი სქესის ბაშვი უკვე დაბადებ-ბითგანვე ყრმად იწოდებოდა.

რომ ამ შემთხვევაში ქართ. ჟამთააღმწერელს მხოლოდ ძველი მნიშვნელობა აქვს შენახული და „ყრმა“ თავდაპირველადაც ბავშს დაბადებითგანვე ეწოდებოდა, ამას ძველი აღთქმის ქართული თარგმანიც ცხად ჰყოფს. აი მაგ. „გამოსლვათა“ წიგნში ახლად დაბადებულ მოსეს ფარაოს ასულის მიერ პოვნის ამბავი როგორ არის მოთხრობილი: „შთავიღოდა ასული ფარაოჲსი ბანად მდინარჲსა მას და შიმონვარნი მისნი უვიღოდეს იმიერ და ამიერ მდინარისა კიდესა მას. და იხილა კიღობანი იგი მწყურებსა მას. მიაელინა შიმონვარი და მოიღო იგი, აღაღო და იხი-ლა ყრმაჲ იგი ტიროდა რაჲ კიღობანსა მას შინა“ გამოს. ი. II 5—6). ამ ადგილს გარდა, სადაც ცხადზედ უცხადე-სად ჩანს, რომ „ყრმა“ ახლად დაბადებულ ბავშსაც ეწოდებოდა, თვით სიტყვა „ყრმისა აღმქუმელი“—ც ამტკიცებს რომ „ყრმა“ თავდაპირველად სწორედ ახლად შო-ბილს ბავშს ჰნიშნავდა, ამასთანავე სქესის განუ-ჩევლად. „ყრმისა-აღმქუმელი“ ბეზიას ერქვა და ამ ორნაწილედს სიტყვაში, რომელიც ბავშვის-ამღებს ნიშნავს, „ყრმა“ ახლად დაბა-დებულის, ჩვეილი ბავშვის აღმნიშვნელია. ყველა ზემომოყვანილი ცნობა ცხად ჰყოფს, რომ პრ. ნ. მარრის აზრი, ვითომც „ყრმის“ ძირითადი მნიშვნელობა „სქესობრივად ჰასაკში მოსული“ („Зрелый в половом отношении“ იხ. „Вступ. и заключ. строфы Витязя в барской коже“ ТР. წიგნ. XII, გვ. XXXVI—XXXVII) ყოფი-ლიყოს, არ მართლდება.

მართო ის გარემოებაც, რომ ტერმინი „ყრმა“ სიტყვა „ყრმი-სა“—გან არის წარმომდგარი, გვაფიქრებინებს, რომ ყმათა პირადი უფლება ცოტად თუ ბევრად მაინც შეზღუდვილი უნდა ყოფილიყო, რაც საბუთებითა ღ საისტორიო წყაროების მოწმობითაც მტკიცდება.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო „პატრონი“—ს ერთი მნიშვნელო-ბათაგანი. ამ ტერმინს, როგორც ვსთქვით, სხვა მნიშვნელობითაც

ხმარობდენ. მაგ. ეს სიტყვა კერძო მესაკუთრესა და მფლობელსაც
 ჰნიშნავდა. მიქელ მემღვიმე, რომელმაც თავის მამულში ციხე ააგო
 თავის თავს ამ ციხის „პატრონი“-ად სთვლის (შიომღ. ისტ. სპეც. 1919 წ. გვ. 2).
 კერძო მფლობელისავე მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას შიომღვიმის
 1250--60 წ. სიგელშიაც, სადაც „მიწის პატრონი“-ა მოხსენებული (იქვე, 60).

ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ პატრონობა მასწავლებელსა და
 საქართველოს ცხოვრების როგორც სოციალურს, ისე ეკონომიურს მოვლენას ახასიათებდა და
 გამომხატველი იყო.

მაგრამ ამასთანავე „პატრონობა“-ს სახელმწიფო წესწყობილებაზედაც
 დიდი გავლენა ჰქონდა. ამაზე მეტიც ითქმის, საქართველოს სახელმწიფო
 წესწყობილების ერთი ფრიად დამახასიათებელი მოვლენის
 გამომხატველიც იყო. ეს იმითაც მტკიცდება, რომ „პატრონი“ მარტო კერძო მესაკუთრესა
 და მფარველს-კი არ ეწოდებოდა, ე. ი. მარტო საზოგადოებრივ და
 უფლებრივ დამოკიდებულებათა დამახასიათებლად კი არ ჩანს,
 არამედ მეფეს და ხელმწიფესაც ჰნიშნავდა. მემართიანეს უნდოდა
 მაგ. მკითხველისათვის ემცნო, მწიგნობართა უხუცესი გიორგი
 ჭყონდიდელი მეფე დაჯიბთ აღმაშენებელთან ერთად იყო აღზრდილი,
 და აი როგორც აქვს მას ეს აზრი გამოთქმული: გიორგი ჭყონდიდელი
 იყო თანააღზრდელ აღზრდილი პატრონი“-ო (ცა მფსა ღთი * 534, გვ. 301),
 თანაც იგი „თავ-ადგა სიყრმითვანთა პატრონის მსახურებათა“-ო (იქვე * 535,
 გვ. 301), პატარობითვანე სამეფო სამსახურში იყო. თამარ მეფის
 ისტორიკოსიც ხშირად მეფის მაგიერ „პატრონი“-ს ხმარობს. მას მგ.
 აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს ძლევა მოსილი ლაშქარი და
 სახელოვანი მეომარი დაბრუნდნენ თუ არა ბრძოლის ველითვან,
 „მოვიდეს წინაშე პატრონსა მას ღვთივ-განათლებულსა“-ო,
 თამარ მეფეს წარუდგენო (ისტორნი და აზმნი * 637, გვ. 418).
 როდესაც თავის საბრძანებლითვან განდევნილი შარვანშა თამარ
 მეფესთან მოვიდა და დახმარებას სთხოვდა: „უბძანეთ ლაშქართა
 თქვენთასა აღება ყოვლისა სპარსეთისა, მაშინ დასუით ასული
 თქვენი... პატრონად ყოვლისა სპარსეთისა“-ო (იქვე * 667, გვ. 456).

ყველა ზემომოყვანილი და მრავალი სხვა ამგვარი მაგალითი, რომელთა
 ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა, ცხად-ჰყოფს რომ „პატრონი“ მეფესაც
 ჰნიშნავდა და ეწოდებოდა.

მაგრამ როგორც „პატრონი“ მესაკუთრესაც, მფარველსაც/და მეფესაც ეწოდებოდა, თავის მხრივ ტერმინი „ყმა“-ც ქვეშევრდომსა და მომსახურეობას აღნიშნავდა, თუნდაც ეს ქვეშევრდომი დიდებული აზნაური, ან მოხელე ყოფილიყო. მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსი თამარის დიდებულების შესახებ ამბობს: „მოეგებნეს წინა ზაქარია ფანასკერტელი და ძინიელი, კალმახელი, ყმანი კარგნი, პატრონისაგან შეწყალებულნი“-ო (ისტორნი და აზმნი *658, გვ. 445). ცხადია აქ „ყმანი“ ქვეშევრდომს უდრის, ე. ი. სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენას ახასიათებს.

ამისდა გვარად სიტყვა „ყმობა“-ც ქვეშევრდომობის აღმნიშვნელადაც იხმარებოდა. ქართველი მემკვიდრე ლიპარიტის შვილის ნიანიას შესახებ, რომელიც ბაგრატ IV-ეს გაექცა და ბიზანტიას შეეფარა, ამბობს: თავისი დღენი იქ გაატარა „და ნიანია მოკლდა ბერძენთა ყმობასა შინა“-ო (მტნე ქე *496, გვ. 268).

სიტყვა „ყმა“-ს რომ „პატრონი“-სავით პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა და სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენისა და დამოკიდებულებათა გამომხატველი იყო, შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს: ჩვენი ისტორიკოსი ათაბაგსა და შარვანშაჰს, რომელნიც საქართველოს მეფის მფარველობის ქვეშე იყვნენ, თამარ მეფის „ყმებს“ ეძახის, ხოლო მათ მორჩილებას „ყმად ყოლა“-ს (ისტორნი და აზმანი *677, გვ. 470).

როგორც მეფე თავის დიდებულ ქვეშევრდომ „ყმების“ პატრონად ითვლებოდა, ისე ეს მეფის „ყმები“ თავიანთ მხრივ საკუთარ ხელქვეითების „პატრონნი“ იყვნენ, ხოლო მათი „ხელქვეითნი“, როგორც ზემომოყვანილ ატენის „სიონის წარწერამაც დაგვარწმუნა, „ყმებად“ იწოდებოდნენ. ამ ყმებსაც შეიძლება თავიანთი საკუთარი ყმები ჰყოლოდათ, რომელთათვის ისინი „პატრონები“ იყვნენ. ამნაირად თითქმის მთელი საქართველო მეფისაგან მოყოლებული უბრალო მდაბიომდე „პატრონყმობის“ უღელში იყო შემხული და ცხოვრების ტვირთს ეზიდებოდა.

დიდებული ხელისუფალნი და ძლიერნი გვარის შვილნიც რომ მეფესავით „პატრონებ“-ად იწოდებოდნენ, ამას ქართ. ისტორიკოსთა თხუზულებებიც ცხადჰყოფენ. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. შემდეგ პირთ ასახელებს: აფრიდონ „თმოგვისა და სხვათა ციხეთა პატრონობამდის აღზეებული“ (ისტორნი და აზმანი, *629, გვ. 406), გუზან „პატრონი კლარჯეთისა და შავშე-

თისა“ (იქვე, *649, გვ. 434), ვარდან დადიანი „პატრონი ორბეთის“
 და კენისა და ლიხთ-იქით ნიკოფსიამდის უცილობლად მქონებელს
 (იქვე, *650, გვ. 435), მკარგძელი „პატრონი ლორისა“ (იქვე, *657,
 გვ. 444), იოანე ვარდანისძე „პატრონი ვაგისა“ (იქვე, *652, გვ.
 438) და მაყა „პატრონი კოწონისა“ (იქვე).

მაშასადამე ყველა საისტორიო საბუთითგან ნათლად მტკიც-
 დება, რომ „პატრონყმობა“ ერთსა-და-იმავე დროს სო-
 ციალური ცხოვრების მოკლენის დამახასიათებელი ც-
 იყო, სახელმწიფო წესწყობილების მოკლენისა ც:
 „პატრონი“ მეფესაც ჰნიშნავდა, მზრუნველსა და მფარველსაც, მესა-
 კუთრესაც, — „ყმა“ ქვეშევრდომსაც ეწოდებოდა და სხვის მფარველო-
 ბის ქვეშე მყოფსაც, სხვის უფლების მორჩილსაც, რომელიც ამასთა-
 ნავე „პატრონის“ საკუთრებად ითვლებოდა. ერთი სიტყვით, კერძო
 და სახელმწიფო ცხოვრების მოკლენანი და დაწესებულებანი ერთ-
 მანეთზე იყვნენ გადამბულნი, თითქოს სახელმწიფო წესწყობილება
 საქართველოში ცხოვრების კერძო განწყობილებისგან ყოფილიყოს
 წარმომდგარი. იმ დროს მაინც-და-მაინც ჩვენი ქვეყნის
 ცხოვრების უმთავრეს და დამახასიათებელ მოვლენ-
 ნას სწორედ ეს „პატრონყმობა“ შეადგენდა.

ბაგრატიონანთა საგვარეულო მემატთანეს სუმბატს ერთი ფრიად
 საგულისხმო და საყურადღებო ცნობა აქვს შენახული, რომელიც
 საშუალებას გვაძლევს სხვა-და-სხვაგვარი პატრონყმური დანოკიდებუ-
 ლების წარმოშობა და განსხვავებაც გავითვალისწინოთ. მემატთანე
 აშოტ დიდ კურაპალატის მოღვაწეობას გვისურათებს მისს ახალ სა-
 მფლობელოში, შავშეთ-კლარჯეთში. სუმბატს ნათქვამი აქვს, რომ
 „კევი შავშეთისა უშენებელი იყო მაშინ გარეშე
 მცირედთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლებისასა
 აოკრდა... კუალად შემდგომად მისსა სლვამან სატლობისამან
 მოაოკრა შავშეთი და კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს კაც-
 ნი ადგილ-ადგილ. ხოლო დაშთომილთა მათ მკვდრთა
 შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულითა ღსიყუარულითა.
 და დაემკვდრა მუნ და მისცა ღმერთმან გამარჯუება და აკელ-
 მწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედა ღ მან სოფლები
 ზოგი იყიდა საფასითა და ზოგი ოკერი აღაშენა და
 განამრავლნა სოფლები აშოტ კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა“
 (სუმბატ. ცა და უწყება, *573—574, გვ. 343).

მაშასადამე, აშოტ კურაპალატი აოხრებულ ქვეყანაში მისი უფლებით მიუღიათ. მათ მისი უფლება და მფარველობა ნებაყოფლობით „შეიწყნარებიათ“. აშოტი მათ მფარველობას გაუწყვედა, განსაცდელისა და მტრისაგან დაიცავდა. სამაგიეროდ მცხოვრებლებმა ის „შეიწყნარეს“, მისი უფლება აღიარეს, „პატრონად“, ანუ როგორც იმ დროს ამბობდნენ, „უფლად“ გაიხადეს. ამით რასაკვირველია მათი პირადი თავისუფლება უნდა შეზღუდულიყო.

შემდეგ მემატინეს თქმით აშოტს ზოგი სოფელი უყვია, პირად, კერძო საკუთრებად გაუხდია. ზოგი კიდევ, სრულებით გაოხრებული და უკაცრიელი ნასოფლარი მას კვლავ აღუდგენია; ხალხი მოუყვანია და დაუსახლებია.

ამგვარად ცხადია, რომ აშოტ დიდ კურაპალატის მოღვაწეობაში სამი სხვადასხვანაირი მოქმედებაა, რომელთა თვისება არსებითად განსხვავდება ერთი მეორისაგან. ამის გამო შექველია, რომ ის დამოკიდებულებაც, რომელიც აშოტსა და შავშეთ-კლარჯეთის მცხოვრებთა შორის უნდა დამყარებულიყო, სხვა-და-სხვა ხასიათისა იქმნებოდა, სულ ცოტა, იქ სამგვარი მაინც, ერთი მეორისაგან განსხვავებული პატრონ-ყმური დამოკიდებულება უნდა ყოფილიყო.

მართლაც და პატრონ-ყმური დამოკიდებულება უფლებრივადაც და ქონებრივადაც სხვა-და-სხვა ნაირი იყო, იმისდა მიხედვით, თუ რა ნიადაგზე იყო დამყარებული იგი. ყმები სახელითაც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისგან, მაგ. ზოგი იყო „შეწირული“, ზოგი „ნებერი“, ზოგი კიდევ „სიგლოსანი“ (რკონის 1258 წ. სიგ., ქვბი II, 135¹⁴). ამ სამ ჯგუფს გარდა ყმათა სხვა ჯგუფებიც არსებობდნენ.

იმისდა გვარად, თუ რა საფუძველზე იყო დამყარებული ყმობა, ყმის მდგომარეობაც განსხვავდებოდა ხოლმე.

ცხადია მაგ., რომ როდესაც მებატონე უმამულო ყმას თავის საკუთარს მიწას აძლევდა და ზედ დაასახლებდა, ამ შემთხვევაში პირად პატრონ-ყმობასა და მფარველობას გარდა ეკონომიური დამოკიდებულებაც იყო ხოლმე და ყმა უკვე ქონებრივადაც პატრონისაგან იყო დავალებული. ასეთის ყმის მდგომარეობა შექველია უფლებრივადაც უფრო შეზღუდული იქმნებოდა, ვიდრე ისეთ ყმებისა, რომელთაც თავიანთი საკუთარი მამული ჰქონდათ. ქვემომოყვანილი მაგალითების დედაზრის გასათვალისწინებლად უნდა ვიცოდეთ, რომ

ძველს ქართულ საბუთებში ხშირად „ყმა“-ს მაგიერ „გლეხი“ იხმარებოდა და „გლეხი“ ყმასა ჰნიშნავს.

მიწის პატრონს თავის მიწაზე ყმა-გლეხის დასმა მაშინ შეეძლო, როდესაც მას თავისუფალი, უკაცრიელი მიწა ჰქონდა. გლეხის ამგვარ დასახლებას „მიწასა ზედა დასმა“ ან „დასახლება“ (ნიკორწ. XI ს. სიგ., ქვბი II, 47) ეწოდებოდა. „თუ მიწაჲ დაუკაცრდებოდეს“-ო, ნათქვამი აქვს კახა ერისთავთ-ერისთავს რკონის 1258 წ. სიგელში, ამოვარდნილი ყმა-გლეხის მაგიერ „სხუაი გლეხი დაისმოდეს ზედა“, რომ ამ გზით შეწირულ მამულს მონასტრისათვის ყოველთვის ერთგვარი შემოსავალი მოეტანა: ყმათათვის დადებული „სამსახური და კულუხი ნუ წაკდების“-ო (ქვბი II, 137¹⁴⁻¹⁶). ნიკორწ. მონასტრის მე-XI-ე საუკ. საბუთშიაც ნათქვამია: „გლეხი დავასახლე აგარასა შინა და ბეგარასა გარდაიხდიდეს“-ო (ქვბი II, 47¹⁸⁻¹⁹).

საფიქრებელია, რომ მიწის „საბეგროდ გაცემა“, ან „საკაბალოდ გაცემა“ ყოველთვის და თავისდა თავად პატრონობის დამკვიდრებას არ მოასწავებს. მაგ. როდესაც იმავე ნიკორწ. მონასტრის საბუთში სწერია: „ვიყიდე ვენაკი... და გლეხთა მივეც“-ო (ქვბი II, 48⁸⁻⁹), „ვიყიდე ვენაკი... და მივეც გლეხსა საბეგროდ“-ო (იქვე II, 48¹⁰⁻¹¹), „მოვიგე მიწა და მივეც მათვე საკაბალოდ“-ო (იქვე II, 48¹³), „მოვიგე მიწაჲ და მივეც გლეხსა საბეგროდ“-ო (იქვე II, 48³³), იქმნებ ყველა ამ შემთხვევაში მხოლოდ მიწის ან ვენახის მოსახნავადა და დასამუშავებლად მიცემაზე იყოს ლაპარაკი, საღალოდ და საკულუხოდ გაცემაზე. მაინცდამაინც არა ჩანს, რომ ამ მიცემით პატრონ-ყმური დამოკიდებულება დამყარებულიყოს, იმიტომ რომ ამ შემთხვევაში აღნიშნული არ არის, რომ ეს გლეხნი მიწის პატრონს თავის მიწაზე „დაესვას“ და დაესახლებინოს. განსაკუთრებით-კი იმიტომ, რომ აღნიშნული არ არის ამ გლეხთა მიერ ნაკისრი, ან მებატონეს მიერ მათზე დადებული „სამსახური“, სახელდობრ „სამსახური ყმებრივი“. რაკი პატრონ-ყმური დამოკიდებულება ყმისაგან „სამსახურს“ ითხოვდა, ამიტომ ცხადია, რომ მარტო მიწის „საბეგროდ მიცემა“ პატრონ-ყმობას ვერ შეჰქმნიდა, თუკი „გლეხი“, რომელიც საბატონო მიწას აიღებდა, ამასთანავე ყმობას არ იკისრებდა და „ყმებრივს სამსახურს“ არ დაიდებდა. მერმინდელს დროშიაც კი, ვახტანგის კანონებშიაც საგანგებოდ არის აღნიშნული, რომ როდესაც ვისმე უნდოდა რომელისამე მებატონის ყმად გამხდარიყო, თვითონ უნდა მისულიყო და განეცხადე-

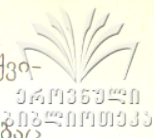

ბინა: „შენ გემობივარო“ (§ 198). მით უმეტეს რასაკვირველია იმ დროს, რომელსაც ვიკვლევთ, ამგვარი ნებაყოფლობითი განსჯისა და ცემობისა და ყმებრივი სამსახურის სურვილის შესახებ აუცილებლად საჭირო იქნებოდა. ამასთანავე საყმოდ მიცემული მიწაც ამისთანა შემთხვევებში „მიკვიდრად და სამუდამოდ“ ეძლეოდა ხოლმე ყმას მიწის და ყმის პატრონისაგან.

როგორც ზევით აღნიშნული იყო, ყმათა ანუ გლეხთა ერთ-ერთ ჯგუფს „ნებიერი“ (1258 წ. რკონის სიგ., ქვბი II, 135) შეადგენდნენ. ძველ ქართულში „ნებიერი“ ისეთს ადამიანს ეწოდებოდა, რომელსაც თავის ნებისა და სურვილისამებრ შეეძლო ემოქმედნა. ამისდა მიხედვით „ნებიერი გლეხი“ ალბათ ისეთს ერქვა, რომელიც თავის ნებაყოფლობით და სურვილით ყეყო „პატრონს“ და ვითარცა „ნებიერს“ იქნებ საპატრონყმო პირობის შეკვრის დროს აღნიშნული ჰქონდა, რომ განსაზღვრულ გარემოებაში შეეძლო ყმობისაგან ისევე თავი დაეღწია და წასულიყო. ნებაყოფლობით შესულ ყმას ხშირად საკუთარი მამული ჰქონდა ხოლმე (იხ. ჩემი სქს ეკონ. ისტორია I, 12).

გაცილებით უფრო დაბლა უნდა მდგარიყო უფლებბრივად „ნასყიდი ყმა“, ანუ „ნასყიდი გლეხი“ (გრიგ. სურამელის 1250 წ. შეწირ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 5₁₆—17.) იმიტომ რომ ის პირადად „ნებიერად“—კი არ იყო ყმად გამხდარი, არამედ „პატრონის“ მიერ იყო ნასყიდი. „ნასყიდ“ გლეხთაგან ზოგს საკუთარი მამული ჰქონდათ ხოლმე და „პატრონი“ მათ მამულიანად ყიდულობდა. მაგრამ „ნასყიდ“ ყმათა შორის უმამულონიც იყვნენ (სქს ეკონ. ისტორია I, 12—13) და რასაკვირველია ისინი სხვებზე უფრო უარესს უფლებბრივს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ, იმიტომ რომ მათთვის „პატრონს“ ან მამული, ან სხვა რაიმე სარჩო უნდა მიეცა. ყიდვის დროს ხშირად საგანგებო პირობა იდებოდა და მიზანიც განსაზღვრული იყო ხოლმე, თუ რისთვის ყიდულობდნენ ამა-თუ-იმ პირს: ზოგჯერ „პატრონი“-სათვის ხელოსანი იყო საჭირო და ხელობის მცოდნე კაცი და ისიც საამისო კაცს ყიდულობდა ყმად. მაგ. როდესაც მსახურთუხუცესმა გრიგოლ სურამელმა მღვიმელთ წისქვილნი აოშენნა“, მან ამ წისქვილისათვის „გლეხი იყიდა მეწისქვილედ“ და მათვე, მღვიმელთა შესწირა“ (1250 წ. გრ. სურამელის შეწ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 7₁₁—16). მაშასადამე ეს ყმა „მეწისქვილე“-დ იყო ნასყიდი და ამის მეტი მას სხვა არავითარი მოვალეობა და სამსახური არ

ედვა. მისი შთამომავლობისაგანაც ერთ-ერთი ყოველთვის მეწისქვი-
ლედ უნდა ყოფილიყო გაწვრთნილი და წისქვილში ემსახურა.

პატრონყმობის ერთ-ერთ მიზეზად შეუძლებელი მოვალეობაც იყო. ვახტანგ VI-ესაც აღნიშნული აქვს, რომ შეუძლებელი მოვალე, თუ მას „საქონელი არა ჰქონდეს“, ყმად „მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯულოზედ არ გაყიდოსო“-ო (§142). ასევე იყო ძველ დროს, იმ ხანაში, რომელსაც ჩვენ ახლა ვიკვლევთ, თუ არა?

„ქოსტანტინე-კახაძე“-ს ცაში არის ერთი ცნობა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოში ძველადაც უნდა ყოფილიყო დაახლოვებით ისეთი უფლებრივი მდგომარეობა, რომელიც აღნიშნული აქვხ ვახტანგ VI-ს თავის სამართლის წიგნში. „ქოსტანტინე-კახაძე“-ს წამებაში აღნიშნულია სხვათა შორის, რომ კახასთან, მრავალი მოივლტოდეს... შორით ქუეყანით ლტოლვილნი თანამდებთა თვსთავან, ხოლო ნეტარებითა დიდითა გარდახადის თანანადები იგი მათი“-ო (სქს სამოთხე, 364). რატომ გარბოდენ მოვალენი, რომელთაც თავიანთი ვალის გადახდა არ შეეძლოთ, საქართველოს ერთის კუთხიდან, თავიანთ ქვეყნი-
თგან, მეორე კუთხეში? საფიქრებელია, იმიტომ რომ ასეთს შეუძლებელ მოვალეებს თავისუფლება ესპობოდა და მოსესხეს მონებად ან ყმებად უნდა გამხდარიყვნენ: ალბათ ამ ყმობას გაურბოდენ ეს მოვალეები, ამის გამო საფიქრებელია, რომ შეუძლებლობითი მოვალეობა საქართველოშიც ყმობის ერთ-ერთ მიზეზად უნდა ყოფილიყო.

როგორ ყმას ეწოდება „სიგლოსანი“? თვით სახელიც ამტკიცებს, რომ მას „სიგელი“ უნდა ჰქონოდა და სჭეროდა. მაგრამ რა სიგელი, ყმობის პირობების შემცველი და განმსაზღვრელი? საფიქრებელი იყო, რომ „სიგლოსანი“-ად სწორედ ის ყმა უნდა ყოფილიყო ცნობილი, რომელიც თავის ნებით ეყმობოდა „პატრონს“ და ამ დროს „ყმობის სიგელ“-ს დაადებინებდა, რომელშიაც მკაფიოდ იყო განსაზღვრული „პატრონისა“ და ყმის პატრონყმური უფლება-მოვალეობანი. მაგრამ საბუთები ამ თეორიულ განმარტებას მთლად არ ამართლებენ. კახა ერისთავთ-ერისთავი მაგ. რკონის 1258 წ. სიგელში ამბობს: ს. ხოვლეში მცხოვრები გლეხები „შიწირული, ნებიერი და სიგლოსანი ერთობ ყუელაი მიყიდია“-ო (ქკბი II, 135). მაშასადამე „სიგლოსანის“ ყიდვაც შესაძლებელი ყოფილა, „ნებიერისაც“ და ამ შემთხვევაში მათ შორის

თითქოს განსხვავება ისობა, თუმცა ეს სიტყვები ვგონებ, ისინი უნდა გავიგოთ, რომ კახამ მთელი სოფელი მთელის თავის მოსახლეობითა და მიწებით შეიძინა. მაშინ ცხადია, რომ ზემომოყვანილი წინადადება „სიგლოსანი“-ს მნიშვნელობის გაძოსარკვევად საკმაო არ არის და გარკვეულს ცნობებს არ გვაძლევს.

„სიგლოსანი“ კიდევ ერთს მე-XIII-ე საუკუნის სიგელშია მოხსენებული, რომელიც მიქაელ კათალიკოზის წყალობის წიგნს შეიცავს. იქ ნათქვამია: „მოგვცით... სოფელი ორომაშენი... თუნიერ მუნ შინა მსხდომთა ხუცესთა სიგლოსანთაგან კიდე, რომელნი სანატრელსა ნიკოლოზ ქართლისა კათალიკოზსა გააღმა ვაკმულნი საყდრისათუნივე შინა შემოუქმან და ღმრთივ გუირგუინოსანთა მეფეთა და კათალიკოზთათუის მწირველნი უჩენიან“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის მე-XIII-ე საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები, გვ. 5₁₂₋₁₇ 6₁₋₄). მაინც-და-მაინც არც ეს ცნობაა სრულებით მკაფიო და არა ჩანს ეს ხუცესნი წინადაც „სიგლოსანი“ იყვნენ, თუ მხოლოდ მას შემდგომ, რაც ნიკოლოზ კათალიკოზმა კვლავ ორომაშენის ეკლესიას დაუბრუნა და მეფეთა და კათალიკოზთა მწირველად „აჩინა“? ამისდა მიუხედავად ზემომოყვანილი წინადადება საყურადღებოა, რაკი მტკიცდება, რომ სიგლოსანი მარტო გლეხები-კი არ ყოფილან, არამედ მღვდლებიც. მაშასადამე ტერმინი „სიგლოსანი“ საზოგადოა და ყმობის მდგომარეობის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. წინათაც სიგლოსანი იყვნენ ეს ხუცესნი, თუ არა, ამის შესახებ გარკვეული ცნობა არ მოგვეპოება, მაგრამ, ისინი რომ ნიკოლოზ კათალიკოზის შემდგომ „სიგლოსანი“ იყვნენ, ეს სრულებით ცხადია. როდესაც ნიკოლოზ კათალიკოზს ეს ხუცესნი საყდრისათვის დაუბრუნებია, მას ისინი ორომაშენის ეკლესიისათვის შეუწირავს და მეფეთა და კათალიკოზთა სულის მოსახსენებლად მწირველად დაუდგენია. ამ ხუცესთა ეს უფლება-მოვალეობანი ნიკოლოზს მათს შეწირულობის სიგელში ექნებოდა აღნიშნული და განსაზღვრული და მათი ყმობრივ უფლება-მოვალეობათა შეცვლა არ შეიძლება და ალბათ სწორედ ამის გამოვე იხილავთ „სიგლოსანებად“ იწოდებოდნენ. ყველა ზემოთქმულის შემდგომ საფიქრებელია, რომ ყმები ორგვარნი უნდა ყოფილიყვნენ „სიგლოსანი“ და არა-სიგლოსანი: პირველთა პატრონ-ყმობის უფლება მოვალეობანი წერილობითიყო განსაზღვრული „სიგელში“, ხოლო მეორეთა ყმო-

ბასიტყვიერად იყო დადებული, ჩვეულებაზე იქნებოდა დამყარებული.

კახა ერისთავთ-ერისთავის ზემომოყვანილი სიტყვებითგან ჩანს, რომ ყმათა შორის ცალკე ჯგუფად „შეწირულნი“-ც ითვლებოდნენ. როგორც თვით სახელიც ამტკიცებს „შეწირულ“ ყმად რასაკვირველია ეკლესიებისა და მონასტრებისათვის „საალაპედ“ შეწირული და მოხსენებული გლეხები და ყმები იყვნენ. შენახული „შეწირულობის წიგნები“ ამტკიცებენ, რომ მრავალ სხვაობის მიუხედავად „შეწირულ ყმათა“ მდგომარეობა საერთო დამახასიათებელ თვისებებს შეიცავს, რაც მართლაც მათ ყმათა ცალკე ჯგუფად ჰხდის. რაკი მონასტრისადმი შეწირული ყმები „სულთა საოხად“ იყვნენ განკუთვნილნი, რომ შემწირველის ალაპისათვის „შეწირულს ყმას“ საჭირო პური, ღვინო და სხვა ყოველგვარი სახმარი ყოველწლივ მონასტრისათვის მიერთმია და ცოდვათა მიერ დამძიმებული სულის ცხოვნების სავედრებელ ლოცვა-ალაპისათვის ხელი შეეწყო, ამიტომ „შემწირველნი“ ცდილობდნენ თავიანთი „შეწირული“ ყმები რაც შეიძლება კარგსა და ხელსაყრელს პირობებში ჩაეყენებინათ, რომ მათაც თავიანთი ყოფილი „პატრონი“ სახელი დაელოცნათ და ღმერთს მის ცხოვნებას შეჰვედრებოდნენ. ამიტომვე იყო, რომ შესაწირავ ყმასა და საყმო მიწას შემწირველი ყოველთვის „ალაპ“, თავის პირად შრომით, ან სახსრით შექენილის ფულით ყიდულობდა: ამ საქმეს არაფერი უწმიდურება და უსამართლობა არ უნდა მიჰკარებოდა. სწორედ ამის გამოვე იყო, რომ „საალაპედ“ შეწირულ ყმას „პატრონი“ განსაკუთრებულს, შეღავათიან პირობებში აყენებდა: ჯერ ეს ერთი, რომ ყოველგვარ საბატონო სამსახურისა და გამოსაღებისაგან ათავისუფლებდა. მეორე ისა, რომ მუდამ ცდილობდა თავის „შეწირული“ ყმისათვის მთავრობისაგანაც წყალობა მოეპოვებინა და სამეფო და სამოხელეო გადასახადებისაგან განეთავისუფლებინა და შეუვალობა მიენიჭებინა. შემწირველივე თვით ჰსაზღვრავდა შეწირული ყმის უფლება-მოვალეობას და ჩვეულებრივ მას დაკისრებული ჰქონდა ხოლმე მარტო განსაზღვრული რაოდენობის პურისა და ღვინის, აგრეთვე წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ სხვა ყველაფრის მიტანა მონასტრისათვის, რაც კი საჭირო იყო,

რომ სულის მოსახსენებელი წირვა და პანაღისა და
ეწირათ და მონასტრის ძმობისა და გლახებისა და
აღაპი მოემზადებინათ. ამგვარად ირკვევა, რომ „შეწირული“
ყმის ყმებრივი მოვალეობა ერთხელ და სამუდამოდ შემწირველის
მიერ იყო ხოლმე განსაზღვრული. არც მონასტერს, არც სხვას ვისმე
ამ პირობის შეცვლა და საყმო მოვალეობის დამძიმება არ შეეძლო.

იმ შემთხვევაშიაც-კი, როდესაც ეკლესიისა და მონასტრისადმი შეწირული ყმა მიწის მოქმედი არ იყო, არამედ ხელოსანი, ან ვაჭარი, ან სხვა რაიმე თანამდებობის კაცი, მაშინაც შეწირვის დროს მისი მოვალეობაც გარკვევით იყო ხოლმე აღნიშნული. მაგ. როდესაც ანტონ ჭყონდიდელმა და მწიგნობართა უხუცესმა შიომღვიმის მონასტერს მილით წყაროს წყალი გამოუყვანა, მან ამასთანავე მონასტერს ყმებად შესწირა „გიორგი და იაბერი ფუძედ ერთი და კომლად ორი“, რომელთაც თვით შემწირველმა დააკისრა მოვალეობა,—ამ წყაროს მილის ყურის გდება და როცა კი დასჭირდებოდა შეკეთებაც, „კაზმვა“. თვით ანტონი ამბობს: მათ „მე გაუჩინე“ მოვალეობად „სამსახური მის წყაროსაი“. მათ აღარავითარი სამეფო და სამოხელეო „სათხოვარი და გამოსაღები“ არ ედევათ. შემწირველმა ამას გარდა დაადგინა: „სხუი სამსახური არც რაი ეკლესიისაი ედვას“-ო. ამ ორი კომლი ყმის ყმური მოვალეობა და სამსახური იმაში მდგომარეობდა, რომ მულამ „ორისავე სახლისაგან თუითოი შვილი მათი ქუქანკად გაისწავლებოდის და ჰკაზმიდენ მას წყაროსა“-ო (1202 წ. თამარ მეფის სხალტ. სიგ., ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. 9₁₃—22). მაშასადამე შეწირული ყმები მოვალენი ყოფილან, რომ თავ-თავიანთ ოჯახის ერთ-ერთი შვილისათვის წყაროს მილით გამოყვანის ხელობა საგანგებოდ შეესწავლებინათ და ამ წყაროსათვის ყური ეგდოთ, ხოლო როცა საჭირო იქნებოდა „ჰკაზმიდენ მას წყაროსა“-ო, გაფუჭებული შეეკეთებინათ. „თუნიერ წყაროსა კაზმვისაგან კიდე“ მათ არავითარი სხვა მოვალეობა არ ედევათ (იქვე 9₂₃—24). ამგვარად ცხადია, რომ აქაც შემწირველის მიერ განსაზღვრულია შეწირული ყმის საყმო სამსახური—და ერთხელ და სამუდამოდ გადაწყვეტილია, რომ „წყლის მკაზმვა“-ებად, ანუ „ქუქანკ“-ებად უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ ყველაზე უფრო საგულისხმიერო ის არის, რომ ქუქანკობა ყველას კი არ უნდა შეესწავლათ, წყლის „კაზმვა“ თვითოეულის სახლის წევრის მოვალეობა კი არ უნდა

ყოფილიყო, არამედ თითო კომლითგან მხოლოდ ერთი უნდა ყოფილიყო ამ ხელობაში განსწავლული და ყველს თაობას მარტო ორი ქუქანკი უნდა მიეცა ნასტრისათვის. ამ ორი შეწირული ყმის ჩამომავლობის დანარჩენი წევრნი რა საქმეც უნდოდათ, იმას აირჩევდენ, ეს მონასტერს არ ეხებოდა. ისინი მხოლოდ თავიანთ სახლიკაცს-ქუქანკებს „წყაროის კახშვა“-ში ქონებრივად და სხვაგვარადაც ეხმარებოდენ.

გრიგოლ სურამელმაც რომ თავისი „ნასყიდი გლეხი“ შიომღვიმის მონასტერს ყმად შესწირა, რომ მის მიერ მონასტრისათვის აგებულ წისქვილში ყოფილიყო, იმთავითვე მისი ყმური მოვალეობაც განსაზღვრა: უკვე ყიდვის დროს მან ეს „გლეხი იყიდა მეწისქვილედ“ და ამავე მიზნით „მღუიმელთა შესწირა“ (1250 წ., გრ. სურამელის შეწ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 5₁₁₋₁₆). გრიგოლმაც თავისი შეწირული ყმა „შეუვალ“-ად გახადა და გადასახადებისაგან განათავისუფლა (იქვე 5₁₄₋₂₂ და 6₄₋₆). მის მიერვე იყო დადგენილი, რაც რამ ამ გლეხს მოვალეობა უნდა ჰქონოდა: ჯერ ერთი რომ „წისქვილთა რაიცი საკაზმავე უნდოდეს ეს ევე ჰკაზმიდეს“-ო (იქვე 5₂₄₋₂₅). ამას გარდა მას წისქვილისათვის ყური უნდა ეგდო მეწისქვილედ ყოფილიყო ისე-კი, რომ წელიწადში სამი დღის გარდა სხვა დროს „ვინ გინდა მოფქვავე იყოს, მინდი ნუ ვის ნუ აეღების“-ო (იქვე 5₃₀₋₃₁). მინდი არავის გამოერთმეოდა, მუქთად იქნებოდა დაფქული, რომ „მოფქვაენი“ გრიგოლ სურამელის „სულის სალოცავად“ ღმერთს შეჰვედრებოდენ. მეწისქვილეს მხოლოდ თავისი სარგო „საპატიო“ უნდა აელო დაფქულითგან და აქედან „წელიწადის თავსა“ მონასტრის წინამძღვრისათვის ძღვენი მიერთმია. მორჩა და გათავდა: ამის მეტი მას არაფერი არც ეთხოვებოდა და არც უნდა გაეკეთებინა (იქვე 5₃₀₋₃₃₋₆₁₋₆). ამ შემთხვევაშიაც ცხადია, რომ ამ მეწისქვილე ყმის ჩამომავლობითგან მეწისქვილედ ყველანი კი არ უნდა გამოსულიყვნენ, არამედ მხოლოდ თითო თაობაში ერთი.

ამგვარადვე როდესაც საფლავზე, ან სამწირველოში ვინმე ხუცესად და „მწირველად“ იყო ხოლმე რომელსამე მონასტერში შეწირული, მაშინ მათი მოვალეობა და უფლება იმ თავითვე განისაზღვრებოდა ხოლმე. ამასთანავე აქ „მწირველად“ და „მოდურად“ შეწირულის გვარის მხოლოდ ერთ-ერთი წევრთაგანი უნდა ყოფილიყო, მაგ. მეღქისედევ კათალიკოზსაც 1020 წ. მცხეთის საყდრისადმი

შეწირულობის სიგელში თავისთვის განმზადებულ საფლავზე შეწირულობის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ვიდრე ცოცხალ იყოს, დასაწყისში თხეველსა ჩემსა ზედა, ჟამსა წირვიდეს და მილოცავდეს და შემდგომად მისსა შვილთა და შვილის შვილთა მისთა დაუტეოს და იგი დგეს და ჟამსა წირვიდეს და გვილოცვიდეს და შეუცვალეებლად ჰქონდეს ესე გასარომელი საკურთხეველსა ჩემსა საფლავთა ჩემთა ზედა ჟამის მწირველსა ხუცესსა უკუნისადმე ჟამთა“-ო (ქები II, 34¹⁹⁻²³ იხ. აგრეთვე თამარ მეფის დროინდ. შიომღ. კრებულის მიერ დაწერილი სიმტკ. წიგნ., იქ. 59).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ „შეწირული“ ყმის ყველა უფლებამოვალეობა ყოველთვის „შეწირულობის სიგელ“-ში იყო აღნიშნული, წერილობით იდებობა და ისახლვრებოდა. ამისგან „შეწირულთა“ ყმური მდგომარეობა მტკიცე უცვლელი უნდა ყოფილიყო „მიუკუნისამდე“. ამავე მიზეზით „შეწირული“ ყმა, ან გლეხი იმავე დროს ყოველთვის „სიგლოსანი“-ც იყო, მაგრამ თავისდა თავად ცხადია ყოველი „სიგლოსანი“ ყმა „შეწირული“ არ იყო და ეს ორი ტერმინი ერთისა-და იმავე ცნების გამომხატველი არ იყო.

ყმათა განსაკუთრებულ ჯგუფს ნაწყალობევი ყმები შეადგენდნენ. მათ შემდგომში, მაგ. ვახტანგ VI-ის დროს „წყალობის ყმა“-თა სახელი ეწოდებოდათ. რას ეძახდნენ ძველ დროს, ამასვე თუ სხვა ტერმინი იხმარებოდა, ჯერ არა ჩანს. ნაწყალობევი ყმა „პატრონის“ მიერ „შეწყალებით“ ნაბოძები ყმა იყო ხოლმე. ასეთს ყმას „პატრონი“ თავის ერთგულს და „შეწყალებულს“ ყმას აძლევდა ხოლმე. ნაწყალობევი ყმათა უფლებრივ მდგომარეობისა და საზოგადოდ „პატრონყმობის“ ბუნების გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ თავდაპირველად „შეწყალებ“-ისა და „შეწყალებული“-ს მნიშვნელობა არ გამოვარკვეით.

ქართულ „პატრონ-ყმობის“ სრულის ბუნებისა და დამახასიათებელ თვისებათა შეგნებისათვის სწორედ რომ „შეწყალებ“-ისა და „შეწყალებული“-ს მნიშვნელობის გათვალისწინებაა საჭირო. „შეწყალებ“-ა პატრონყმობის აუცილებელი და არსებითი თვისება იყო. რა იყო „შეწყალება“ და ვინ იყვნენ „შეწყალებულნი“ (დავით აღმაშ. ანდერძი, ქები II, 51₃).

ვისაც ძველი ქართული საისტორიო ძეგლების ენა და ტერმინოლოგია შესწავლილი არა აქვს, მას ეგონება, ვითომც „შეწყალებ“-

ბული“ და „შეწყალება“ შესაბრალოს ადამიანის შებრალებასა და ხელის გამართვას, ან დამნაშავეის პატიებას ნიშნავდეს. მაგრამ ნამდვილად-კი ეს ორი სიტყვა სულ სხვა ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაინც-და-მაინც „შეწყალებული“ არც შესაბრალოს ადამიანს ეწოდებოდა, არც ისეთს კაცს, რომელსაც რაიმე ხელის გამართვა ესაჭიროებოდა.

თამარ მეფის ისტორიკოსს, მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ საქართველოს დიდებულ ჭვირგვინოსანს „პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა“ გუზანი „ძულთა მეფეთა ტაოელთა დიდებულთა ადგილთა ზედა შეეწყალა“-ო (ისტორნი დაზმნი *649, გვ.434). მაშასადამე „შეწყალება“ აქ მეფის მიერ დიდ თანამდებობის ბოძებას და წყალობას ჰნიშნავს. ამგვარადვე იმავე ავტორის თხზულებაში ივანე მხარგძელის შესახებ ნათქვამია: „შეიწყალეს და უბოძეს სარგისის ძესა ივანეს პირველად მსახურთ-უხუცესობა კელშინაური და საპატრიო კაენი და კაიწონი გელაქუნითა და სხუათა მრავალთა სახარაჯოთა ქალაქითა და ციხითა“ (იქვე *656, გვ. 442). ამ შემთხვევაში ცნობა უფრო ვრცელია: „შეწყალება“ მარტო მოხელეობის ბოძებას კი არ ჰგულისხმობს, არამედ „საპატრიო“ და „სახარაჯო“ ქვეყნების, ციხე-ქალაქების მიცემასაც.

მამულებისა და ქვეყნების ბოძების აღსანიშნავად არის ნახმარი ტერმინი „შეწყალება“ შემდეგ შემთხვევაშიაც: სარგის ვარდანის ძეს „უბოძეს თმოგვი“ და ქუემოთ წირქულელნი, ზარტიბისა (შევს. ქცა-ზარტაიჭისა) ძენი, გრიგოლის ძენი, ჭიაბერის ძენი, მახატლის ძენი, თავნი კახეთისანი თორღაის ძენი შეიწყალნეს თუითთეული თვისითა წესითა“-ო (იქვე *657, გვ. 444).

მაშასადამე „შეწყალება“ სხვადასხვა „წესით“ სცოდნიათ. ამ წესის სხვადასხვაობა იმაში მდგომარეობდა, რომ ზოგის შეწყალება გამოიხატებოდა „ახლად დალოცვითა“, ზოგისა კიდევ „მიმატებითა“. ისტორიკოსი სწორედ ზემოაღნიშნული გვარის შვილების შესახებ ამბობს, რომ თამარ მეფემ ისინი „შეიწყალნეს თუითთეულნი თვისითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა და რომელნიმე მომატებითა“ (ისტორნი და აზმნი *657 გვ. 444). ეს უკანასკნელი ცნობა ნათლად გვიჩვენებს, რომ „შეწყალებისა“-თვის არსებითი მნიშვნელობა მარტო „ბოძებას“-კი არა ჰქონია, არამედ „დალოცვა“-საც.

„დალოცვა“ უეჭველია თან სდევდა ყოველ მოხელეობის მიზოძებას: როდესაც ვისმე თანამდებობაზე აწინამდებდნენ, მას ამ მოხელეობაზე „დალოცავდნენ“ ხოლმე და თანაც „საპატიო“ მიმულიც გარდაეცემოდა. იქ სადაც თამარ მეფის ისტორიკოსს ივანე სარგისის ძის მსახურთ-უხუცესად „შეწყალების“ შესახებ აქვს ლაპარაკი, შემდეგ დამატებულია: „შეიწყალნეს და დალოცეს სხვანიცა დიდებულნი მრავალნი“-ო (ისტორნი და აზმნი *656, გვ. 442). როდესაც ადამიანს პირველად აძლევდნენ რომელსამე თანამდებობას, ამას „ახლად დალოცვა“ ერქვა.

საფიქრებელია, რომ მაშინ მტკიცედ შემუშავებული „დალოცვის წესი“ არსებობდა. ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ დალოცვილ მოხელეზე ამბობდნენ „წყალობაკელ დასმული“-ო. „კელდასხმა“, როგორც ვიცით, საეკლესიო მღვდელმსახურების ტერმინია და სასულიერო პირთა დადგენისა და კურთხევის წესის დროს აღსასრულებელ მოქმედების აღსანიშნავად იხმარებოდა. რაკი ასეთი სამღვდელმსახურო ტერმინი ყოფილა „დალოცვის წესი“-სათვის შეთვისებული, ამიტომ უეჭველია ამ დალოცვის დროსაც რაიმე „კელდასხმის“ მსგავსი მოქმედება იქნებოდა მიღებული. თამარ მეფის ისტორიკოსი სახელდობრ აბულასანის შესახებ ამბობს, იგი იყო „მეფეთ მეფისაგან წყალობაკელ დასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415).

როგორც აღნიშნული იყო მეფის „შეწყალება“-ს და „წყალობა“-ს (ისტორნი და აზმნი * 631, გვ. 409) მოხელედ დადგენის დროს „დალოცვა“ თანსდევდა: თანამდებობაზე დანიშვნის „წყალობა“ უპირველესად ყოვლისა გამოიხატებოდა „დალოცვითა“. ზაქარია მკარაგძელის შესახებ მაგ. ნათქვამია: თამარმა „წყალობა ყო ძისაცა მისისა ზაქარიას დალოცვითა“-ო (იქვე * 631, გვერდი 409—410).

მოხელედ დასალოცავს „დალოცვის“ დროს, ზოგს მაინც, მის მოხელეობის საგანგებო ნიშანი ეძლეოდა ხოლმე. მაგ. მანდატურთ-უხუცესს მეფე ოქროს არგანს უბოძებდა ხოლმე (იქვე * 631, გვ. 410), მოლარეთ-უხუცესს კიდევ დალოცვის დროს ბეჭედი ეძლეოდა თურმე (კ. გარ. 6₁₁₉₋₁₁₁). ამირსპასალარს მეფე ალბათ ხმალს უწყალობებდა და სხვა. ამის მეტი დალოცვის შესახებ ჯერ არა ვიცით რა, მაგრამ იმედია მო-

მავალში, თუ ამ საკითხს ჯეროვანს უურადლებას მივაქცევთ, ბევრი რამე გამოირკვევა. იმის თქმა, სდებდა თუ არა რაიმე ფიცს მოხერხებულად დასალოცავი, ჯერ არ შეგვიძლიან, მაგრამ ეს-კი ცხადია, რომ „დალოცვის“ დროს „თაყვანება“ წესად ყოფილა დადებული (ისტორი და აზმნი * 631, გვ. 410).

როგორკ აღნიშნული იყო, „შეწყალება“ მართო დალოცვით არ თავდებოდა, არამედ ჩვეულებრივ დალოცვას ბოძებაც თან სდევდა ხოლმე, მეტადრე სამოხელოდ შეწყალების დროს. ყოველ ხელისუფლობასთან ვარკვეული რაოდენობის ქვეყნებისა და მამულების მფლობელობა იყო დაკავშირებული. ამგვარს ხელისუფლობაზე დამოკიდებულ სამფლობელო ქვეყანასა და მამულს „საპატიო“ ეწოდებოდა. მაგ. ხელისუფლობის წყალობით მსახურთ-უხუცესი ვარდან დადიანი იყო „პატრონი ორბეთისა და კაენისა“ (ისტორი და აზმნი * 650, გვ. 435) და თანაც ყოფილა „პატრონი კაიწონისი“ (იქვე * 652, გვ. 438). ხოლო როდესაც განდგომილ ვარდან დადიანის მაგიერ თამარ მეფემ მსახურთ-უხუცესობა ივანე სარგისის ძეს უბოძა, ამასთანავე „შეიწყალეს და უბოძეს... საპატიო კენი და კაიწონი“ (იქვე * 514, 628, 629, 530 და 631, გვ. 387, 406, 407 და 409).

ამ „საპატიო“ და სამოხელო ქალაქ-ციხე-სოფლებს გარდა ერთგულ ხელისუფლებსა და ყმებზე შეწყალების სახით „სახარაჯონი“-ც გაიცემოდა ხოლმე. „სახარაჯო“-დალბათ იმიტომ იწოდებოდა, რომ დასაჩუქრებულს ნაწყალობევის მხოლოდ „ხარაჯით“, ანუ დაწესებული გადასახადით შეეძლო ესარგებლა. მსახურთ-უხუცესად დანიშნულს ივანე მკარგძელს თამარმა მაგ. „საპატიო“-ს ბოძებას გარდა ისეთი სიკეთეც უყო, რომ „შეიწყალეს... გელაქუნითა ღმრთათა მრავალთა სახარაჯოთა ქალაქითა და ციხითა“ (ისტორი და აზმნი * 656, გვ. 442).

ეს სახარაჯო ციხე-სოფელ-ქალაქები სხვადასხვა პირობით ეძლეოდათ ხოლმე „შეწყალებულთ“: ზოგი ადგილი ვითარცა „საკუთარი“, ზოგი კიდევ „სანახევრო“-დ. ზაქარია ვარდანის ძის შესახებ მაგ. სწერია: რომ თამარ მეფემ „შეიწყალა და უბოძა გავი ქურდვაქრითა განძამდის მრავლითა საკუთარითა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებით, ციხეებითა და სოფლებითა“ (იქვე * 655—656, გვ. 442). „სანახევრო“ ცხადია იმას ჰნიშნავს, რომ ნაწყალობევი ქვეყნის „ხარაჯის“ მხოლოდ ნახევრის აღება შეეძლო, ან ნახე-

ურით შეედლო ესარგებლა. ამისდა მიხედვით „საკუთარი“ აღბათ ისეთ ქვეყნებს ეწოდებოდა, რომელთა მთელი შემოსავლიც მათთვის „ხარაჯით“ შეედლო დასაჩუქრებულს ესარგებლა.

რაკი ჩვენ უკვე ვიცით, რომ „შეწყალება“ მეფისა ან რომელი-სამე სხვა პატრონის მიერ ყმისადმი „წყალობის ყოფა“-ს, ან რაიმე მოხელეობით, ან უპირატესობით და „საპატიო“, თუ „სახარაჯო“ ქალაქ-ციხე-სოფლებითა და მიწებით დასაჩუქრებას ჰნიშნავდა, ტერმინ „შეწყალებული“-ს (ისტორი და აზმნი * 649, გვ. 435) მნიშვნელობის გაგებაც აღარ გავვიძნებდებამ. „შეწყალებული“-ს (დავით აღმაშენებლის ანდერძი, ქვები II, 51₆) რასაკვირველია, ყოველთვის „პატრონისაგან შეწყალებული“ და აუცილებლად „კარგნი ყმანი“ იყვნენ (ისტორი და აზმნი * 658, გვ. 445); რომელნიც თავიანთი „ყმებრივი მსახურების“ მოვალეობას პირნათლად ასრულებდენ.

ყოველი კარგი და „პატრონთაგან შეწყალებული“ ყმა უნდა „მონებდეს და მსახურებდეს... მონებით ყმებრივითა“ (იქვე * 639, გვ. 420). „პატრონი“-ც რასაკვირველია ყმის სამსახურს არ დაივიწყებდა და შესაფერისად აჯილდოვებდა ხოლმე: „მსახურებისა ნაცულად“ ერთგულ ყმას „შეიწყალებდა“ და ხან „ქვეყნებს“ ან „მამულობით“ ე. ი. მემკვიდრეობით, ან „სახარაჯოდ“, ხან კიდევ მოხელეობას, ან რაიმე უპირატესობას, მაგ. თუნდ შეუფალობის სიგელს უბოძებდა. როდესაც სულა კალმახელმა ბაგრატ IV დაუძინებელი მტერი, მისი ურჩი ყმა ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი შეიპყრო და დატყვევებული მეფე ბაგრატს მიჰგვარა, „ამის მსახურებისა ნაცულად უბოძა მამულობით ციხისჯვარი და ოძრკე, ბოდო კლდითა და სხუაცა მრავალი საქონელი და სამღუდელთ-მოძღურენი და რაცა უნდოდა“-ო (მტნე ქე * 495, გვ. 267) სწორედ ყოველი ამგვარად „პატრონისაგან“ დაჯილდოვებული ყმა იყო „შეწყალებული“ და ასეთ პირებს ეძახდენ „შეწყალებულებს“.

ყველა ყმის მოვალეობას „პატრონი“-ისამდი ყმური „მსახურება“ (მტნე ქე * 495, გვ. 267) შეადგენდა. სწორედ რომ ყმის „ერთგულება“ (თამარ მეფის დროინდ. სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 24₉) და „სამსახური“ (ისტორი და აზმანი * 628, გვ. 406) ფასობდა და ერმრავალ „პატრონი“-ისათვის განსაკუთრებით ამას ჰქონდა მნიშვნელობა. იმ დროს ყმები „პატრონი“-ისათვის მარტო ქო-

ნებრივად-კი არ იყენენ ძვირფასნი, არამედ აგრეთვე, როგორც სა-
მხედრო ძალა და საუარი. ყმათა სიმრავლეზე იყო თვით „პატრონ-
თა“ ძლიერებაც დამოკიდებული: ვისაც მეტი ყმები ჰყავდა აქედან
გრძნობდა კიდევ თავის ძლიერებას. მრავალრიცხოვან ყმათა „პა-
ტრონი“ სწორედ ამიტომაც იყენენ „სიმრავლესა ზედა ერისასა
აღზავებულნი“ (ც^ა გ^ი მთ^ა წ^ად^ა, 319). ეს გარემოება გვაფიქრებინ-
ებს, რომ ლაშქრობისა და ბრძოლის დროს „ყმები“ მოვალენი
იყვნენ „პატრონებს“ მიჰმველებოდნენ და თავ-თავიანთ „პატრონთა“
გვერდით და მეთაურობით ეომნათ. მართლაც, თამარ მეფის ისტო-
რიკოსის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ყმები ომის დროს „პატრონებს“
ამალასავით თან ახლდნენ ხოლმე. ერთი მკაცრი ხელჩართული ომის
შემდგომად „იხარებდეს“, ამბობს ისტორიკოსი, „ვითარ მპოვნე-
ლნი... პატრონი ყმისა და ყმა პატრონისა“-ო (ის-
ტ^არნი და აზმანი * 603, გვ. 373), ან კიდევ ნათქვამი აქვს: ომში
„უსწრობდა პატრონი ყმასა და ყმა პატრონსა“-ო (იქვე
* 639, გვ. 421).

მართო ომში-კი არა, ისედაც „პატრონი“ სადმე რომ გაემ-
გზავრებოდა, მას „ყმები“ თან უნდა ხლებოდნენ, ყველანი-კი არა,
არამედ ვისაც ეს მოვალეობად ჰქონდა დაკისრებული. დიდ აზნაურსა
და მოხელე „პატრონს“ ამგვარ ამაღაში აზნაურნიც-კი ჰყავდა
ხოლმე. მათ ეწოდებოდათ „აზნაურნი თანამყოლნი“ და
თავიანთ პატრონის დაცვა ედვით ვალად. როდესაც სარგის ჯაყელი
დავით ლაშას ძემ შეიპყრა, „ცნეს ესე აზნაურთა თანამყოლთა
სარგისისათა, ივლტოდეს და წარვიდეს ყანს წინაშე და მოაკ-
სენეს აბალა ნოინს რათა მან... მოაკსენოს ყანს აბალას და სთხოვოს
სარგის“-ის განთავისუფლებინება (ყამთალ. * 849, გვ. 694- 695).

ყოველ „პატრონის“ მიწაზე, მამულში მყოფ ყმებს „მამულის
კაცნი“ ეწოდებოდა (აბუსერიძე ტბელი, ქ^ები II, 120^ა).
ყველა „მამულის კაცნი“ უფლებრივ მდგომარეობის და განურჩევლად
მოვალენი იყვნენ თუ არა „პატრონს“ ბრძოლის დროს გვერდში
ამოსდგომოდნენ და მისი „თანამყოლნი“ ყოფილიყვნენ, ამის თქმა
ცნობების უქონლობის გამო ჯერ არ შეიძლება. მაგრამ „შე-
წყალებულ“ ყმას-კი „ერთგული ხამსახური“ აუცილებელ მოვალეო-
ბად ჰქონდა. როდესაც მას „პატრონი“ უბოძებდა რასმე „წყალობის
წიგნში“-აც-კი საგანგებოდ აღნიშნული იყო ხოლმე: „გქონდეს
და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩუენსა ერთგულობასა“,
ანუ „ერთგულად სამსახურსა შინა“-ო. თამარ მეფის დროინ-

დელს შიომღ. მონასტრის ერთს მიცემულს სიმტკიცის წიგნში, რომელშიაც მონასტრის კრებული ტოხაძისძეს „სამამულოდ წყალობას ანიჭებს, მაგალითად ნათქვამია: „აწ გიბედნიეროს ღმერთმან თქუენ ტოხაძისძეთა... და ყოველთა ძმათა და შვილთა და მომავალთა... უკუნითი უკუნისამდე ერთგულობასა შინა ამის [უდაბ]ნოაძსა“-საო („შიომღ. ისტ. საბ. 24₂₁₋₂₃). ამგვარადვე კათალიკოზ მიქაელის წყალობის წიგნში სწერია: „მოგეცით სამამულოდ შენ ვაჩე გუარამას ძესა, ჩუენსა მსახურთუხუცესსა, შვილთა და მომავალთა შენთა კათოლიკე ეკლესიისა სამსახუროდ სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII ს. პირველ ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები ნ¹¹⁻¹⁴). იმავე საბუთში, თავის დამტკიცებაში არსენი ამბობს: „ქართლისა კათალიკოზს მიქაელს გუარამას ძე ვაჩე შეუწყალებია და... სოფელი ორომაშენი მისთვის სამამულედ და საყდრის სამსახუროდ უბოძებია“-ო (იქვე ნ¹⁸⁻²¹).

ვინც უფრო მეტს გულმოდგინებასა და ერთგულებას იჩენდა, ის შესაფერისადაც „შეწყალებული“ იქნებოდა: თუ ჯერ არავითარი ჯილდო მიღებული არა ჰქონდა, „ახლად დალოცვითა“, ხოლო თუ უკვე „დალოცვილი“ იყო, მოხელოება, ან სხვა რამე მისანდობლობა ჰქონდა, მაშინ მხოლოდ წყალობის „მომატებითა“. თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით მაგალითად საქართველოს დიდებულმა გვირგვინოსანმა თავისი ერთგული ყმები „შეიწყალნეს თვთეული თჯითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა და რომელნიმე მომატებითა“ (ისტორნი და აზმნი *657, გვ. 444). როდესაც თამარ მეფემ „უბოძეს ამირსპასალარობა ზაქარიას მკარგრძელსა“, მას „პატრონსა ლორისასა მოუმატეს ქალაქი-ცა რუსთავი“. ხოლო იმავე დროს „ქიაბერსა მანდატურ-უხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს ქინოანი ქალაქი და ციხე“ და სხვა (იქვე).

მიფენილ წყალობისდა მიხედვით ყმა შეიძლებოდა ან მარტივად „შეწყალებული“ ყოფილიყო, ან „აღმატებით შეწყალებული“ (იქვე *649, გვ. 435).

ზემოანათქვამის შემდგომ მაშასადამე ცხადია, რომ „ყმათა“ ხელში საკუთარ მამა-პაპეულს გარდა 1) „საპატიო“ ქვეყანა და მიწები იყო, თუ რომ მას „პატრონთაგან“ რაიმე „მისანდობლობა“ ჰქონდა ჩაბარებული და მოხელედ იყო დადგენილი: 2) „მსახურებისა ნაცულად“

მიღებულ იან „მამულობით“, ან „სახარაჯოდ“ ნაბოძები და ნაწყალობევი ციხე-ქალაქ-სოფლები და მიწები, თუ რომ მას განსაკუთრებული გულმოდგინეობა გამოჩენილი ჰქონდა „ყმებრივ“ სამსახურში.

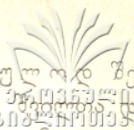
„საპატიო“ ქონება პირადი თვისებისა უნდა ყოფილიყო და ერთგული ყმის ხელში მხოლოდ იმდრომდე იქნებოდა, სანამ მას მოხელეობა ებარა.

რაკი „საპატიო“ ქონების მფლობელობა მოხელის „დიდება“-ზე იყო დამოკიდებული, ამიტომ ვგონებ ამ „საპატიო ქონება“-ს აგრეთვე „დიდება“ ქონება“ ეწოდება. როდესაც გაფიცულმა დიდგვარიანმა მოხელეებმა თამარ მეფეს წინადადება მისცეს, „აწვიეს მოღებად ყოვლისა დიდებულიისა ქონებისა და სიმდიდრისა“, ამირსპასალარს ყუბასარს მთელი „დიდება ქონება და სიმდიდრე“ ჩამოართვიო, თამარმა ეს მთლად არ შეიწყნარაო (ისტორიკონ. და აზმანი *628, გვ. 406).

„ნაწყალობევ“ ქონებისა ზე ყმის იურიდიული ბუნება იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ სახელდობრ რა პირობით იყო ხოლმე იმთავითვე ნაბოძები: „მამულობით“ ანუ სამემკვიდრეოდ, თუ მხოლოდ პირადად, ან კიდევ მარტო „სახარაჯოდ“.

„მამულობით“ ნაბოძები აგრეთვე „სამამულოდ“ მიბოძებულად იწოდებოდა. თამარ მეფის დროინდელს შიომღვიმის მონასტრის მიერ მიცემულს სიმტკიცის წიგნში მაგ. ნათქვამია: „ჩუენ მღვმისა ლავრისა კრებულმან... სამწირველოჲ... მოგეცით და მოგაკსენეთ სამამულოდ და მკვდრად“-ო (შიომღ. მონ. ისტ. საბ. 24_{2,6-7}). ხოლო იმავე საბუთში ქვემოთ, იქ სადაც ამ მიბოძებას თანამედროვე და თანადამხუდარნი ამტკიცებენ, ამავე საგანზე სწერია: „მამათა და ძმათა ამის უდაბნოჲსათა ტუხახძისადა და ყოველთა მომავალთა მათთა და კუირიკე კახთა მეფისა სამწირველოი მკუიდრად და სამამულობით უბოძებია“-ო (იქვე 25₁₋₁₁). მაშასადამე ერთსა-და-იმავე საბუთში, ერთსა-და-იმავე დროს „სამამულოდ“-აც იხმარებოდან და „მამულობით“-აც. ამ ორ ტერმინს სრულებით ერთი-და-იგივე, თანასწორი მნიშვნელობა ჰქონია.

ტერმინი „სამამულოდ“ შემდეგ დროინდელს საბუთებსა და ძეგლებშიაც ჩვეულებრივად იხმარებოდა. მაგ. მე-XIII-ე საუკ. პირველი ნახევრის მიქაელ კათალიკოზის ერთს „შეწყალების წიგნში

სწერია: „ვისმინეთ აჯა თქუენი და მოგეცით სამამულოდ შენ ვაჩე გუარამაჲს ძესა, ჩუენსა მსახურთა უხუცესსა, უხუცესსა მომავალთა შენთა... სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII-ე საუკ. პირვ. ნახევრის საქართ. კათალ. 5₁₁₋₁₄). ქართ. ჟამთააღმწერელსაც აღნიშნული აქვს, რომ სამაგალითო თავგანწირულების დასაჯილდოვებლად „დაიმიადლა მეფემან ეხომ რომელ ქვაბუ-ლიანი თემი ერთი სამცხეს და საყდარი ტბეთისა შავშეთს სიგლითა სამამულოდ მიუბოძა“-ო (ჟამთააღ. *837, გვ. 683).

როდესაც „შეწყალებულ“ ყმას ნაწყალობევი „მა-მულობ“ით ანუ „სამამულ“ოდ ნაბოძები ჰქონდა, მის მემკვიდრეებსაც უფლება ენიჭებოდათ ნაწყალობევი დაემკვიდრებიან და ესარგებლათ.

ამიტომაც იყო, რომ „მამულობით“ ანუ „სამამულოდ“ ნაწყა-ლობევი ამასთანავე „მკვდრად და ნებიერობით“ ნაბოძებ-დაც იწოდებოდა. ატენის „სიონის“ 1060—1068 წ. კედლის წარ-წერაში მაგ. ნათქვამია: რაკი ბაგრატ მეფის მიერ მინდობილი საქმე ატენში ქალაქის აშენების შესახებ პირნათლად ავასრულებთ, „შე-გვწყალნა მეფობამან მათმან: სასახლენი ადგილნი და საქულბა-გენი მკვდრად, ნებიერობით გვბოძა მირიანს და ყმათა მის-თა“-ო (იხ. ჩემი „К вопросу о врем. постр. груз. храма в Атени“ ХВ.т. I, вып. III, გვ. 286₆₋₈). ჩვენამდის ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ერთმა, მე-XIII-ე საუკ. პირველი ნახევრის „წყალობის წიგნმა“ მო-აღწია და ისიც ეკლესიის მიერ არის ნაბოძები. თუმცა სრულიად არა, მაგრამ დაახლოვებით მაინც ამ საბუთის მიხედვით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ როგორი წესი ყოფილა „შეწყალების“ და „წყალობის“ მიფენის დროს. მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევაში, დიდ ომებისა და შაქრობის შემდგომ, ან საგანგებო, არაჩვეულებრივ სამსახურის დასაჯილ-დოვებლად თვით „პატრონი“ თავის წადილი თუბო-ძებდა ხოლმე „წყალობა“-ს. ყოველდღიურ ცხოვრე-ბაში-კი „შეწყალება“ ჩვეულებრივ ერთგულ და მსა-ხურეულ ყმის „აჯისა და მოხსენების“ შედეგი იყო ხოლ-მე, „აჯა და მოხსენება“ წინ უძლოდა, რომ „პატრონს“ დამ-სახურებულო, ან გაჭირვებული ყმა „შეეწყალა“. აი მაგ. რას ამბობს თავის წყალობის წიგნში კათალიკოზი მიქაელ: „ოდეს პირველ ხუარაზმელთაგან და მერმე თათართაგან მოოკრდეს

ესე სამეფო და ზოგნი ქუეყანანი და სოფელნი დიდადრე მოოკრდეს და შენ და შენნი ძმანი დიდსა უგემურობასა შინაიყუენით, ამისთუის რამეთუ რანცა მამულნი გქონდეს, იგინიცა ამოწყუეტილნი იყუნეს და მით ოდენ ვერ დარჩებოდით... და ამისითა მიზეზითა გუეაჯენით... ვითამცა შეგუეწყალენით შენ ვაჩე გურამის ძე და საჭდრისა სამსახუროდ, სამამულოდ სარჩომი გაგუეჩინა... ვისმინეთ აჯა თქუენი და მოგეციოთ სამამულოდ შენ ვაჩე გურამის ძესა, ჩუენსა მსახურო-უხუცესსა, შვილთა და მომავალთა შენთა კათოლიკე ეკლესიისა სამსახუროდ სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII-ე საუკ. პირვ. ნახ. საქართ. კათალიკოზები, 54-14).

მაშასადამე ჯერ ჩვეულებრივ ყმას „აჯა და მოხსენება“ უნდა წარედგინა თავის „პატრონისა“-თვის, ხოლო შემდეგ, თუ პატრონი „ისმენდა“ ამ აჯას შეწყალების შესახებ, ყმას ებოძებოდა ხოლმე ნაწყალობევი და ის უკვე „შეწყალებული“ იყო. როგორც აღნიშნული გვქონდა „შეწყალება“ სხვადასხვა სახითა და პირობით შეიძლება, მაგრამ ყოველთვის და ყველა „შეწყალებულ“ ყმას აუცილებლად „ერთგულება“ და „სამსახური“, ანუ უკეთ რომა ვთქვათ „ერთგული სამსახური“-კი ეთხოვებოდა: ეს თვით „წყალობის წიგნი“-შიც მუდამ სავანებოდ აღნიშნული იყო კიდევ.

როდესაც ნაწყალობევი მარტო პირადად-კი არ ებოძებოდა, არამედ საშვილიშვილოდაც სახმარებლად, მაშინ როგორც ზემომოყვანილი ცნობებითვანაც ჩანს, წყალობის წიგნში ეს გარემოებაც განსაკუთრებით დასახელებული იყო ხოლმე და იწერებოდა, რომ „შეწყალებულ“ ს ნაბოძები აქვს „მკვდრად და ნებიერობით“, ანარა და „სამამულოდ“, „მამულობით“. X—XIII ს.ს.-ის დროინდელი „წყალობის წიგნები“ რომ შენახულიყო, იქნებ იქაც ეს ტერმინები ერთად ყოფილიყო დასახელებული, როგორადაც ერთად და განუყრელად გვხვდებიან მე-XIV—XV-ე ს. ს.-ის წიგნებში, სადაც ჩვეულებრივ სწერია: „მკუიდრად, სამამულოდ და შეძუელებით“-ო და სხვა.

ხოლო როდესაც „ნაწყალობევი“ შეწყალებულ ყმას „მამულობით“-კი არა, არამედ მხოლოდ პირადად „შეწყალებულ“ ს ჰქონდა ნაბოძები, მაშინ რასაკვირველია მემკვიდრეებს ამ ნაწყალობევთან ხელი არა ჰქონდათ და ისევე „პატრონსა“ უბრუნდებოდა უკან. ამ შემთხვევაში ქონება „შეწყალებულს“ არამც თუ „მამულობით“ არ ჰქონდა მიცე-

მული, არამედ არც „ნებიერობით“ შეეძლო ფლობა იმიტომ, რომ განთვისების უფლება მას არა ჰქონდა. მაშასადამე აქამდე მხოლოდ მფლობელობისა და სარგებლობის უფლებებს იყენებდა არა საკუთრება.

„საპატიო“ და „ნაწყალობევ“ ქონებათა იურიდიული თავისუფლება ზოგჯერ, განსაკუთრებულ შემთხვევებში, როგორც ეტყობა იცვლებოდა ხოლმე: „საპატიო“ ქონება მოხელეობის ჩამორთმევისდა მიუხედავად ხელმწიფის წყალობით მთლად არ წაერთმეოდა ხოლმე, პირადად ნაწყალობევისგან მეფეს შემკვიდრებისათვისაც ზოგი რამე შეეძლო დაეტოვებინა, მაგ. როდესაც ამირსპასალარ ყუბასარს დიდგვარიან მოხელეთა გაფიცვის გამო თამარ მეფემ ვაზირობა წაართვა, ძაინც რაკი მას მართლაც განსაკუთრებული ღვაწლი და „სამსახური“ მიუძღოდა თამარის მამის გიორგი III-ის წინაშე, თამარმა „მოიხსენა“ ყუბასარის ეს „სამსახური“ და „თუინიერ კელისუფლობისა და ლორესაგან კიდე არა რა დააკლო“-ო (ისტორი და აზმნი *628, გვ. 406). ლორე სხვათა შორის ამირსპასალარის „საპატიო“ ქონებას ეკუთვნოდა. რაკი ყუბასარს ამირსპასალარობა ჩამოერთვა, იმიტომ ლორეც წაერთვა. მაგრამ დანარჩენი „დიდებული ქონება“-კი თამარ მეფეს წინანდებურად ყუბასარის ხელში დაუტოვებია. თავისდა-თავად ცხადია, რომ რაც ამის გამოისობით „საპატიო“ ქონებას მოაკლდებოდა, სხვა შესაფერი მამულების მიმატებით იქნებოდა ანაზღაურებული.

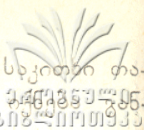
ამნაირადვე, როდესაც „მიიცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი“, მამის დიდი ღვაწლის გამო, თამარ მეფის ბრძანებით „თმოგვისაგან კიდე არა დააკლეს შვილთა მისთა“-ო (იქვე * 657, გვ. 444). ცხადია, აქ ან „საპატიო“, ან ისეთ „ნაწყალობევ“ ქონებაზეა საუბარი, რომელიც „მამულობით“ და „ნებიერობით“ არ ყოფილა ნაბოძები. მეფეს იმის მაგიერ, რომ შვილებისათვის ჩამოერთმია, თმოგვის გარდა დანარჩენი ყველაფერი შვილებისათვისაც უწყალობებია. ამგვარად თანდათანობით ზოგჯერ (თუმცა უფრო იშვიათად) „საპატიო“ და ხშირად „ნაწყალობევი“ ქონება დროთა განმავლობაში „სამკვდროდ“ და „სამამულოდ“, ე. ი. თითქმის შემკვიდრეობით საკუთრებად ხდებოდა. მაგრამ ეს კია, რომ, როგორც მერმინდელი სიგელებითგანაც ცხადად ჩანს, არც იმთავითვე „მამულობით“ და „ნებიერობით“ ნაწყალობევი, არც დრო-

თა განმავლობაში „სამამულოდ“ ქცეული მაინც-და-მაინც „შეწყალებულისა“ და მის შთამომავლობის სრულ საკუთრებად არ ითვლებოდენ. ამგვარი ქონების განთესების,--გაყიდვის, თუ გაცვლის, ან შეწირვის—უფლება პირადად ხელმწიფის საგანგებო ნების დაურთველად არაა ქონდათ და მხოლოდ „პატრონის“ „კითხვითა“ და „ნება დართვითა“ შეეძლოთ შეეწირათ, გაეყიდათ ან გაეცვალათ. ხოლო ეს უკანასკნელი გარემოება შეურყეველად ამტკიცებს, რომ სამულობით „ნაწყალობევი“ ქონების უზენაეს მესაკუთრედ ბოლოს-და-ბოლოს მხოლოდ მწყალობელი „პატრონი“ ითვლებოდა და არა „შეწყალებული“.

რაკი ჩვენ უკვე შეძლებისამებრ შესწავლილი გვაქვს, თუ რადა-ოა ყმობა არსებობდა საქართველოში, რა ნიადაგზე და როგორ იყო ავითოეული მათგანი აღმოცენებული, ახლა ურიგო არ იქმნება თვალის გადავავლოთ ქართულ „პატრონყმობა“-სა და მის უმთავრეს დამახასიათებელ საზოგადო თვისებებს, რომ შემდეგ ქართ. პატრონყმობა სხვა ქვეყნების მსგავსავე დაწესებულებას შევადაროთ.

უკვე გამორკვეულია, რომ ყმა ან „ნასყიდი“ იყო ხოლმე, ან „ნებიერი“, ან „შეწირული“, ან არადა „ნაწყალობევი“. ზემოთყვანილს დაწვრილებით განხილვაში მხოლოდ „მკვდრი ყმა“ არ არის მოხსენებული, იმიტომ რომ იმ დროინდელს საბუთებში, რომელთაც ჩვენამდის მოუღწევია, ეს ტერმინი არა გვხვდება. ეს გარემოება რასაკვირველია იმის საბუთად ვერ გამოდგება, ვითომც მაშინ „მკვდრი ყმა“ საქართველოში არ ყოფილიყოს. აქ სულ სხვა მიზეზია. „მკვდრი“ ყმობა ყმობის განსაკუთრებული სახე არა ყოფილა, არამედ „მკვდრ“ ყმად ისეთი ყმა ითვლებოდა, რომელიც პატრონს თვითონ-კი არ შეუძენია, ან პირველად მას-კი არ ჰყმობია, ან არა და პირველად მისთვის-კი არ უწყალობნიათ, არამედ მის წინაბრებს, მას-კი ეს ყმა მხოლოდ მემკვიდრეობით ჰრგებია. ხოლო რაკი საგვარეულო მემკვიდრეობის ეკლესიისათვის შეწირვა მოგვარეთა დაუკითხავად არ შეიძლებოდა და „სულის საოხად“—აც უმკველად პირადად შეძენილის შეწირვა ითვლებოდა საუკეთესოდ, ამიტომაც არის, რომ იმ საბუთებში,—მონასტრისადმი შეწირულების სიგელებში,—რომელთაც იმ დროითგან ჩვენამდის მოაღწიეს, „მკვდრი ყმა“ მოხსენებული არ არის. რაკი „მკვდრი“ ყმობა პატრონყმობის განსაკუთრებულ სახეს არც შეადგენდა, ამიტომ არც აქ არის საპირო ყველა იმ ცნობის მოყვანა, რომელიც-კი ამის შესახებ მერ-

მინდელს წყაროებში მოიპოვება, მით უმეტეს, რომ ეს სპეციფიკური თავის დროზე და შესაფერისს ადგილას დაწვრილებით ხილული.

თუ ჩვენ ყმათა ზემოჩამოთვლილი ჯგუფების თვისებას დავაკვირდებით, ცხადი იქნება ჩვენთვის, რომ ნასყიდობაზე აღმოცენებული ყმობა და „ნასყიდი ყმა“ პატრონის კერძო მეურნეობისა და გამჭირახობის ნაყოფი იყო. ამგვარი ყმის შექმნა პატრონის ქონებრივ ძალასა და ხერხიანობაზე იყო დამოკიდებული. ამიტომაც არის, რომ ნასყიდობაზე აღმოცენებული ყმობა უფრო კერძოუფლებრივისა და კერძომეურნეობითი ხასიათის მოვლენად გვეჩვენება.

სულ სხვა თვისება ჰქონდა „ნებიერ“ ყმობას, როდესაც აღამიანი თავის ნებით ეყმობოდა ვისმე და „პატრონ“-ად აირჩევიდა, მფარველს გაიჩენდა. რასაკვირველია ხშირად აქაც სრული „ნებიერ“-ობა არ იყო ხოლმე, არამედ ქონებრივი გაჭირვება და ძლიერი კაცის მფარველობის საჭიროება აიძულებდა მას თავისთვის „პატრონი“ მოეძებნა და ჰყმობოდა. მაგრამ მაინც ცხადია, აქ უკვე საზოგადო-უფლებრივი მოვლენა იყო. „ნებიერი“ ყმა ამასთანავე პატრონ-ყმობის პირობების დამდებიც იყო და ამის გამო „ნებიერ“ ყმობას ქართ. პატრონყმობის შემოქმედებაში რასაკვირველია თვალსაჩინო მონაწილეობა ექმნებოდა მიღებული: საფიქრებელია, რომ ბოლოსდა-ბოლოს ალბათ „ნებიერი“ ყმობის ერთგვარი და საზოგადო სახე უნდა შემუშავებულიყო და საპატრონყმო უფლება-მოვალეობათა გარკვეული სამავალითო წესი შექმნილიყო. „ნებიერი“ ყმობა იმგვარადვე, როგორც „ნასყიდი“ ყმობა შეიძლებოდა სამეფო და საუფლისწულო უწყებაშიც ყოფილიყო, კერძო მესაკუთრეებსაც ჰყოლოდათ ამგვარი ყმები და ეკლესიასაც.

პირიქით „შეწირული“ ყმების, „პატრონ“-ად მხოლოდ ეკლესია და სხვა საქველმოქმედო დაწესებულებანი იყვნენ. ეს გარემოება ეკლესიას და მონასტრებს განსაკუთრებულ უპირატესობას ანიჭებდა და მრავალრიცხვან ყმათა და დიდძალი ქონების პატრონად ხდიდა. რაკი „შეწირული“ ყმები „სულთა საოხად“ და „საალაპედ“ იყვნენ განკუთვნილნი, ამიტომ შემწირველნი ცდილობდნენ ისეთი ეკლესიისა და მონასტრისათვის მიეცათ თავიანთი შეწირულობა, რომელიც ან სასწაულთმოქმედ ხატით, ან მონაზონთა წმიდა ცხოვრებით იყო განთქმული. სწორედ ამის გამო იყო, რომ რაც უფრო სახელი მოხვეჭილი ჰქონდა ამა თუ იმ ეკლესიას ან მონასტერს, მით უფრო-და-უფრო მეტს შეწირულობასა, მიწებსა და „შეწირულ“ ყმებს

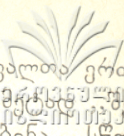

იზიდავდა და მდიდრდებოდა. ამ „შეწირულობის“ წყალობით ქართული ეკლესია ერმრავალ და ძლიერ „პატრონ“-ად იქცა, მონასტრები და განთქმული საერო ეკლესიები დიდ მესაკუთრებად გახდნენ. „ნებიერ“ ყმობასავით განსაკუთრებული მინშენლობა პატრონყმობის წესწყობილების შემუშავებისა და დამკვიდრებისათვის საქართველოში „შეწყალება“-სადა „შეწყალებულე“-ბას ჰქონდა. ამგვარი ყმობა „ნასყიდ“. ყმობისაგანაც და ნებიერობისაგანაც არსებითად განსხვავდებოდა. ამასთანავე აქ „შეწყალებული“ მოვალეობად „ერთგულება“ და „სამსახური“ გარკვევით და საგანგებოდ იყო ხოლმე აღნიშნული თვით „წყალობის სიგელ“-შივე. მწყალობელი „პატრონი“ „შეწყალებული“ ყმისაგან ქონებრივ გამორჩენასა და სარგებლობას-კი არ ელოდა. საყმობა გადასახადებს-კი არ სთხოვდა, არამედ „ერთგულად სამსახურს“. დაჯილდოვებულს ეს თვისება და მოვალეობა ან უკვე გამოჩენილი ჰქონდა და ამის „ნაცვლად“ იყო „შეწყალებული“, ან „ახლად“ დაილოცებოდა ხოლმე, რომ მომავალში თავისი „ერთგულება“ და „სამსახური“ დაემტკიცებინა. მაშასადამე ამ შემთხვევაში პატრონყმობის დამოკიდებულება სულ სხვა საფუძველზეა დამყარებული. ამისთანა ყმობაც არაფერს სათაკილოსა და დამამცირებელს არ შეიცავს როგორც და-მამცირებელი იყო ნაყიდი ყმობა, ჯერ ერთი იმიტომ რომ „შეწყალებული“ პატრონის სასარგებლოდ არავითარ „გამოსაღებელ“-ს არ იხდიდა და მართო „ერთგულება“ და „სამსახური“ ედგა ვალად. ამას გარდა იმიტომაც, რომ „შეწყალებული“ თვით იყო ხოლმე „შეწყალებისა“ და ყმობის მოაჯე. მაშასადამე თვით მისი ნებით ნაკისრები მოვალეობა ედგა. ამ მხრივ „შეწყალებული“ ცოტა არ იყოს „ნებიერ“ ყმას მიაგავდა.

„შეწყალება“ მიღებული იყო როგორც მეფე-პატრონსა და ყმა-ქვეშევრდომთა შორის, ისე ქართულ საზოგადოებრივ ყველა წრის წარმომადგენელთა შორისაც, როდესაც ყოველი უმაღლესის წრის წევრი, ან დაწესებულება შეიძლებოდა შემწყალებული „პატრონი“ ყოფილიყო უფრო დაბლა მდგომ „მოაჯე“ ყმისა.

მაგრამ „შეწყალება“-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობა საქართველოს სამეფოს მაღალ და გავლენიან მოხელეთათვის ჰქონდა. მართო „საპატიო“ მამულებიც ყოველ მოხელეს იმ დროს უკვე ქონებრივად შეძლებუ-

ლად ხდიდა. ხოლო რაკი მეფისათვის სწორედ ხელისუფალთა ერთ-
 გულ სამსახურს ჰქონდა ფასი, ამიტომ მეფეს ყველაზე მეტს უწყა-
 ლობდა: „თავის დიდ ხელისუფლებისათვის უნდა ებოძებინა. სწო-
 რედ ასეც ხდებოდა და მეფის მიერ „შეწყალებულნი“ გან-
 საკუთრებით დიდი ხელისუფალნი და მოწინავე, გაველენიანი წრეების წევრნი ყივნიენ: „წყალობის“ უუდი-
 დესი ნაწილი მათ ხედებოდათ.

რაც უფრო-და-უფრო იზრდებოდა და ძლიერდებოდა საქარ-
 თველო და მისი სახელმწიფოებრივი სამზღვრები ახლად შემოერთე-
 ბულის ვრცელი ქვეყნების წყალობით გასაოცარის სისწრაფით ფარ-
 თოვდებოდა, საქართველოს დიდებულ ხელისუფალთა და მმართველ
 წრეების ქონებრივი ავლადიდებაც შეუჩერებლივ იზრდებოდა და მა-
 ტულობდა. მარტო ნადავლით და ნატყვენავით-კი არ აიხსნება ეს
 გამდიდრება: ამ წყაროს მხოლოდ დროებითი და ამასთანავე შემ-
 თხვევითი ხასიათი ჰქონდა,—არა, ყოველი ძლევამოსილი ლაშ-
 ქრობა, რომლის შემდგომაც საქართველოს სახელმწიფო სამ-
 ზღვრებს ახალი ქვეყნები შეემატებოდა ხოლმე, ან ყოველ სამხედრო
 მოქმედების შემდგომ, როდესაც მებრძოლთა მეთაურნი სამეფოს
 დიდს ღვაწლს დასდებდენ, ხელისუფლებს „მსახურებისა ნაცვლად“
 და კვლავ „ერთგულ სამსახურის“ განსაცხოველებლად „შეწყალებ“-
 ის სახით ან „საკუთრად“, ან „სანახევროდ“ „სახარაჯო“ ქალა-
 ქები, ციხეები და მთელი სანახების სოფლებიც-კი ებოძებოდათ
 ხოლმე. ამიტომაც იყო, რომ ომს და სალაშქრო საქმეს მაშინ ასეთი
 ძლიერი მიმზიდველობა ჰქონდა!

„შეწყალება“-მ განსაკუთრებით მორჩილ გვარიან ხელისუფლე-
 ბის განმაცვიფრებელს გაძლიერებას შეუწყოა ხელი. დავით აღმაშე-
 ნებელისა და განსაკუთრებით თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზუ-
 ლებებითგან ჩანს, რომ მე-XII-ე საუკუნეში, მეტადრე გიორგი III
 და მის დიდებული გვირგვინოსან ასულის დროს „შეწყალება“-მ
 დიდებულ და „შეწყალებულ“ ხელისუფალთა და მმართველ წრეებს
 უზარმაზარი უძრავი ქონება ჩაუგდო ხელში, საარაკო სიმდიდრე
 შესძინა და მრავალ ყმათა მფლობელად და „პატრონ“-ად გახადა.

როგორც შემდეგში გამოჩვეული იქმნება (იხ. აქვე, თავი
 „ბრძოლა აზნაურთა და საქარ. მეფეებს შორის“), საქართველოს მე-
 ფეეების დაუცხრომელი წადილი ის იყო, რომ დიდგვარიან აზნაურ
 მოხელეთა ურჩობა და ქედღეცხელობა აელაგმათ, იმიტომ, რომ თა-
 ვიანთი სურვილი განეხორციელებინათ, ისინი დიდგვარიან მოხელეე-

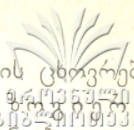

ბის მაგიერ უგვარო ჩამომავლობის, მაგრამ ერთგულს პირებს ჰნიშნავდნენ ხოლმე. დიდგვარიანი მოხელეები, ვითარცა მრავალ ყმათა მფლობელნი მეფეებს მდგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ და ანიტატიური საშიშარი მეტოქეები იყვნენ. უგვარო მოხელეებს-კი არც ამგვარი კავშირი ჰქონდათ ადგილობრივ და არც ყმებით ჰქონდათ ზურგი მგარი. ისინი საშიშარი არ იყვნენ და მათთვისაც მეფისადმი ერთგულებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

საქართველოს მეფეთა ხელში „შეწყალების“ წესი დიადი და ძლიერი იარაღი იყო მათ პოლიტიკის განსახორციელებლად. ვინც მათი „ერთგული მსახური“, მათ წადიერებათა და ბრძანებათა „მოსწრაფედ“ აღმასრულებელი გამოდგებოდა, უფრო „შეწყალებული“-ც იქმნებოდა. „შეწყალებით“ მეფე თავის ერთგულთ ზურგს უმაგრებდა, ეკონომიურად აღონიერებდა, „ყმათა“ რიცხვს უმრავლებდა. ამნაირად თანდათან დიდგვარიანი მოხელეთა გვერდით მსახურეული „შეწყალებულთა“ ჯგუფი უნდა გაჩენილიყო, რომელიც მარტო დიდგვარიანობას და „მემამულე“ აზნაურობას იყო მოკლებული, მაგრამ რომელთა წევრნი ქონებრივად ძლიერნი იყვნენ და მრავალ ნაწყალობევ ციხე-ქალაქ-სოფლების „პატრონებად“ იყვნენ „აღზეებულნი“.

მხოლოდ „შეწყალების“ წესი ამასთანავე ძირს უთხრიდა თვით იმ საქმეს, რომლის განხორციელებასაც მეფეებმა ეგოდენი ძალა შეაღიეს. „შეწყალება“ მოხელეს თუნდაც „უგვაროს“ და „უაზნოს“ ისევ თანდათანობით ქონებრივად ძლიერ და მრავალ „ყმათა“ პატრონად ხდიდა. მის ხელში დიდძალი სიმდიდრე გროვდებოდა. ამასთანავე ხელისუფლობის წყალობით მას დიდი პოლიტიკური გავლენაც ჰქონდა. მის მემკვიდრეებს თავიანთი „უაზნობა“ ადვილად ავიწყდებოდათ და ისინიც სხვილ მემამულეებად ხდებოდნენ. ასეთ მდგომარეობაში მათაც ქედმაღლობა ბუნებრივად უჩნდებოდათ.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ყმათა შეზღუდვილ უფლებრივ მდგომარეობას თვით მათი სახელიც ნათელ-ჰყოფდა. ზემოთქმულითგან ცხადია, რომ ეს შეზღუდვილობაც ყმათა თვითოეულ ჯგუფთაგანს სხვადასხვა გვარი ექმნებოდა: ზოგს მეტი, ზოგს კიდევ ნაკლები. სამწუხაროდ მასალები საშუალებას არ გვაძლევენ ეს საკით-

ხი ცოტაოდნად მაინც გამოვარკვიოთ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება საბუთს ვგაძლევს ვიფიქროთ, რომ თუ ყველას არა, მაინც უმეტეს შემთხვევაში მაინც „პატრონის“ ანუ „უფლის“ ნებადაა ურთველად მონაზონადაც-კი აღკვეცა და შედგომა არ შეძლო. ბასილ ზარმელს იქ მოთხორობილი აქვს, რომ ერის კაცს, რომელიც „ძარღუას-სოფელი“-თგან ყოფილა და თანაც მალემსრბოლად ითვლებოდა თავის „უფალ“-თან, მონაზონად შედგომა მოუწადინებია და უზუმრად თავისი სურვილი განუხორციელებია კიდევ. როდესაც ის ბერად გამოწყობილი თავის სოფელს სწევია, იქ მისი ისევ გაერისკაცება უნდოდათ თურმე: „ენებაჲ კუალად ერისაგან ყოფაჲ“. ხოლო რაკი ნებაყოფლობით ვერ დაიმორჩილეს, მის პატრონს შეატყობინეს: „უთხრეს ესე უფალსა მისსა რაჲმითუ იყო კაცი იგი სახმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“-ო (ცჲ სრჳნ ზრზმელსჲ 383-6). ბერად შემდგარი მაშინ-კი გაიქცა თავის სოფლითგან და თუმცა მის „უფლის“ ბრძანებით მას „დევნა უყვეს უკანა მისსა“, რომ დაეკირათ და პატრონთან დაებრუნებინათ, მაგრამ მან დაასწრო: „შევიდა კაცი იგი მონასტრად და მდევარნიცა იგი უკანა მისსა“. მხოლოდ იმ დროს, როდესაც მათ „ენებაჲ რათა შეიპყრან“, მან თავისი „ხელთსახოციელი“ ეკლესიაში შეაგდო და ამის შემდგომ მდევართ მისი დაპერის უფლება აღარ ჰქონდათ და ხელს ვერ შეახებდენ (იქვე 3810-16). საფიქრებელია, რომ უფლება ასე შეზღუდვილი განსაკუთრებით ნასყიდს ყმებს უნდა ჰქონოდათ. თუმცა სრულებით დაუკითხავად ბერად შედგომისათვის ეგებების არც ნაწყალობევ, შეწირულ ღვადამდე არც ნებიერ ყმებს ჰქონოდათ უფლება.

ზემონათქვამის შემდგომ ქართული პატრონყმობის დამახასიათებელ და არსებით თვისებათა მოკლედ აღნუსხვაც შეიძლება. პატრონყმობა მთელს ძველ საქართველოს ნიშანდობლივ ელფერს აძლევდა: იგი სუფევდა როგორც სოციალურს, ისე სახელმწიფო წესწყობილებაში. პატრონი მეფესაც ეწოდებოდა და ჩვეულებრივ მომაკვდავსაც, თუ მათ ყმები ჰყავდათ. ყმაც ქვეშევრდომსაც ნიშნავდა და პატრონთადმი ყმებრივ სამსახურითა და ერთგულებით ვალდებულითაც, ჩვეულებრივ ყმებსაც. მეფის გარდა, რომელიც მხოლოდ პატრონი იყო და არავის ყმად არ ითვლებოდა, ყოველი პატრონი, რომელსაც ყმები ჰყავდა, შეიძლებოდა იმავე დროს თვითონაც სხვისი ყმა ყოფილიყო და ჩვეულებრივ იყო ხოლმე კიდევ ან მეფისა ან

არა და დიდებულისა ან აზნაურის. მაშასადამე, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, თითქმის მთელი მაშინდელი საქართველო, მეფისაგან მოყოლებული უბრალო მდაბიომდე, პატრონყმობის უღელმედი იყო შებმული. პატრონყმობის დამახასიათებელს ნაწილს და დაწესებულებას „შეწყალება“ შეადგენდა და ყმა ჩვეულებრივ იმავე დროს „შეწყალებული“ იყო ხოლმე. პატრონყმური დამოკიდებულების ჩამოგდებას, როდესაც ყმა ნასყიდობისა და შეუძლებლობითი მოვალეობისაგან არ წარმომდინარეობდა, არამედ ნებაყოფლობითი იყო და შეწყალებულ ყმობას-კი ყოველთვის ყმობის მსურველის შესაფერისი აჯა და მოხსენება წინუძღოდა. პატრონის თანხმობის შემდგომ შეწყალებული ყმა დაილოცებოდა ხოლმე, „წყალობა-ხელდასხმული“ უნდა ყოფილიყო. ყმის მოვალეობას პატრონის ყმებრივი სამსახური და ერთგულება შეადგენდა, განსაკუთრებით ლაშქრობაში. ქონებრივი დამოკიდებულება სხვადასხვა გვარი იყო ხოლმე, იმისდა მიხედვით თუ რა წესით იყო ყმა შეწყალებული, ან რა პირობა ჰქონდათ ერთმანერთში ნებაყოფლობით პატრონ-ყმათა დადებული. შეწყალებულობის არსებითს და მთავარს თვისებას ის საზოგადო და იმდროისათვის დამახასიათებელი დებულება შეადგენდა, რომ „მსახურებისა ნაცულად“ უძრავი ქონების ბოძება იყო წესად მიღებული. კირში თუ ლხინში პატრონყმანი ერთი მეორეს უნდა მიჰველებოდენ. ომიანობის დროს საქართველოს მხედრობა და ჯარი რასაკვირველია ტომობრივად იყო დაყოფილი და ასევე იბრძოდა, მაგრამ ამას ვარდა და იმავე დროს პატრონყმურადაც იყო დარაზმული, თვითეულ პატრონს ვარს ეხვივნენ მისი ყმები, რომელნიც პატრონთან ერთად იბრძოდენ. ყმები პატრონის თანამყოლნი იყვნენ და მასთან მჭიდროდ დაკავშირებულნი უმკლავდებოდენ ხოლმე მტერს. ამიტომ ვინც უფრო ერმრავალი იყო ის სხვებზე უფრო ძლიერად გრძნობდა თავის თავს.

ქართული პატრონყმობა გასაოცრად მიემსგავსება და გვაგონებს დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ფეოდალურს წესწყობილებას, ე.წ. ფეოდალიზმს. როგორც საქართველოში პატრონყმობა, ისე დასავლეთს ევროპაშიც ფეოდალური წესწყობილება სახელმწიფო და სოციალური ცხოვრების საზოგადო მოვლენა იყო, საერთო თვისება ჰქონდა. იქაც მაშინ ყველანი ფეოდალურ დამოკიდებულებით იყვნენ დაკავშირებულნი. მაგ. საფრანგეთში უბრალო მდაბიოთგან დაწყებული თვით საფრანგეთის მეფემდი ყველანი საფეხურის მსგავსად

ფეოდალიზმით ერთმანერთზე იყვნენ გადაბმულნი (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français I, გვ. 178).

დასავლეთ ევროპაშიაც პატრონყმობა წარმოსდგა ორგვარის დამოკიდებულებისაგან, რომელთაგან ერთი პირადი თვისებისა იყო და „ვასალობად“ (vassalité, die Vassalität) იწოდებოდა, რაც პირადს „ყმობას“ უდრის, მეორე-კი ქონებრივ თვისებისა იყო და ბენეფიციუმი“ (beneficium, le bénéfice, das Benefizialwesen) ერქვა, რაც მნიშვნელობითაცა და არსებითადაც ქართულს „შეწყალებას“ უდრის (A. Esmein ფრანგული სამართლის ისტორია I, 186. R. Schröder. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte გვ. 156). საფრინგეთშიაცა და გერმანიაშიც ბენეფიციუმი ქართულ „შეწყალება“სავით მარტო ჩვეულებრივ დასაჩუქრებას-კი არ ეწოდებოდა, არამედ განსაკუთრებით პატრონის მიერ ყმისადმი უძრავი ქონების და მოხელეობის ბოძებას, რისთვისაც ყმას ვალად ედგა პატრონის ყმებრივი სამსახური და ერთგულება (A. Esmein ფრანგული სამართლის ისტორია 184—189, R. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 161—163 და H. Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte 1906 წ. I, 308—309). ტერმინი „ბენეფიციუმი“ შემდეგში შეიცვალა სხვა ტერმინად, რომელსაც ლათინურად „feudum“, „ფეუდუმ“-ს ეძახდნენ. ეს სიტყვა სამხრეთ საფრანგეთითგან გავრცელდა სხვა ქვეყნებშიაც და უკვე მე-XI-ე საუკუნითგან გერმანიაშიც იყო ცნობილი. სწორედ ამ ტერმინმა მე-XIII-ე საუკუნითგან მოყოლებული სრულებით განდევნა და მოსპო თავდაპირველი „ბენეფიციუმი“ (R. Schröder, გერმანული სამართლის ისტორია 393—394).

ამ შედარებით ახალი ტერმინითგან, რომელსაც ფრანგულად le fief, ხოლო გერმანულად das Lehn (ძველ ზემოდოაჩურად lehan, Fehen) უდრის, წარმოსდგა თვით ის სიტყვაც, რომელიც დასავლეთ ევროპის საპატრონყმო წესწყობილების (ე. წ. ფეოდალიზმი Feudalverfassung, das Lehnwesen, das Fendalwesen, la féodalité, le regime féodal, système féodal) აღსანიშნავად იხმარება.

დასავლეთ ევროპაში პატრონს dominus, „დომინუსი“-ი (უფალი), ან უფრო იშვიათად senior, „სენიორ“-ი ეწოდებოდა, ხოლო ყმას vassus, vassalus, homo, puer, „ვასუს“, „ვასალუს“, „ჰომო“ (კაცი), „პუერ“ (ყრმა) ერქვა (A. Esmein. ფრანგული სამართლის ისტორია I, 186, 194. R. Schröder გერმან. სამართლის ისტორია 156, 157, 398 და 442). იქ მტკიცედ შემუშავებული წესიც-კი არსებობდა, რომელსაც საპატრონყმო ხელშეკრულების დადების

დროს მისდევდნ ხოლმე. ამ წესს გერმანიაში „ჰულდე“ (die Hulde) ერქვა. ჰულდეს წესით ყმობის მოწადინებულს პატრონი ხელს ჩამოართმევდა (mannschaft, homagium, hominium, hulde thun), უნდა ხელზე ეკოცნა და ერთგულებისა და მსახურების ფიცი დაედვა (fidelitas, hulde schwüren). პატრონი თავის ყმად ნაფიცს შეწყალების ნიშანს აძლევდა, წყალობის მიხედვით, უფრო ხშირად ხმალს ან შუბს, ან საბუხარს, ან ქუდს, ან კვერთხს, ან უფრო იშვიათად ბეჭედსაც. როდესაც ყმა მთავრად ინიშნებოდა, მაშინ პატრონი მას დროშას აძლევდა ხოლმე (R. Schröder, გერმანული სამართლის ისტორია 398—399).

საფრანგეთში საპატრონყმო ხელშეკრულობა (ფრანგ. le contrat féodal, hommage; ლათ. hominium, homagium) შემდეგი წესით უნდა ყოფილიყო დადებული. ყმობის მაძიებელი ანუ „ვასალი“ თავ-შიშველა და უხმლოდ პატრონს მუხლს მოუყრიდა ხოლმე, ხელების აპყრობით პატრონს შეჰფიცავდა, რომ ამიერითგან ის ფიცსა სდებს (fidei datio) თავის ახალს პატრონს ერთგულად ემსახუროს ყველა მის მტრების წინააღმდეგ. მაშინ პატრონი მუხლმოყრილს ყმას წამოაყენებდა და პირში აკოცებდა, თანაც გამოაცხადებდა, რომ ისიც ამიერითგან მას კაცად (homo), ანუ ყმად სთვლიდა. მეტი სიმტკიცის გულისათვის ჩვეულებად შემოიღეს, რომ ზემოაღნიშნულ სიტყვიერ ფიცს გარდა ყმას პატრონისათვის სახარებაზედაც უნდა შეეფიცა ერთგულება. ამის შემდგომ პატრონს ყმა უნდა „შეეწყალა“ ე. ი. ყმისათვის გამომეტებული „წყალობის“ ნიშანი უნდა ებოძებინა. ჩვეულებრივ ეს ნიშანი სიმბოლური იყო და როგორც გერმანიაშიაც პატრონს იარაღისა, ან სამოსელისა, ან სამხელეო ნიშნის ჩუქებით უნდა გამოეხატა თავისი წყალობა (A. Esmein, ფრანგული სამართლის ისტორია I, 187—189).

სამწუხაროდ საპატრონყმო პირობისა და ხელშეკრულობის დადების წესრიგის შესახებ საქართველოში ჯერ ჩვენ ძველი ცნობები და აღწერილობა არ მოგვეპოვება, რომ დასავლეთ ევროპის ზემოაღნიშნული წესებისათვის დაწვრილებით შეგვედარებინა. მაგრამ ის ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ცნობები, რომელნიც აქა-იქ შენახული არიან, გვაფიქრებინებენ, რომ ქართული პატრონყმობა ამ მხრივაც დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წესწყობილებას მიემსგავსება. მაგ. შეწყალებული ყმა, როგორც უკვე დავრწმუნდით, საქართველოშიაც მოვალე იყო პატრონისათვის ერთგულება და სამსახური ყმებრი დაემტკიცებინა, პატრონს ლაშქრობაში მიჰშველებოდა. ამასთანავე

ჩვენშიაც „შეწყალებული“ იმავე დროს „წყალობა-კელდასხმული“ იყო ხოლმე და საქართველოშიაც მოხელეობის ბოძებისა და წყალობის დროს მეფე „შეწყალებულს“ თავ-თავის შესაფერ ნიშანს უბოძებდა ხოლმე ან არგანს და ბეჭედს ან სხვა რასმე. რაკი ჩვენშიაც ერისთავთ-ერისთავებსა და ერისთავებს მათ სამოხელეო ღირსების ნიშნად სხვათა შორის დროშაც ჰქონდათ (იხ. მოხელეობა), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ ნიშანსაც ერისთავებსა და ერისთავთ-ერისთავებს მეფე აძლევდა ხოლმე მისანდობლობის წყალობის დროს. ამავე წიგნის უკანასკნელ ნაწილში თავის ადგილას აღნიშნული იქმნება, რომ საქართველოშიაც სამეფო მონასტრის ახლად არჩეულ მამასახლისს მეფის დარბაზში მიიყვანდნენ და მეფე მას „არგანს მოახსენებდა“ და მონასტერს „შეჰვედრებდა“. ცნობილია, რომ დასავლეთ ევროპაშიც, ნაგ. გერმანიაში ეპისკოპოსებსა და მონასტრების წინამძღვრებს მეფეები ჯერ არგანს (*terula, virga pastoralis*), შემდეგ ეპისკოპოსებს არგანს გარდა ბეჭედსაც, ხოლო ვორმსის კონკორდატის (1122 წ.) შემდგომ კი სკიპტრას უბოძებდნენ ხოლმე (R. Schröder გერმანული სამართლის ისტორია 399). ზემონათქვამის შემდგომ ჩვენ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ძველ საქართველოშიაც არსებობდა მოხელეობისა და „წყალობის“ სიმბოლურად გადაცემა ე. წ. „ინვესტიტურა“ (ლათ. *investitura*, გერმ. *die Investitur, Symbolische Inv.*, ფრანგ. *l'investiture*). ცნობების უქონლობის გამო ჩვენ ჯერ დანამდვილებით ვერ ვიტყვით ნიშანდობლივ იარაღის ყმისათვის ბოძება პატრონის მიერ საერთო ჩვეულება იყო „შეწყალების“ დროს საქართველოში, თუ მხოლოდ ზოგიერთს, განსაკუთრებულ შემთხვევაში იცოდნენ.

რაკი მასალები ჯერჯერობით მაინც მთლიან სურათს არ გვიხატავენ და ცნობები ნაწყვეტ-ნაწყვეტად არის შენახული სხვადასხვა წყაროებში, ამიტომ ქართული „შეწყალებულობის“ მთლიანი სურათის აღდგენაც შეუძლებელია და ამის გამო ვერც იმის თქმა შეიძლება, თუ რამდენად ზედმიწევნით მიაგავდა დასავლეთ ევროპის შესატყვისს მოვლენას (ინვესტიტურის წესს). ცხადია მხოლოდ, რომ ტერმინი „წყალობა-კელდასხმული“ გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოშიაც „შეწყალების“ მტკიცე და საჯარო წესი უნდა ყოფილიყო შეუშავებული. ისიც ვიცით, რომ საქართველოშიაც შეწყალებულს ყმას დარბაზობის წესი „თაყვანება“-ს ავალებდა.

როგორც საქართველოში „შეწყალება“ და „ნაწყალობევი“ ქონება შეიძლება მკვიდრად ყოფილიყო და პატრონის ნებართვით

მემკვიდრეებზედაც გადასულიყო და თანდათან თითქმის მამულად ქცეულიყო, ისე დასავლეთ ევროპაშიაც, მაგ. საფრანგეთსა და გერმანიაში, „ფეოდალ“ თანდათან მემკვიდრეობით საკუთრებისა და თითქმის მამულის თვისება მიენიჭა, ფეოდალი უკვე ჩვეულებრივ სამამულოდ გაიცემოდა ხოლმე. გერმანიაში ფეოდალის მემკვიდრეობით გადასულა შთამომავლობაზე (Die Erblichkeit der Lehen) უკვე მე-XI-ე საუკუნითგანმ იყო აღებული საერთო წესად ითვლებოდა (R. Schröder გერმანული სამართლის ისტორია 408), საფრანგეთშიაც ნაწყალობევის სამამულო საკუთრებად გადაქცევა (la patrimonialité des fiefs) მე-XIII-ე და მე-XIV-ე საუკუნეებში საზოგადო, ყველასაგან ცნობილი მოვლენა იყო, მხოლოდ დამკვიდრებისათვის პატრონის ნებართვა და დამტკიცება ისე, როგორც საქართველოშიაც, აუცილებლად საჭირო იყო ხოლმე (A. Esmein, ფრანგული სამართლის ისტორია I, 194—195).

მაგრამ მრავალ ზემოაღნიშნულ ცხად მსგავსებას გარდა, რომელიც ქართულ პატრონყმობასა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წესწყობილებას ემჩნევა, მათ შორის ერთი არსებითი გაღვივებაც იყო. დასავლეთ ევროპაში ფრანგი და გერმანელი პატრონი „ფეოდალი“, „სენიორი“ თავის საპატრონო ქვეყნის უზენასი გამგე იყო, მის ხელთ იყო სახელმწიფო სამართლის უძვირფასესი განძი: მართლმსაჯულებისა და გადასახადების აკრეფის უფლება. მის ხელთ იყო როგორც სისხლისა, ისე სამოქალაქო სამართალი და სასამართლო. მისი განაჩენი უზენასი და უქცეველი იყო (A. Esmein, ფრანგული სამართლის ისტორია 181—182). მაშასადამე დასავლეთ ევროპის სენიორებს და მათ საპატრონოს ე. წ. „იმმუნიტეტი“ (ლათ. immunitas, ჩვეულებრივ immunitas-ად იწერებოდა. გერმ. die Immunität, l'immunité) ჰქონდათ. ამგვარი დაწესებულება საქართველოშიაც არსებობდა და მას „შეუვლობა“ ეწოდებოდა. „იმმუნიტეტი“-შეუვლობა თავის ყმებისათვის მხოლოდ პატრონს შეეძლო მიენიჭებინა და, როგორც თვით ქართულს ტერმინში ნიშანდობლივ გამოთქმულიც არის, იგი იმაში მდგომარეობდა, რომ პატრონ-მეფის მოხელეებს არც სასამართლოს და არც გარდასახადების ამკრებთ „შეწყალებული“ ყმის, ან ეკლესიის, ან მონასტრის სამფლობელოში შესვლის უფლება არ ჰქონდათ და იმ სამფლობელოს მკვიდრნი სამეფო სასამართლოსა და ყოველგვარ სამეფო გადასახადებისაგან განთავისუფლებულნი იყვნენ,

მხოლოდ თავიანთ საკუთარი პატრონის სასამართლოს ექვემდებარებოდნენ და ყოველგვარი გადასახადების გაწერისა და აკრედიტაციის უფლებაც მარტო მათ პატრონს ჰქონდა (R. Schröder, *გერმანიის სასამართლის ისტორია I*, 197—199, 391—392). „შეუვალობა“ ნიშნავდა აცლიდა სახელმწიფოს მთლიანობას, სრულებით ამცირებდა მეფის უფლებას და სახელმწიფო სამართლის უძვირფასეს ნაწილს ძირს უთხრიდა: მთელმა სახელმწიფომ თითქოს კერძო მეურნეობის ელფერი მიიღო და მრავალ კერძო სამეურნეო ერთეულად და საკუთრებად იქცა. ამიტომაც იყო, რომ დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებს საშუალო საუკუნეებში საზოგადო-უფლებბრივი თვისება და ხასიათი თითქმის სრულებით დაკარგული ჰქონდათ.

საქართველოშიც არსებობდა „შეუვალობა“, მაგრამ იგი არასდროს სახელმწიფო ცროვრების საზოგადო მოვლენად არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ გამონაკლისს შეადგენდა. ამასთანვე იგი თითქმის მხოლოდ სახელმწიფო გადასახადებს ეხებოდა და სასამართლო შეუვალობა საქართველოში არასდროს არ ყოფილა. გადასახადების შეუვალობაც უმეტესად საეკლესიო და სამონასტრო ყმებს ჰქონდათ მინიჭებული. მაინც-და-მაინც ჩვეულებრივ საპატრონო ყმებსაც სახელმწიფო თავის გადასახადებს თავისვე მოხელეთა ხელით ართმევდა ხოლმე და მათ პატრონებს ამასთან საქმე არა ჰქონდათ. არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს, რომ სასამართლოს შეუვალობა რომელსამე პატრონსა და მის ყმებს მინიჭებული ჰქონოდა.

ცნობილია მხოლოდ „სისხლის სიგელები“, რომლის რამდენიმე ცალი დაბეჭდილიც არის თ. ჟორდანიას მიერ „ქრონიკებ“-ში (წ. II), ე. თაყაიშვილის მიერ „საქართველოს სიძველენ“-ში (მეტადრე. წ. II) და ს. კაკაბაძის სხვადასხვა ნაშრომებში, მაგრამ ეს „სისხლის სიგელები“ სასამართლო შეუვალობის წიგნებად ვერ ჩაითვლება, არამედ სულ სხვა ხასიათის ძეგლად უნდა იყვნენ ცნობილი. ამ „სისხლის სიგელებ“-ში მეფე ამა-თუ-იმ საგვარეულოს მხოლოდ პირადად უპირატესობას ანიჭებს, რომ თუ ვინცობაა მათ ვინმემ რაიმე ვნება, ან ზარალი მიაყენოს, მას სასჯელი ე. წ. „სისხლი“ ჩვეულებრივზე მეტი გადახდომოდა და თვით „სისხლის“ რაოდენობაც ამ სიგელში განსაზღვრულია. ამ საბუთებში ნათქვამი არ არის, რომ მათი საქმე სამეფო სასამართლოს არ უნდა გაერჩია, პირიქით სრულებით ცხადია, რომ „სისხლის“

რაოდენობა სწორედ სამეფოს მსაჯულთათვის იყო სახელმძღვანელოდ დადებული. ამაზე უფრო დიდმნიშვნელოვან გარემოებად ის უნდა ჩაითვალოს, რომ ამ სისხლის სიგელითაც მის მფლობელს თავისი ყმების განკითხვა-გასამართლების უფლება სრულებითაც არ ენიჭებოდა და ამაზე იქ არაფერი იყო ნათქვამი. უდიდესი უპირატესობა, რომლის მინიჭებაც ამ საბუთს მის პატრონისათვის შეეძლო, მხოლოდ იმაში გამოიხატებოდა, რომ მის ყმებსაც ჩვეულებრივზე მეტი „სისხლი სდენოდა“, ე. ი. მიმძღვრებული ყმის სასარგებლოდ დამნაშავეს უფრო მკაცრი ქონებრივი სასჯელი დასდებოდა. დასავლეთ ევროპის შეუფალობაკი სულ სხვა რამე იყო: იმუნიტეტი იქ პატრონს თავის ყმების ერთადერთ უზენაეს მსაჯულად ხდიდა, მის საპატრონო ქვეყანაში სამეფოს სასამართლო არ მოქმედებდა, მისი ყმები მეფის მსაჯულებს არ ექვემდებარებოდნენ, მათთვის სამეფო სამართლისა და სასამართლოს კარები დახშული იყო. არაფერი ამის მსგავსი საქართველოში არ ყოფილა: პატრონებს თავიანთ ყმებისადმი მსაჯულის უფლება არ ჰქონიათ, არამედ ყმებიც სამეფოს მოსამართლეებს ექვემდებარებოდნენ და ყმათათვისაც სახელმწიფო სასამართლოს კარები მუდამ ღია იყო. მხოლოდ საქართველოს ეკლესიას ერთობლივ ჰქონდა სასამართლო შეუფალობის უფლება და მისი ყმები მხოლოდ საეკლესიო სასამართლოს ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ეს უპირატესობაც მარტო საპატრონეო უფლებისა და წესწყობილების ნიადაგზე არ არის აღმოცენებული. დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა გამოქვეყნებული „სისხლის სიგელი“ საეჭვო ღირსებისაა და ყალბია (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთამცოდნეობა“).

მაშასადამე ცხადია, რომ საქართველოში, სახელმწიფოებრივი აზროვნება და სამართალი ისე არ ყოფილა დაცემული, როგორც ეს დასავლეთ ევროპაში იყო საშუალო საუკუნეებში.

სახელმწიფოსა და ყველა ქვეშევრდომს შორის კავშირი და პირდაპირი დამოკიდებულება საქართველოში შეწყვეტილი არ ყოფილა და სახელმწიფო სამართლის ორა უზენაესი გამოხატულება, მართლმსაჯულებისა და გადასახადების გაწერისა და აკრეფის უფლება,—მეფეს მტკიცედ ეპყრა. ამის გამოცხადია, რომ ქართულ საპატრონეო ქვეყანას და

პატრონებს სახელმწიფოებრივი უფლება აკლდათ და სრულებით ცალკე, დამთავრებულ ერთეულებად ვერ ჩაითვლებოდნენ, სწორედ ამ მხრივ ქართულ საზოგადოებაში იმეორება დასავლეთ ევროპის პატრონყმობისაგან არსებითად განსხვავდება.

მომავალი გვიჩვენებს, თუ რა მიზეზია, რომ ქართულ და დასავლეთ ევროპის პატრონყმობის ზოგიერთი ტერმინი, როგორც მაგ. „ყმა“, „ყმანი“ და puer, pueri, Knaben (H. Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte I, 371-2. R. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 441—442), „ლაშქარნი“ ანუ „სპანი“ და milites, „წყალობა“, ანუ „შეწყალება“ და Beneficium, „შეწყალებულნი“ და „beneficiarii“ (H. Brunner. გერმანული სამართლის ისტორია I, 309), ასე გასაოცრად მიემსგავსებიან ერთმანერთს: მხოლოდ შემთხვევითი მოვლენაა, თუ ამ მსგავსებას უფრო ღრმა მიზეზი აქვს?

რამდენად ფრთხილად უნდა მსჯელობდეს მეცნიერი ამისთანა შემთხვევებში, ტერმინი „პატრონი“-ც საუცხოვოდ ამტკიცებს, ის „პატრონი“, რომლისაგანაც შემდეგში თანდათანობით ქართული სამწერლო ენის „ბატონი“ და მეგრული „პატონი“, „პატენი“, „პატინი“, „პატენი“, წარმოდგა. უეჭველია ქართული „პატრონი“ რომაელების „patronus“-ი არის. მაშასადამე უნებლიეთ აზრი ებადება მკვლევარს რომაულ პატრონატსა და ქართულ პატრონყმობას შორის დამოკიდებულების შესახებ, სახელდობრ ქართული პატრონყმობა ხომ რომაულ „პატროცინიუმ“-ისაგან არ არის წარმომდგარი? ამიტომ ჩვენ რომაულ ამ დაწესებულების თვისებები უნდა შევი-სწავლოთ.

„პატრონუს“-ი რომაულად და რომში ციცერონის დროს და შემდეგშიაც კეისრობის დროსაც ისეთს გავლენიან მფარველს, მზრუნველს ჰნიშნავდა, რომელსაც თავისი *alieni* „კლიენტი“, ანუ უფრო რჩეული „amicus“, „მეგობარი“ და „comes“, *comites* „თანამყოლნი“ სასამართლოში და სახელმწიფო ცხოვრების სარბიელზე ყოველგვარი ძალმომრეობისაგან უნდა დაეცვა და მის დაწინაურებას ცდილიყო (Fustel de Coulanges, *Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne.* Paris 1890 წ. 207, 209, 213 და გვ. 221—222, 231). „კლიენტი“-ს, „თანამყოლისა“ და „მეგობრის“ მოვალეობა იყო თავის პატრონის მისწრაფებისა და წადიერების განხორციელებისათვის ხელი შეეწყო, თუ იგი რომელსამე თანამდებობას მოისურვებდა, მის არჩევანის

დროს პირადადაც უნდა მისთვის მხარი დაეჭირა და საზოგადოება-
შიაც მის მომხრეთა რიცხვის გამრავლებისათვის ეზრუნა, თუ პა-
ტრონს რაიმე საქმე ჰქონდა სასამართლოში, ისინი მის გვერდით
უნდა ყოფილიყვნენ და თან წაჰყვოდნენ. ჩვეულებრივაც ქუჩებში
სიარულის დროს მის მხლებელად უნდა ყოფილიყვნენ, ყოველ
დღით პატრონთან მისულიყვნენ, რომ მიჰსალმებოდნენ და მისი
განკარგულება შეეტყვოთ. საყურადღებო ის არის, რომ „კლიენტს“,
„თანამყოლსა“ და „მეგობარს“ პატრონისათვის მიშველება ომი-
ნობის დროს და სხვაგვარი სამხედრო დახმარება ვალად არ ედგა
(იქვე 223).

ამგვარს დამოკიდებულებას რომში *clientela*, *patrocinium*,
tutela, *amilitia*-ს (კლიენტელა, პატროცინიუმ, ტუტელა, ამიციცია-ს)
ეძახდნენ და იგი ყოველთვის ნებაყოფლობითი უნდა ყოფილიყო
(იქვე 217 და 215). ამ დამოკიდებულების ჩამოსაგდებად საჭირო
იყო, რომ „კლიენტი“, ან „თანამყოლი“, ან „მეგობარი“ მ პირთან
მისულიყო, რომელსაც პატრონად ირჩევდა, და მისთვის ეთქვა: *me*
commendo, *me totum irado* „ჩემ თავს მთლად შენ გაბარებ, შენ
გაძლევა“ (იქვე 217). ასე იყო რესპუბლიკის ხანაში.

როდესაც კეისრობა დაწესდა, ხელმწიფე-კეისრის „კლიენტები“
ერთბაშად ყველა სახელმწიფო დაწესებულების სათავეში მოექცნენ
(იქვე 232—233). მარკოზ ავრელიუსმა „მეგობრები“ კეისარის მა-
ხლობლობას ჩამოაშორა და მუდმივი საბჭო შექმნა, რომელშიაც
ისინი წევრებად დასხა. როცა საჭირო იყო, კეისარი მათ ეთათბირე-
ბოდა და მათ რჩევას ჰკითხავდა ხოლმე. ამგვარად „*amici*“ „მეგო-
ბარნი“ სახელმწიფო საბჭოს წევრებად იქცნენ (იქვე 234).

Comites principis „თანამყოლნი ხელმწიფისანი“-ც დიდ ხე-
ლისუფლებით იქმნენ აღჭურვილნი და დიდებულ მოთვლებად იქ-
ცნენ, ან მეჭურჭლეთ-უხუცესად, ან მწიგნობართა მთავრად, ან
გამგეთ-უხუცესად, განსაკუთრებით-კი მთავრებად. ცნობილნი არიან
მაგ. *comes* აღმოსავლეთისა, „კომეს“ ეგვიპტისა, ესპანიისა, მარ-
სელისა (იქვე 234). მე-IV-ე საუკუნის წყაროები ცხად-ჰყოფენ, რა-
ოდენად გავრცელებული და მოდებული იყო პატრონ-კლიენტობა.
ყოველ გავლენიან რომაელს უეჭველად მრავალრიცხოვანი მონები
და „კლიენტები“ ჰყავდა, თვითოეულს მათგანს დიდი ქონება და
შემოსავალი ჰქონდა და კლიენტების აუარებელი საჩივრების მოსარ-
ჩლეობა საქმეს უჭირებდა (იქვე 235—236).

„კლიენტობის“ გავრცელების თავდაპირველ მიზეზს ზედ დაერთო აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ წვრილ მესაკუთრეთა მრავალსა და ხელმწიფო გადასახადების სიმძიმე თანდათან აუტანელი ხდებოდა მათ შორის ბუნებრივმა სურვილმა და ძლიერმა მიდრეკილებამ იჩინა თავი, რომ სახელმწიფო გადასახადებისაგან როგორმე თავი დაეღწიათ. საამისოდ უებარ საშუალებად ძლიერი „პატრონის“ გაჩენა იყო, მაგრამ ასეთს შემთხვევებში უეჭველია მარტო პირადი კლიენტობით თავიანთ წადილს ვერ შეისრულებდნენ და თავიანთ თავთან ერთად მთელი უძრავი ქონებაც ფორმალურად მაინც პატრონისათვის უნდა გადაეცათ. სწორედ ასეც იქცეოდნენ (იქვე 242—244). საღვინეს თავის თხზულებაში De gubernatione Dei მხატვრულად აქვს აღწერილი ამგვარი კლიენტების უმწეო უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა: „წვრილი ერი მფარველობის გულისათვის თავიანთ თავს დიდებულებს ანდობენ. ყველანი ვინც მფარველობას ეძებდნენ, სანამ მფარველობას ეღირსებოდნენ, თითქმის მთელ თავიანთ ქონებას მათ განუთვისებენ ხოლმე და ამგვარად იმის გულისთვის, რომ მამებმა მფარველობა მოიპოვონ, შვილები მემკვიდრეობას ჰკარგავენ“—ო (იქვე 244). ამგვარმა მოძრაობამ იმდენად იმატა, რომ რომში და რომის სახელმწიფოში ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა: ქვეყანა პატრონებად და კლიენტებად დაიყო. შეძლებულნიც-კი მათზე უფრო ძლიერ და გავლენიან კაცის კლიენტობას არ თაკილობდნენ, რაკი სახელმწიფო ასპარეზზე დასაწინაურებლად საჭირო იყო, რომ მოხელეობის მაღალ საფეხურამდის მისაღწევად ადამიანს ძლიერი მფარველი ჰყოლოდა (იქვე 246—247 და 239—240).

სრულებით ცხადია, რომ რომაულს პატრონ-კლიენტობას ბევრი რამ აქვს საერთო საშუალო საუკუნეების ფეოდალურ წესწყობილებასთან, მაგრამ გამოჩენილი ფრანგი მეცნიერი ფვსტელ დე კულანჟი მართალი იყო, როდესაც ამტკიცებდა, რომ ამ მსგავსების და მიუხედავად საშუალო საუკუნეების ფეოდალიზმი, ანუ პატრონყმობა რომაულ პატრონატიისაგან არ არის წარმომდგარი (იგვე 225, 234—235 და 247) და მათ შორის ის არსებითი განსხვავება იყო, რომ რომაულ დაწესებულებას სრულებით სამხედრო აგებულება არა ჰქონია და კლიენტი სრულებით პატრონის ჯარის კაცი არ ყოფილა, ფეოდალის ყმათა უპირველეს მოვალეობას-კი სწორედ პატრონთან ერთად თანამოლაშქრობა შეადგენდა (იქვე 247).

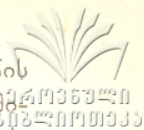
ზემოაღნიშნულის გამო ცხადია, რომ შეუძლებელია ქართული პატრონცმობაც რომაულ „პატროცინია“-სგან იყოს წარმოშობილი, თუმცა თვით ტერმინი „პატრონი“ ასეთს მჭიდრო ნათესაობას უნებლიეთ გვაფიქრებინებდა. ამ ტერმინის ისტორიაც სწორედ რომ უცნაურია. იგი შეთვისებული ჰქონდათ გერმანელებს და ფრანგებსაც, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ ქართველებს მათთვის ასეთ შორეული ქვეყნებითგან უშუამავლოდ შეეთვისებიათ, ჯერ ეს ერთი. მეორე კიდევ ის გარემოება არის, რომ თვით დასავლეთს ევროპაში საშუალო საუკუნეებში „პატრონუსი“ ჩვეულებრივ მხოლოდ უჭასაკოთ მზრუნველს (patronus, defensor) ჰნიშნავდა, ყმათა პატრონს, სენიორს კი განსაკუთრებით dominus „დომინუს“-ი, ანუ „უფალი“ ეწოდებოდა და ძალიან იშვიათი შემთხვევა არის, რომ საამისო ტერმინად „პატრონუს“-ი ყოფილიყოს ნახმარი (P. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 268). მაშასადამე, სწორედ ის მნიშვნელობა, რომელიც „პატრონს“ ქართულში განსაკუთრებით ჰქონდა, დასავლეთ ევროპაში ჩვეულებრივ არა ჰქონია. ამიტომაც შეუძლებელია, ეს ქართული ტერმინი დასავლეთ ევროპიდან იყოს ჩვენში შემოხიზნული.

მართალია საქართველოში პირადად რომაელებსაც ჰქონდათ გავლენა. ერთ დროს ჩვენი სამშობლო მათ მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა კიდევც, მაგრამ ეს ხომ დიდის ხნის ამბავი იყო (I—III ს.). სიტყვა „პატრონი“—კი ქართულ მწერლობაში, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, მხოლოდ მე-XI-ე ს.-ში შემოდის, ცხოვრებაში-კი შეიძლება და ალბათ უფრო ადრეც უნდა ყოფილიყო შემოხიზნული. ამიტომ ცხადია, რომ შეუძლებელია ქართული „პატრონი“ რომაელების ბატონობის დროინდელ ნათადაც ჩაითვალოს.

ეს სიტყვა („პატრონუს“, „პატრონი“) ბერძნულს („პატრონუს“, „პატრონო“, „პატრონი“) და ასურულსაც აქვთ შეთვისებული. ამიტომ შეიძლება ადამიანმა იფიქროს, რომ ქართულს სწორედ ბიზანტიითგან ჰქონდეს შეძენილი, მაგრამ ეს აზრიც ძალიან საეჭვო ხდება და საკითხის გადაწყვეტა იმის გამო ძნელდება, რომ თვით ბიზანტიაში ქართული პატრონცმობისა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალიზმის მსგავსი დაწესებულება არ ყოფილა. ბიზანტიაში მფარველობას განსაკუთრებით მონასტრები ეძებდნენ ხოლმე: შეეფარებოდნენ რომელსამე გავლენიანს პირსა და თავიანთ მამულების საკუთრების უფ-

ლებას მათ უთმობდნენ. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ბიზანტიაში მონასტრების ამგვარს მფარველს „პატრონს“-კი არ ეძახდნენ, არამედ „ხარისტიკარს“. სიტყვა „პატრონი“ ამ ცნების აღსანიშნავად არ იხმარებოდა. რაკი საქართველოს „პატრონყმობის“ დაწესებულების ეს ნიშანდობლივ გამომხატველი სიტყვა ბიზანტიაში გავრცელებული არ ყოფილა-ამის გამო მკვლევარს არც შეუძლიან იმ დასკვნა-საც მიემხროს, ვითომც პატრონყმობა ბიზანტიის-ზეგავლენის წყალობით გაჩენილიყოს საქართველოში.

საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ თვით რომაული სიტყვა და ტერმინი „პატრონი“ ქართულ პატრონყმობის წარმოშობის ისტორიას ვერ გაგვიშუქებს იმიტომ, რომ იგი ქართულში ისეთს დროს შემოდის, როდესაც თვით ის დაწესებულება საქართველოში კარგა ხანია უკვე არსებობდა. მხოლოდ წინად ამ ცნების აღსანიშნავად ნამდვილს ქართულს სიტყვას ხმარობდნენ. თავდაპირველად „პატრონის“ მაგიერ ტერმინად „უფალი“ იხმარებოდა. როგორც სახარების ქართულს თარგმანში (მათე X, 24, 25, XVIII, 26. XXIV, 48, 50. XXV, 14, 19, 21, 22, 23. მარკოზ II 27. ლუკა X 2, XII 42, 43, 46. XIV 21, 23) ისევე წა შუშანიკისა და ევსტათე მცხეთელის და აბო ტფილელის მარტვლობაში არსად სიტყვა „პატრონი“ არა გვხვდება, არამედ „უფალი“. მაგ. მათეს თავის სახარებაში (თ. XXIV) ნათქვამია „ნეტარ არს მონისა, რომლისა მოვიდეს უფალი მისი და ჰპოვოს“-ო. ამ შემთხვევაში საუბარი პატრონ-მონათა დამოკიდებულებას ეხება. მაგრამ იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც მე-IX—XII-ე ს.ს.—ში და შემდეგშიაც სიტყვა „პატრონი“ იქმნებოდა ნახმარი, მე-IX—X-ე ს.ს. თხზულებებში „უფალი“ სწერია. მაგ. ბასილ ზარზმელს ნათქვამი აქვს: „წარვიდა კაცი იგი (მსახური) სოფლად თვისსა... უთხრეს ესე უფალსა მისსსსა, რამეთუ იყო კაცი იგი სახმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“ (ცხ სრპნ ზრზმელს 8), „უფალი მის დაბისა“ (იქვე 8), „უფალი არს მათ ადგილთა და მპყრობელ ყოველთა მათ სანახებთაჲ“. მაშასადამე ცხადია, რომ სანამ ქართულ მწერლობაში სიტყვა „პატრონი“ შემოვიდოდა, მანამდის უკვე სხვა ადგილობრივი ქართული ტერმინი „უფალი“ არსებობდა და მიღებული იყო. საგულისხმოა,

რომ საფრანგეთსა და გერმანიაშიც ამგვარადვე ცნება პატრონის გამოსახატავად, როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, dominus „დომინუს“ - ი ე. ი. უფალი იხმარებოდა. ზემოაღნიშნული ცხად-ჰყოფს, რომ ტერმინ „პატრონის“ სადაურობის გამორკვევა ქართულ პატრონელობის ისტორიის დასაწყისს და თვით დაწესებულების სადაურობის საკითხს ვერ გააშუქებს. როგორც ქართული სამართლის ისტორიის I წიგნში (გვ. 198) აღნიშნული გვაქვს, I-VII ს ისა და X-XIII ს.ს. საქართველოს სოციალურ წესწყობილებას შორის მაინც არსებითი განსხვავებაა იმ მხრივ, რომ ძველად მონობა იყო, მე-X-XIII ს-ს ში-კი მონობა აღარა ჩანს და სამაგიეროდ პატრონელობაა გაბატონებული. მომავალში, როდესაც მე-VII-IX ს. ს. გარდამავალი ხანის სოციალური ცხოვრების ვითარებისათვის ცნობები აღმოჩნდება, მაშინ პატრონელობის დასაწყის საფეხურთან დაკავშირებული საკითხებიც გამოირკვევა.

თავი მეორე.

მოხელენი და მოხელეობა.

§. 1. მოხელეთა დანაწილება.

სახელმწიფოს მართვა-გამგეობას მეფე რასაკვირველია მარტო პირადად სულ პატარა სამეფოშიაც კი ვერ გაუძღვებოდა და ამ საქმეში მას ეშველებოდენ სხვადასხვა თანამდებობის პირნი, ამისათვის არსებობდა სხვადასხვა დაწესებულებაც. იმ თანამდებობის პირთ, რომელნიც მეფის ბრძანებისა და კანონის აღმასრულებელნი იყვნენ და სამეფოს მართვა-გამგეობაში ეშველებოდენ „მოკელენი“ (ისტორნი და აზმრნი *625, გვ. 400) და კელოსანი“ (X ს. შიო მლ. სიგ., შიომლ. საბ. 3; ცა მფსა დთსი *554, გვ. 320) ეწოდებოდა. მე-X-ე საუკ. ერთს სიგელში მაგ. ნათქვამია: „მითავისუფლებიან ყოველ თავე კელოსანთაგან: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“-ო (შიო მლ. ისტ. საბ. 3). დავით აღმაშენებლის ქველმოქმედების შესახებ ქართველი ისტორიკოსი ამბობს! ქველმოქმედებას „იქმოდის არა თუ კელოსანთა მორთმეულისაგან ანუ საქურკლითა, არამედ ხელთათვსთა ნადირებულთა“-ო (ცა მფსა დთსი *554, გვ. 322).

„კელი“ მნიშვნელობით ლათინურს manus „მანუს“-ს უდრიდა და უფლებასა და საქმეს ეწოდებოდა. აქედგან არის ნაწარმოები „კელმწიფე“-სრულუფლებოსანი მოხელე და შემდეგ განსაკუთრებით მეფე; აქეთგანვეა ნაწარმოები „კელისუფალი“ ანუ რაიმე თანამდებობის მექონი მოხელე (ოპიზის სიგ. ბაგრატ IV, სქს სძვლნი II, 4; გელათის 1078 წ. სიგ. ქკბი II, 50; ისტორნი და აზმნი *628, გვ. 405). სიტყვას „კელი“ ძველ ქართულ იურიდიულ მწერლობაში რომ უფლების მნიშვნელობაც ჰქონდა, ეს თუნდაც თამარ მეფის შიომღვიმისადმი ნაბოძებ სიგელის შემდეგ სიტყვებითგანაც ჩანს: „არცა რაი მას წყალსა და გლეხსა ზედა კელისუფალთა ჩუენთა კელი შეუვიდოდეს“-ო (ს. კაკაბაძის გამ შიომლ. სამი სიგელი 7), ესე იგი იმს მოხელეებს უფლება არა ჰქონდეთ გლე-

ხებზედაო. ამიტომაც არის, რომ ვისაც რაიმე თანამდებობა „კელი“ ჰქონდა, ის „კელიოსანი“ იყო და „მოკელი“. სწორედ ამ თანამდებობის მნიშვნელობით არის ეს სიტყვა „კელი“ მარი ქართველი ჟამთაღმწერელის შემდეგ მოთხრობაში. ვახტანგ მეფემო, „ალიყუანა პატივსა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბულა და მიუბოძა ორივე კელი“-ო (* 903, გვ. 744). ესე იგი ორივე თანამდებობა, ათაბაგობაცა და ამირსპასალარობაც ხუტლუბულას უწყალობაო. თვით იმ თანამდებობას, რომელიც ხელისუფალსა ჰქონდა, „კელისუფლობა“ ეწოდებოდა. ისტორიკოსი მაგ. ამბობს, რომ გაფიცული დიდგვარიანი აზნაურნი „ბრძოლი“სა მყოფთა კელისუფლობისა და დიდებისათვის“ ერთმანერთს ეცილებოდნენო (ისტორი და აზმნი *629, გვ. 406). ხოლო თვითეული მოხელის უფლება-მოვალეობას, იმას, რაც მას ეკითხებოდა და რაც მას ექვემდებარებოდა, „საკელი“ ერქვა (კ. გარიგება 4₅₉). კ. გარიგებაში მაგ. სწერია, რომ „საყდარ[ნი] და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიო დასნი არიან, ყველა ქყონდი დელისა და საწოლის მწიგნობრის საკელიოსა“ არიანო (იქვე 4₅₇₋₅₉.)

იმავე ცნების გამოსახატავად, რისთვისაც სიტყვა „საკელი“ არსებობდა, ამგვარ წინადადებასაც ხმარობდნენ ხოლმე: ესა და-ეს დაწესებულება და მოხელენი „მისის კელისა არიან“ ან არისო. მაგ. მსახურთუხუცესის შესახებ ნათქვამია: „ვაზირია და მისის კელისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთ-უხუცესი, მოლარეთ-უხუცესი, ფარეთ-უხუცესი“ და სხვანიო (კ. გარიგება 6₁₀₆₋₁₀₂). ან კიდევ მეჭურჭლე და საჭურჭლის მოხელეები, ძველი ქალაქები და ვაჭრები „ქალაქის ამირანი და მეჭურჭლენი ქალაქისანი და თვით დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა კელისა არიან“-ო (იქვე 8₁₇₄₋₉—9₁₇₅). ან კიდევ ამირახორის შესახებ ნათქვამია: „საჯინბოს შემავალნი ყოველნივე ამირახორის კელისანი არიანო“-ო (იქვე 9₁₈₅).

როგორც ძველ ქართულ საბუთებითგან ჩანს მოხელენი საქართველოში რამდენსამე მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი. ერთს ჯგუფს შეადგენდნენ „კელისუფალნი“, მეორეს „საქმის-მოქმედნი“, მაგ. ბაგრატ IV მიერ ოპიზის მონასტრისადმი ნაბოძებს სიგელში სწერია: გამცნებთ „სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენთა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, ტაოსა და კლარ-

ჯეთისა ტანუტერთა და ყოველთა კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა დაუმტკიცეთ“-ო (სქს სძვლნი II, 4) გელეთის მონასტრის 1078 წ. სიგელშიც ნათქვამია: „აწ განსჯისა ხოთ... (ეს სიგელი)... ყოველთა... კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა ჩუენთა, დაამტკიცეთ“-ო (ქკნი II, 50).

თუ ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობას დავაკვირდებით, შეუძლებელია არ შევამჩნიოთ, რომ მათ შორის არსებითი განსხვავება უნდა ყოფილიყო. „კელისუფალია“ ის, ვინც უფლებით არის აღჭურვილი, ბრძანების გაცემა შეუძლიან. „საქმის-მოქმედი“ (გიორგი II სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 12; ს. კაკაბაძის გამ., შიომღ. სამი სიგ. 5; იმავე მეფის მეორე საბუთში. შიომღ. ისტ. საბ. 14; გელათის 1078 წ. სიგ ქკნი II, 50; თამარ მეფის 1189 წ. გელათისადმი ბოძებული სიგელი ქკნი II, 74; თამარ მეფისავე 1202 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 26, შიომღ. სამი სიგ. 8)—კი საქმის ან ბრძანების აღმასრულებელი და სრულყოფელია. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია თამარის დროს გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურთა მიერ წარმოთქმული სიტყვები: „აღარ ვეგებით ძუელთა კელისუფალთა და გამგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქუეშე მყოფნი“-ო (ისტორნი და აზნი * 628, გვ. 405). ფარმანი სპარსული სიტყვაა და ბრძანებასა ნიშნავს. მაშასადამე ხელისუფალნი და განმგებელნი საქმისანი ბრძანების მიმცემნი იყვნენ; ხელისუფლებს სახელმწიფოს საქმეების განგების უფლება ჰქონდათ, ხოლო მათ „ფარმანსა ქუეშე მყოფნი“, მათ ბრძანებათა და განგებულებათა აღმასრულებელნი მოხელენი იქმნებოდენ „საქმის მოქმედნი“. ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ საღუნს, რომელიც დიდი ხელისუფალი იყო, „საქართველოს ლაშქართა საქმე და განგება“ ებარა (* 874, გვ. 718), თანაც იმავე ისტორიკოსს არ დაჰვიწყებია აღნიშნა, რომ ეს საღუნი კარგად, კეთილად განაგებდა საქმეთა საქართველოჲსათა (* 873, გვ. 717). ამგვარად, ყოველი დიდი ხელისუფალი „საურავთა... გამგე“ იყო (ჟამთაღ. * 892, გვ. 734).

საქმის-მოქმედნი ორხარისხოვანი იყვნენ—„დიდნი და მცირენი“, ეს ცხადად მტკიცდება ძველის საბუთებით, იქ მაგ. ნათქვამია: „ბრძანებაი და სიგელი ეს ჩუენი... ყოველთა საქმის-მოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა, (გამცნებთ) დაამტკიცეთ“-ო (1082 წ. გიორგი II სიგელი, შიომღ. ისტ. საბ. 14). „ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი... (გამცნებთ) ყოველთა საქმის-მოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა დაუმტკიცე-

თ“-ო (1202 წ. თამარ მეფის სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 26 და ს. კა-
კაბაძის, შიომღ. სამი სიგელი 8; ამგვარივე წინადადება თამარ მე-
ფის 1189 წ. გელათისადმი ნაბოძებს სიგელშიც არის, (იხ. ქა^თგ^ელ^ი
II, 73—74). დიდებულნი ხელისუფალნი და ვაზირნი იყვნენ „გან-
მგებლად და ზედამხედველად... საქმეთა“ (ცა^თ მფ^ს
დთ^სი * გვ. 311), ესე იგი მათ თვითოეულს თავის დარგში სახელ-
მწიფო საქმეების „განგებისა“ და „ზედამხედველობის“ უფლება
ჰქონდათ.

ამისდა გვარად დიდებული მოხელეები იყვნენ „თანაზიარ
მეფობისა“ ხელმწიფისასა (ისტ^რნი და აზ^{ნი} * 649, გვ. 434), მე-
ფის მართვა-გამგეობის მონაწილედ ითვლებოდენ.

ხოლო რაკი დიდ მოხელობის წყალობა ვისთვისმე მეფის გან-
საკუთრებული ნდობისა და მინდობილობის მინიჭებას მოასწავებდა,
ამიტომ ხელისუფლობის წყალობა „მისანდობლობის“ ბოძე-
ბად ითვლებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: გიორგი
(III) მეფემ სარგის მხარგრძელს „მისცა მისანდობლობა (მსგავ-
სად) გუარისშვილობისა მისისა“-ო (ისტ^რნი და აზ^{ნი} * 614,
გვ. 387).

მაშასადამე დიდებული მოხელეები ან ხელისუფალნი იყვნენ
„თანაზიარნი მეფობის“ უფლებისა, „ფარმანის“ ანუ ბრძანების გამ-
ცემნი, „გამგებელნი საქმისანი“, ხოლო დანარჩენნი „საქმის მოქმედნი
იყვნენ, რომელნიც უნდა ყოფილიყვნენ მხოლოდ „ერთგულნი და
მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა“ მეფისა და მისი უფ-
ლების თანამოზიარე ხელისუფალთა „ფარმანის“ და „განგების“ აღ-
მასრულებელნი და „მოქმედნი“.

როგორც ხელისუფლებს, ისე საქმის-მოქმედთა შორის იყვნენ
რასაკვირველია უფროს-უმცროსნი, რომელთაგან უმცროსნი თავ-
თავიანთ უფროს მოხელეებს ემორჩილებოდენ. ამგვარი უფროს მო-
ხელის ხელქვეითი უმცროსი თანამდებობის პირნი „ქუეშე დაწე-
სებულთა“ სახელით იყვნენ ცნობილნი. ქართველი ისტორიკოსი
მაგ. ამბობს, რომ ავაგ ამირსპასალარმა „უბრძანა მას ქუეშე დაწე-
სებულთა... და ყუესცა ეგრეთ“-ო (ჟამთააღ. * 808, გვ. 650).

ასეთს ხელქვეით მოხელეებს „ქუეშეთთა კელისუფალთა
და საქმის-მოქმედთა“ სახელი ერქვა. გელათის 1078 წ. სი-
გელში მაგ. ნათქვამია: „ერისთავთ-ერისთავთა, ოთხმისდურთა, ნა-
ცვალთა, ტყისმცველთ-უხუცესთა და ყოველთა მათ ქუეშეთთა
კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა ჩუენთა (ვაძცნებთ, ეს სიგელი)

დაამტკიცეთ“—ო ქ^ბი II, 50). თვითოეულს მოხელეს „მის ქუქ შე-
თი მოკელენი“ ჰყავდა.

მოქმედების ასპარეზის მიხედვით მოკელენი ორ შთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ: ერთს ჯგუფს შეადგენდენ „დარბაზის კარს მყოფნი“ მოკელენი (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} * 685, გვ. 480), რომელნიც სახელმწიფოს მთავარს და ცენტრალურს დაწესებულებაში, „დარბაზში“ მსახურობდენ. რასაკვირველია, შეიძლებოდა ისეც მომხდარიყო, რომ საქმის ვითარებისა და სამსახურის გარემოების გამო ამგვარი მოხელე დარბაზს გარეთ გაეგზავნათ საგანგებო მინდობილობით, ან ჩვეულებრივ მოხელეთა მოქმედების შესამოწმებლად წასულიყო ხოლმე, მაგრამ ისინი მაინც სახელმწიფოს ცენტრალურ დაწესებულებათა მოხელეებად ითვლებოდენ და მხოლოდ „დარბაზით გამოსულნი კელოსანნი“ და მოხელენი იყვნენ. ერთს მე-X-ე საუკ. საბუთში მაგ. სწერია: „მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთაგან: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“—ო (შიომღ. ისტ. საბ. 3). დარბაზის კარსა მყოფ მოხელეებს ვახტანგ VI სასამართლო წიგნში „კარზედ გამგენი“ ეწოდებოდა (§ 34).

რა სახელს ეძახდნენ ძველს დროს ადგილობრივ დაწესებულებათა მოკელეებს, ჯერ არა ჩანს. ვახტანგ VI სასამართლო წიგნშიკი მათ სახელად „საქვეყნოდ გამრიგენი“ არის ნახმარი (§ 34). შესაძლებელია ამის მსგავსივე ტერმინი ყოფილიყო ძველადაც. თუ სახელმწიფოს მოხელეებს ამ მხრივ განვიხილავთ, ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ვაზირები მაგ. მწიგნობართ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მანდატურთ-უხუცესი და სხვანი დარბაზის კარსა მყოფი ხელისუფლები იყვნენ, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი, ამირანი და სხვანი მათ მსგავსნი-კი საქვეყნოდ გამრიგენი არიან. მაგრამ ამასთანავე ერთისა და იმავე სახელწოდების მოხელე შეიძლებოდა დარბაზის კარსა მყოფიც ყოფილიყო და საქვეყნოდ გამრიგეც, მაგ. „დარბაზს მყოფნი მექურქლენი“ (კ. ვარიგება 8₁₇₄—9₁₇₅) დარბაზის კარსა მყოფი მოხელეები იყვნენ, ხოლო „მექურქლენი ქალაქისანი“ (იქვე 8₁₇₄) რასაკვირველია, საქვეყოდ გამრიგენი. ამ გვარადვე ვაზირი მწიგნობართ-უხუცესი დარბაზის კარსა მყოფი ხელისუფალი იყო, ერთისთავთ-ერისთავის მწიგნობართ-უხუცესი-კი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელედ უნდა ჩაითვალოს.

თანამდებობასვე პნიშნავდა აგრეთვე სიტყვა „დიდება“-ც. რომ ეს ასეა და დიდება მოხელეობასა და მასზე დაფუძნებულს პატივს ერქვა, ეს შემდეგ მაგალითებითაც მტკიცდება. ბაგრატ III შესახებ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: მეფემ „განაგნა ყოველნი საქმენი აფხაზეთისანი. ურჩნი თვისნი შესტულანა დიდებისაგან, ადგილთა მათთა [დაადგინნა] და აღიდნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქა * 467, გვ. 242). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ რაკი „ლიპარიტი ამირა“ წინაშე მეფისა „ზაკდა“ და ორგულობდა, მეფემ „ინება გაწურთუა მისი, ამისთვსცა ჰყრობილ ყო იგი ჟამსა რაოდენ(სა)მე“, ხოლო შემდეგ „განუტევა იგი და მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცუალა“-ო (ცა მწესა დთსი * 521, გვ. 289). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ დიდგვარიანი ხელისუფლები განთავისუფლებულ ამირსპასალარობისა, მანდატურთ-უხუცესობისა და მსახურთუხუცესობისა გამო ერთმანერთს ეცილებოდენ, „ბრძოლ[ისა] მყოფთა ხელისუფლობისა და დიდებისა-თვს“-ო (ისტრნი და აზმნი * 629, გვ. 406). ეპისკოპოსობის შესახებაც გრიგოლ ხანძთელის ცაში ნათქვამია, რომ იგი არის „ხორციელი დიდება“ (გვ. ე. თი დ, სტრქ. 1), ხოლო ეფთჳვე და გიორგი მთაწმიდელნიც ეპისკოპოსობას ერიდებოდენ ვითარცა „დიდებასა კაცთასა“ (ცა იესი და ეფთსი 35; ცა გი მწმდლისა 305 და 317).

მღვდლობის თავობაზედაც გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრება“-ში სწერია: იგი „უფროჲს არს ყოველთა დიდებათა სულიერთთა და ხორციელთა“-ო (გვ. დ), მაშასადამე, სასულიერო თანამდებობა იყო თუ საერო, „დიდება“-დ იწოდებოდა და არსებობდა „დიდებანი სულიერნი და ხორციელნი“.

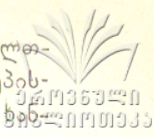
უფრო განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სიტყვას „პატივი“, რომელიც ჯერ ერთი საკარისკაცო სახელწოდების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ბაგრატუნთანთა მემატიანე სუმბატი მაგ. ამბობს, რომ გუარამს „მისცა... მეფემან ბერძენთამან პატივად კურაპალატობა“-ო (ცა და უწყება, 45); ხოლო იმავე ავტორს გურგენ მეფისა და მის შვილის ბაგრატ III შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ დავით დიდის კურაპალატის სიკვდილის უმაღლ მოსაგვლეთში მოსულმა „მოსცა... ბასილი მეფემან პატივი გურგენს მაგისტროსობა და ბაგრატს კურაპალატობა“-ო (იქვე, 65). „მატიანე ქართლისაჲ“-ც ერთგან ამბობს, რომ ბაგრატ IV დედა ბიზან-

ტიანი გაემგზავრა „ძებნად პატივისა კურაპალატობისა მისა თვისისა“—თს და თავის წადილს მიაღწია კიდეც; კეისარმა მისცა პატივი კურაპალატობისა“ მის შვილს მეფე ზნაფროტსა (* 482, გვ. 256). მართლაც კურაპალატობა და მაგისტროსობა ბიზანტიაში საკარისკაცო ღირსება იყო და მოხელეობისაგან, რომელსაც „მწჳწისა“ და «მძღა» „ოფიციაო და „არხა“ ეწოდებოდა, სახელითაც განსხვავდებოდა. საკარისკაცო სხვადასხვა ღირსებას «ჯწიჲათა» „აქსიომატა“-ს ეძახდენ (Н. Скабаланович. Визант. государство и церковь в XI веке. გვ. 162).

მაგრამ ამასთანავე აქა-იქ ისეთი შემთხვევებიც მოიპოვება, როდესაც „პატივი“ მოხელეობასაც ჰნიშნავს, მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: დიდებულმა მეფემ „უბოძა... მსახურთ-უხუცესობა ვარდანს (დადიანსა), ჩუხჩერახობა მარუშინსა ძესა ჩუხჩერახისასა; ვინაცა მათ ორთავე მამანი მომკცოვნებულ იყუნეს, დასდვა მამისა პატივი მათისა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 632, გვ. 410); ხოლო იმავე ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ ზაქარია ამირსპასალარის სიკვდილის შემდგომ თამარ მეფემ მოუწოდა მის ძმას „ივანე მსახურთ-უხუცესსა და ინება პატივსა ძმისა მისისა აღყუანება და უბოძა ამირსპასალარობისა პატივი“ (ისტორნი და აზმნი * 719, გვ. 526). ქართველი ჟამთააღმწერელიც ამბობს, რომ ივანე-ყვარყვარე ჯაყელი ციხისჯვარელი „პატივითა იყო მეჭურჭლეთ-უხუცესი“-ო (*769, გვ. 599), ხოლო სარგის ჯაყელს „აქენდა პატივი სამცხის სპასალარობისა“ (იქვე * 826, გვ. 671), კახა თორელსაც „აქენდა პატივად მეჭურჭლეთ-უხუცესობა“ (იქვე * 864, გვ. 708), დასასრულ—ხუტლუბულა საღუნის ძე მეფე დიმიტრიმ „სპასპეტობისა პატივსა აღიყუანა“ (იქვე * 886, გვ. 729). ყველა ამ მაგალითთგან ჩანს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი და ქართ. ჟამთააღმწერელი მსახურთ-უხუცესობასა, მეჭურჭლეთ-უხუცესობასა, ამირსპასალარობასა, სპასპეტობასა და სპასალარობას „პატივს“ უწოდებს, ესე იგი ამ სიტყვას თითქოს მოხელეობის ანუ ხელისუფლობის ნაცვლად ხმარობს.

მღვდელმსახურთა თანამდებობის აღსანიშნავადაც ზოგჯერ სიტყვა „პატივი“ იხმარება. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში კლარჯეთის მონასტრების დამაარსებელი, მას რომ მღვდლობას აძლევდენ და იგი უარზე იდგა, ამბობს: „აწ პატივსა (=მღვდლობას) ვხედავ და პატიუისაგან მეშინის“-ო (გვ. დ). იმავე თხუზულებაში ცქი-

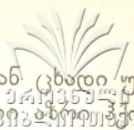

რის ეპისკოპოსობისაგან გადაყენების შესახებ სწერია: „მღვდელთ-
მოდღვართა განკუთვეს იგი (ეპირო) პატრივისაგან (ესე იგი ეპის-
კოპოსობისაგან) მისისაო“-ო (იქვე, გვ. 43, სტრ. 37). გრიგოლ
ძთელიც ეფრემ ეპისკოპოსს ეუბნებოდა თურმე: „პატრესა მაგას
წმიდისა მღვდელთმთავრობისასა გაფუტებ“-ო (იქვე, გვ. მე
სტრქ. 43). ამაზე უფრო განმაცვიფრებელი მაგალითიც მოიპოვება.
ქართ. ჟამთააღმწერელს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ ყაანმა გაწ-
ყრომის შემდგომ ხვაშაქ დედოფალს ისევ ნება დართო, „რათა...
კვალად ეგოს პარველსავე პატრისა დედოფლობისასა“ (*833,
გვ. 678). მაშასადამე, თვით დედოფლობაც-კი პატივად არის წო-
დებული.

სიტყვას „პატივი“ ამგვარი ორმაგი მნიშვნელობა ქართულ ნა-
თარგმნ თხზულებებშიაც ემჩნევა და ეფთვმე მთაწმიდელის მიერ
ბერძნულითგან ნათარგმნ მეექვსე მსოფლიო კრების „წესი და გან-
გება და სჯულის კანონ“-ში ეს სიტყვა „პატივი“ ხან ბერძნულს
„აქსიომატა“-ს ἀξιωματα უდრის, ხან „ოფიკია“-ს (ὄφεια), მაგ.
§ 3 „პატივი რამე საეკლესიოა“ = «ὄφεια ἐκκλησιαστικὰ»
(§ 6'), ხოლო სიტყვები „სულიერნი პატიენი კორციელთასა უპატი-
ოსნეს... არიან“ უდრის დედნის «τῶν ἁγῶν ἀτάκτων ἀξιωματῶν κρείττους
τὰ πνευματικὰ ἐπιστάμεια»-ს. თვით ბერძნულშიაც ამ უკანასკნელს
ადგილას, სადაც საერო „დიდება“-ზეა ლაპარაკი „ოფიკია“-ს მაგი-
ერ, როგორც უნდა ყოფილიყო, „აქსიომატა“ სწერია. სლავურს
თარგმანშიაც აგრეთვე არეულია ტერმინოლოგია და პირველ შემ-
თხვევაში ნათქვამია „саны црквиныя“, ხოლო მეორეში „Мирь-
ских санов“ (იხ. ვ. ბენეშევიჩის. Древне-славянская кор-
мчая, გვ. 150—152).

თუ ამ სიტყვის „პატივი“ (სომხ. պատիւ, პატივ) თავდაპირ-
ველ მნიშვნელობას დავაკვირდებით, მისი ორგვარი მნიშვნელობა
შემდეგშიაც, იმ ხანაში, რომელსაც ვიკვლევთ, არ გავაკვირებს. „პა-
ტივ“-ს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სასანიანთა გვარის შაჰების ხა-
ნაში, როდესაც იგი თანამდებობასა და მოხელეობასაც ეწოდებოდა
და იმ ნიშანდობლივს სამკაულსა და ტანსაცმელსაც, რომელიც თვი-
თოეულ თანამდებობას ეკუთვნოდა ხოლმე, განსაკუთრებით იმ თავ-
საკრავს, რომელსაც იმდროინდელი სპარსეთის მოხელეები იკრავდნ
ხოლმე ოქროსა და მარგალიტითგან გაკეთებულს (იხ. პროკოპი კე-
სარიელის De bello persico I, 17 J. Haury-ს გამ. გვ. 86₂₂—23); ეს
უაღრეს პატივად (ἀξιωματα) ითვლებოდა სპარსეთშიო, ამბობს გამო-

ჩენილი ბიზანტიელი ისტორიკოსი. ზემოაღნიშნულითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ სიტყვას „პატივი“ შეიძლება ორგვარად აღვივებინოთ. ნოდა, თანამდებობისაცა და ამ თანამდებობის ნიშნებისა და სამკაულისაც. აქითგან წარმოსდგებოდა მისი მერმინდელი ორმაგი მნიშვნელობა საკარისკაცო და საეკლესიო პატივისა და სახელმწიფო მოხელეობისაც. ამგვარი არევა იქნებ იქითგანაც წარმოიშვა, რომ თვითოეულ დიდ მოხელეს შესაფერი საკარისკაცო პატივიც ჰქონდა და დიდმოხელეობა და საკარისკაცო პატივი ერთმანერთთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ერთსადანიმავე პირსა ერთიც ჰქონდა და მეორეც. ასე იყო თვით ბიზანტიანშიც-კი (Скабала-Нович. Визан. госуд. и церк., 162). რაკი საერთო თანამდებობათათვის IX—XII ს. ს. თითქმის განსაკუთრებით სიტყვებს „კელისუფლობა“-სა და „მოკვლეობა“-ს ხმარობდენ ხოლმე, „პატივი“-ს საკარისკაცო სახელწოდების (მაგისტროსი, კურაპალატი და სხვა), ან საეკლესიო ღირსების მნიშვნელობა მიეცა, მაგრამ ეს სიტყვა მოხელეობის ღირსების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა ხოლმე, განსაკუთრებით მე-XII-ე საუკ. მეორე ნახევრიდან მოყოლებული და მე-XIII-ე საუკუნეშიც. მხოლოდ მაშინაც-კი, როგორც ეტყობა, „პატივი“ თვით ხელისუფლებასაც-კი არა ნიშნავდა, არამედ უფრო მოხელეობის ღირსებას, მაგ. ჟამთააღმწერელი ამბობს: ვახტანგ მეფემ „აღიყუანა პატივისა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბულა და მიუბოძა ორივე კელი“-ო (*903, გვ. 744). მასასადამე აქ ხელისუფლობისა და მოხელეობის აღსანიშნავად „კელი“-ა ნახმარი, ხოლო თანამდებობის ღირსების გამოსახატავად — პატივია.

შემდეგში ჩვენს გამოკვლევაში სიტყვა „პატივი“ მხოლოდ საკარისკაცო პატივის მნიშვნელობით იქმნება ნაგულისხმევი და ნახმარი.

პატივის მინიჭება ყოველთვის დაწინაურებას უდრიდა და ამის გამო „პატივისა აღიყუანა“-დ იწოდებოდა, ჟამთააღმწერელი მაგ. ამბობს: მეფემ ხუტლუბულა „სპასპეტობისა პატივისა აღიყუანა“-ო (*886, გვ. 729), ხოლო ვახტანგ მეფემ იგივე მოხელე „აღიყუანა პატივისა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა“-ო (ჟამთააღმწერელი *903, გვ. 744).

§ 2. ვაზირები.

ხელისუფალთა შორის პირველი ადგილი საქართველოში ვაზირებს ეჭირათ. „ვაზირი“ (ისტორნი და აზმნი *603, 635, 640,

647 და 671, გვ. 373, 416, 422, 431 და 461) არაბულ-სპარსული სიტყვაა. მეცნიერნი ფიქრობენ, რომ ეს სიტყვა არაბებს აბბასელები დროს სპარსელებისაგან, ვითარცა სასანელთა ხანის განდი, უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ფაჰლავურ მწერლობაში იგი არა ჩანს (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 185). არაბულად სიტყვა „ვაზ-ირუნ“ თანაშემწეს, მეშველს. ვაზირს და მინისტრსა ჰნიშნავს.

როგორც დიდხანია მაქს. ენგერმა გამოარკვია, უკვე სასანელთა გვარის შაჰებს ჰყოლიათ ვაზირები და თვით არაბ ისტორიკოსთა ცნობებითაგანაც ჩანს, რომ არაბებს ვაზირთა სპარსელებისაგან უნდა ჰქონოდათ შეთვისებული (Max. Enger. Ueber das Vezirat. ZDMG XIII წ. გვ. 240). შეთვისებულია თუ არა არაბულში თვით სიტყვაც „ვაზირუნ“ ფაჰლავრითგან, როგორც ფიქრობს ნაოლდეკე (Tabari გვ. 444 შენ. 3), თუ მართო დაწესებულებაა მხოლოდ ნასესხები, ხოლო სიტყვა ნამდვილი არაბულია, როგორც მაქს. ენგერს ეგონა (Vezirat, იქვე გვ. 241), ამისი გადაწყვეტა ჯერ მნელია. მაგრამ ეს-კი უნდა ითქვას, რომ თვით ფაჰლავურს მწერლობაში იგი ჯერ-ჯერობით არა ჩანს (Arthur Christensen. L'Empire des Sassanides, 1907 წ. გვ. 40 და A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 185). ეს გარემოება თავისთავად შეურყვევლ საბუთად ვერ გამოდგება იმიტომ, რომ ფაჰლავური საისტორიო მწერლობა თითქმის სრულებით შენახული არ არის და ბევრის რისამე შესახებ ცნობები შენახულს ფაჰლავურ მწერლობაშიც-კი არ მოიპოვება, თუმცა ბიზანტიელ და არაბ ისტორიკოსთა სიტყვით მათი არსებობის ამბავი დანამდვილებით ვიცით.

სიტყვა „ვაზირუნ“ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არაბულად თანაშემწეს, მეშველს და მინისტრსა ჰნიშნავს. იგი უკვე კურანში მოიპოვება და თვით მუჰამედს უხმარია (იხ. Enger-ის იგივე წერილი, გვ. 241). პირველ ოთხი ხალიფის დროს ჯერ ვაზირები არ იყვნენ და პირველად ვაზირობა მხოლოდ ომაჰანთა საგვარეულოს ხალიფობის უკანასკნელ ხანებში გაჩნდა, აბასიანთა საგვარეულოს ხალიფობის დროს-კი ვაზირობამ დიდი გავლენა და ძალა მოიხვეჭა (იქვე 243 და A. von Kremer Culturgeschichte I, 186). არაბ სჯულის მეცნიერთა მოძღვრებისდა მიხედვით ორგვარი ვაზარობა შეიძლება: ან სრულუფლებოსანი ვაზირი („ვაზირუ-ტაჟიზ“) იყო ხოლმე ან არა და განსაზღვრული უფლებით აღჭურვილი (ვაზირუტანჟი). სრულუფლებიანი ვაზირი შემდეგში დიდ ვაზირად იწოდებოდა და

სწორედ მას ჰქონდა განსაკუთრებული ძალა და მნიშვნელობა სახალიფოში. მას თითქმის იგივე უფლება ჰქონია, რაც ხალიფამ განსხვავებით რომ 1) მას ხალიფას მიერ დადგენილ მოხელეების გადაყენება თავის მბრძანებლის დაუკითხავად არ შეეძლო 2) თავის მოადგილის დანიშვნის უფლება არა ჰქონდა და 3) ხალიფას მისი დათხოვნა დაუყოვნებლივ შეეძლო, როდესაც-კი მოისურვებდა. იგი სახელმწიფო საქმეების სრული გამგე იყო, ხალიფას სახელით მოხელეების დანიშვნა და დადგენა-გადაყენებაც შეეძლო და უზენაესი მართლმსაჯულების უფლებითაც იყო აღჭურვილი. იგი მოვალე იყო მხოლოდ თავისი მოღვაწეობისა და მოქმედების შესახებ ხალიფას-თვის მოეხსენებინა ხოლმე (Max. Enger, იქვე 241—242 და A. Kremer. Culturgeschichte I, 185—186). ხალიფას შეეძლო, თუ საჭიროდ სცნობდა, თავის სრულუფლებიანი ვაზირის ბრძანება ან განკარგულება გაეუქმებინა (იქვე). განსაზღვრულ უფლებით აღჭურვილი ვაზირი მხოლოდ ხალიფას ბრძანებათა აღმასრულებელი და საქმის-მოქმედი იყო (Max. Enger. იქვე, 244; A. Kremer. Culturgeschichte I, 187).

რასაკვირველია, მხოლოდ თვით ხალიფას პირად სურვილს ნებასა და ხასიათზე იყო დამოკიდებული, ვაზირს სრულის თუ შეზღუდვილის უფლებით აღჭურავდა: მხნე და მომქმედი პიროვნება სახელმწიფოს უზენაესი გამგეობის საქმეს ხელითგან არ გაუშვებდა და არავის დაანებებდა, სუსტი და მცონარე ადამიანი ყოველთვის უფრო მეტად იქნებოდა მოწადინებული მართვა-გამგეობის მძიმე ტვირთი როგორმე თავითგან მოეშორებინა. ვაზირობის უფლების გარეგან ნიშნად საბეჭდავი, ეგრეთწოდებული „სასიგლე“ ბეჭედი იყო (M. Enger. იქვე 244). ჩვეულებრივ ერთსა-და-იმავე დროს სახალიფოში ერთი ვაზირი იყო ხოლმე, მაგრამ ისიც მომხდარა ხოლმე ზოგჯერ, რომ რამდენიმე ვაზირი ყოფილა ერთბაშად; მხოლოდ არაბთა გამოჩენილი სჯულთმცნიერნი ამას უკანონობად სთვლიდნენ. მათის აზრით რამდენიმე სრულუფლებიანი ვაზირის ერთსა-და-იმავე დროს დანიშვნა მხოლოდ იმ პირობით შეიძლებოდა, თუ თვითოეულ მათგანს ცალკე განსაკუთრებული დარგი ექნებოდა ჩაბარებული, ან არადა თუ ყველა ვაზირს საერთო უფლება ექნებოდა ვითარცა ერთს ერთეულს, ისე რომ ყველა საქმე ერთობლივ და ერთნებობით გადაეწყვიტათ (M. Enger, იქვე 247 და A. Kremer. Cultugeschichte I, 188—189). ზოგჯერ ხალიფა ამათუ იმ ხელისუფალს რომელისამე თემის ან ქვეყნის (მაგ. ერაყის. ან ევკპ-

ტეს) ვაზირად ჰნიშნავდა ხოლმე და ყველა იქაურ საქმეს მის აბარებდა განსაგებლად (M. Enger იქვე 247).

საქართველოს
ქრონიკონი

მასასადამე, ჩვეულებრივ სახალიფოში ერთი ვაზირი იყო ხომალდებში ლმე, რომელიც უფროს და ყველაზე უფრო ძლიერ მინისტრად იბრძვებოდა; დანარჩენ მინისტრებს ვაზირი კი არ ეწოდებოდა, არამედ თვითოეულს საკუთარი სახელი ჰქონდა, მაგ. „საჰიბ ალ ხარაჯ“ მეჭურჭლეთ-უხუცესს ერქვა, „საჰიბ ალ-ბარიდ“ ფოსტისა და მიმოსვლის მინისტრს ეძახდნენ და სხვა (A. Kremer. Culturgeschichte I, 189—190). გამაჰმადიანებულ სპარსთა ქვეყნებშიაც განახლების დროს სახელმწიფო წესწყობილებაშიც არსებობდა ვაზირობა, მაგრამ როგორც სპარსელი ისტორიკოსის ნერშაჰის თხუხულებითგან ჩანს სამანიანთა სამეფოშიც, ბუხარაში, მხოლოდ ერთი ვაზირი ყოფილა, რომელიც აგრეთვე სხვა მინისტრებზე უფროსად ითვლებოდა და სახელადაც „დიდი ხოჯა“ (ხოჯაა ბუხურჯ) ეწოდებოდა. აგრეთვე მხოლოდ მის ხელქვეით მყოფ დაწესებულებას ერქვა „ვაზირის დივანი“, დანარჩენ მინისტრებისას-კი არა (ob. Nerchakhy. Description... de Boukhara, publ. par. Schefer, p. 24 და ნ. ლიკოშინის რუს. თარგმანი Мух. Нершахи, История Бухары, გვ. 36, ვ. ბარტჰოლდი Туркестан в эпоху Монгольского нашествия II, 238).

ვაზირს ანუ დიდ ხოჯას ემორჩილებოდნენ ყველა „კალმის ხალხი“ ანუ მდივნები. მის ღირსების გარეგან ნიშნად ამ დროს და სელჩუკიანთა შაჰების დროსაც, იბნალასირის სიტყვით, საწერელი იყო (ვ. ბარტჰოლდი. Туркестан, II, 238). ნერშაჰი ამბობს, რომ სამანიანთა ამირამ საიდ ნასრმა რიგისტანში თავისთვის სასახლე ააშენებინა. ამ სასახლის კარებთან მან თავისი მოხელეებისთვისაც ააგებინა შენობები და თვითოეულს კელისუფალთაგანს ცალცალკე „დივანი“ (ესე იგი სამმართველო) ჰქონდა თავის ბინაში. ამგვარად სასახლის აქეთ-იქით შემდეგი „დივნები“ ყოფილა მოთავსებული: 1) ვაზირის დივანი, 2) მუსტაუფის (ხაზინადრის) დივანი, 3) „სამეფოს სვეტის“ (ამიდ-ალ-მულკ) დივანი, 4) მონასპათა მთავრის დივანი (საჰიბ შურატ), 5) ფოსტის უფროსის (საჰიბ ბერიდ) დივანი, 6) მუშრების დივანი, 7) სახასო მამულების დივანი, 8) მუხტასიბის დივანი, 9) სახელმწიფო ქონებათა (ვაკუფ) დივანი და 10) ყადის მდივანი (Мух. Нершахи, История Бухары, 36 და ვ. ბარტჰოლდი, Туркестан II, 238).

სელჩუკიანთა მეფობის დროსაც სპარსეთში, როგორც ვეზირის ნიზამ ულ-მულკის თხზულების „სიასეტ-ნამე“-თგან ჩანს, მისივე ერთი ვაზირი ყოფილა, რომელიც სახელმწიფო საქმეების მთავარი გამგე იყო. ნიზამ ულ-მულკი თვითოველი მეფის დროისას მარტო თითო-თითო ვაზირს ასახელებს (იხ. Siasset Namèh, texte persan édité par Ch. Schefer, პარიზი, 1891 წ., გვ. 150—151). მას ამასთანავე ჰგონია, რომ მემკვიდრეობითი ვაზირობა სჯობდა პირადს ვაზირობას და როდესაც ახალ ვაზირს მამაც და პაპაც ვაზირები ჰყავდა, უკეთესი გამოდგებოდა, ვიდრე გამოუცდელიო (ნიზამ-ულ-მულკი, „სიასეტ ნამე“, იქვე გვ. 150).

თუ ეს უბრალო შემთხვევა არ არის, მეტად საყურადღებოა, რომ სიტყვა „ვაზირი“ თამარ მეფისა და გიორგი III ისტორიკოსს გარდა არც ერთს სხვა ქართველ მემკვიდრეს არსად ნახმარი არა აქვს, თუმცა სიტყვა „ვაზირი“¹ მოხსენებულია ერთს მე-X-XI-ე² საუკუნის ნაწარმოებში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვს-გება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა. სოსთენის მიმართ სომეხთ მოძღვარისა“, მაგრამ ეფთჳმე გრძელი სომეხთა მოძღვარს ეუბნება: „შეჰკრიბეთ კრება დჯნს და დასჩხაბეთ ვანდრეკილი სარწმუნოება განზრახვითა აბდიშო[ა]სითა,³ რომელი იყო ვაზირი სპარსთა მეფისა წულეებისაგან იაკობ ბ[უ]რჯანელისა“⁴-ო¹ (სქს სამოთხე, 617). აქ მაშასადამე სპარსთა მეფის ვაზირზეა ლაპარაკი და საქართველოსათვის საბუთად ვერ გამოდგება. ამასთანავე საგულისხმიეროა, რომ არც ამ „სიტყვს გება“-ში, არც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში სიტყვა „ვაზირი“ ნახმარი არ არის, თუმცა ორ-შივე ერთი ვაზირთაგანი „მწიგნობართ-უხუცესი“-ა მოხსენებული.

იქნებ სწორედ გიორგი III და თამარ მეფის დროს შემოსულიყოს ეს სიტყვა ქართულში და შესაფერი ქართული ტერმინი განედევნოს ცხოვრებითგან, სიტყვა „ვაზირის“ თავდაპირველი მნიშვნელობა თანაშემწისა და მეშველისა ქართულადაც არის შენახული. თამარ მეფის ისტორიკოსი ამბობს მაგ., რომ გიორგი III „შთავიდა

1) საბინის დაბეჭდილი აქვს „ვეზირი“.

2) ბაგრატ III დროს (იხ. ჭბი I, 125—126).

3) დაბეჭდილია „აბდისითა“ და „ბრჯანელისა“, ასურულად ისინი იწოდებოდნენ „აბდიშო“-დ და „ბურჯანო“-დ (იხ. კ. ტურავეისა. В. Р а й т. Краткий очерк истории сирийской литературы, 59).

შირკად, რომელსა თანა ვაზირობდეს იოვანე მწიგნობართ-
 უხუცესი და სუმბატ¹ ამირახორიო (ისტორნი და აზმნი და *600, გვ. 370, შეად. გვ. 372). „კარის გარიგება“-შიც ნათქვამია: „ამირახორი
 ვაზირი არის ამირსპასალარისა“-ო (9¹⁸²⁻¹⁸⁴). ორსავე შემ-
 თხვევაში „თანავაზირობა“ და „ვაზირი“ თანამეწიეობასა და თანა-
 წემწესა ჰნიშნავს.

მაგრამ „ვაზირი“ ქართულად განსაკუთრებით მი-
 ნისტრთა საზოგადო სახელად იქცა. ამ მხრივ მეტად
 საყურადღებოა, რომ საქართველოში მე-XII-ე საუკუნეში
 ერთს უზენაესს მინისტრს-კი არა რქმევია ვაზი-
 რის სახელი, როგორც არაბთა სახალიფოსა და სპარსეთში იყო
 მიღებული, არამედ რამდენიმე ვაზირი ყოფილა. ამი-
 ტომაც იყო, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი და ქართველი ჟამთა-
 აღმწერელი ამბობდენ ხოლმე „ვაზირნი“-ო¹. (ისტორნი *603, 635,
 640 და 647, გვ. 373, 416, 422 და 431; ჟამთააღმ. *727, 747,
 852, 899 და 913; გვ. 543, 574, 697, 740 და 755) და არა „ვაზი-
 რი“. „შეკრბეს თამარს წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი“-ო,
 ნათქვამია მაგალითად ისტორიანსა და აზმანში (იქვე *671, გვ. 461).
 ქართ. ჟამთააღმწერელიც ამბობს: ლაშა გიორგიმ „განიშორნა ვა-
 ზირნი სანატრელისა დედოფლისა“ თამარისა (727, გვ. 543). ჯა-
 ლალედინისათვისაც ავაგ ამირსპასალარს უპასუხნია: „ვაუწყებ
 თქმულსა მაგას მეფესა და ვაზირთა მისთა“ (იქვე *747, გვ. 574).
 დავით ლაშას-ძის შესახებაც ნამბობია, რომ ის „მიისწრაფოდა პა-
 ლატად სადა დახვდეს სპანი და ვაზირნი“ (*852, გვ. 697). დიმი-
 ტრი თავდადებულს „ვაზირთა მეფისათა... ჰრქვეს“ შენ თავს
 უშველე და სიკვდილს გადურჩებიო. დასასრულ დიმიტრი II ძის
 დავით მეფის შესახებ სწერია, რომ ის „განეზრახა ვაზირთა, უკე-
 თუ წარვიდე ურდოსა? დაამტკიცეს ვაზირთა წარსვლა“-ო (*913,
 გვ. 755). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში ერთს ალაგს
 აღნიშნულია, რომ თამარ მეფემ „გამოჩენასა შინა ორთა ვაზირ-
 თა და სპასპეტთასა“ მწიგნობართ-უხუცესად ანტონი დანიშნა, ამირ-
 სპასალარად-კი სარგის მხარგრძელიო (იქვე *631, გვ. 409). მაშასა-
 დამე, ცხადია რომ მწიგნობართ-უხუცესი და ამირსპასა-

¹ ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ „ვეფხისტყაოსან“-ში „ვაზირნი“
 მრავლობით იხსენიებიან, მაგ. „მეფეთა ესე თათბირი ვაზირთა ნავაზირები“ (იხ.
 კაკაბ. I. გვ. 67³⁰² კარიკ. 67⁴¹¹, შეად. აგრეთვე კაკაბ. 9²⁸, 67³⁰⁰; კარიკ.
 7⁸⁴, 67³⁰⁰).

ლარი ვაზირებად იწოდებოდენ. როდესაც თამარ მეფემ ივანე მხარგრძელის თხოვნისამებრ ათაბაგობა დააწესა, და ლაშა გიორგის დროსაც ათაბაგი „იყო ვაზირი კარსა მეფისასა“ (ქამთააღმწერელი *724, გვ. 539). ამგვარად გამოირკვა, რომ მესამე ვაზირიც ყოფილა საქართველოში.

„ველმწიფის კარის გარიგება“-ც ამტკიცებს, რომ „ვაზირი“ საქართველოში მინისტრთა სახელად იყო ქცეული. იქ მაგ. ნათქვამია: სამეფო დარბაზითგან ლამით „რა გაიყარნენ, ორი მაშხალა ჭყონდიდელს წაუძღვების და თვითო სამთა ვაზირთა“-ო (კარის გარიგება 8₁₅₅₋₁₅₆). „სამნი ვაზირნი“ საზოგადოდ მრავალჯერ სხვაგანაც არის მოხსენებული „კარის გარიგებაში (იხ. მაგ. 12₂₇₆₋₂₇₈ 13₂₈₉₋₂₉₀; 13₃₀₀₋₃₀₁; 14₃₀₇₋₃₁₀). ჩვენ ვიცით რომ ჭყონდიდელიც ვითარცა მწიგნობართ-უხუცესი ვაზირი იყო. მაშასადამე, თუ ამ უკანასკნელ სამ ვაზირსაც მივუმატებთ, უკვე ოთხი ვაზირი გვეყოლება. მაგრამ ვაზირი ოთხზე მეტიცა ყოფილა და თანაც მათი ვინაობისა და მოხელეობის გამორკვევაც შეიძლება. „კარის გარიგება“-ში სწერია: „მწდე... დარბაზით ათქს... სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთ უხუცესსა“-ო (12₂₇₆₋₂₇₈), ხოლო რაკი „მეჭურჭლეთ-უხუცესი ათაბაგობის დაწყებამდე მეოთხე ვაზირი“ იყო (იქვე 8₁₆₈), დასასრულ იმის შესახებაც ცნობა მოიპოვება, რომ „მსახურთ-უხუცესიც ვაზირია“ (იქვე 6₁₀₆), მაშასადამე საქართველოში ვაზირებად მწიგნობართ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მანდატურთუხუცესი და მსახურთ უხუცესი ითვლებოდენ, ესე იგი სული ხუთი ვაზირი ყოფილა. მაგრამ თავდაპირველადვე ასე არ ყოფილა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მსახურთ-უხუცესი მხოლოდ რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროში, ამგვარად ცხადია, რომ თამარ მეფის დროს მხოლოდ ოთხი ვაზირი უნდა ყოფილიყო, ხოლო 1212—1213 წ. თამარ მეფემ რომ ათაბაგობა დააწესა, მაშინ ხუთი გახდა საქართველოში, რუსუდანის მეფობაში-კი უკვე ექვსი ვაზირი ყოფილა.

ამათგან მწიგნობართ-უხუცესი პირველი ვაზირი იყო და დანარჩენებზე უფროსი; ხოლო სხვა ვაზირები ორ მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი, რომელთა შორის მცირედი განსხვავება არსებობდა. ერთი იყო „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფი, მეორე „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფი (კარის გარიგება 13₃₀₀₋₃₀₁ და 14₃₀₇₋₃₁₀). პირველს ჯგუფს დიდ დარბაზობისა, ვაზირობისა და პურობის დროს უფრო მეტი უპირატესობა ჰქონდა მინიჭებული, ვიდრე მეორეს (იხ. დარბაზო-

ბა). „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფს შეადგენდნენ ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდატურთ-უხუცესი (იქვე 12²⁷⁶⁻²⁷⁸), ხოლო მეჭურჭლეთ-უხუცესი და მსახურთ-უხუცესი „ვაზირთა ორთა“ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ (იქვე 14³⁰⁷⁻³¹⁰). რაკი წინათ XII ს., გიორგი III და თამარ მეფის დროს 1212 წლებამდის ათაბაგობა საქართველოში არ არსებობდა (იხ. ქლი ერის ისტორია II 631) და მხოლოდ მე-XIII ს. დამდეგს 1212, 1213 წ. იყო შემოღებული, ან ორივე ჯგუფი ორ-ორის ვაზირისაგან იქმნებოდა შემდგარი, ან არა და „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფში მწიგნობართ-უხუცესიც იქმნებოდა.

ამას გარდა მეფის კურთხევის წესითგან ჩანს, რომ ვაზირნი და მათი თანაშემწენი სხვაგვარადაც ყოფილან ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფილნი. მეფეს რომ კურთხევისათვის საყდარში წააბრძანებდნენ, „ამირსპასალარი... (მეფეს) მარჯუენით კერძო ჰყვებოდეს... ეგრეთვე ამილახორი და მეაბჯრეთ-უხუცესი... ამირსპასალარის კერძო ვიოდნენ. ხოლო ჰყონდიდელი და ათაბაგი მარცხენით კერძო ვიოდნენ და სხვანი მთავარნი“-ო (მეფის კურთხ. წესი 5²⁸⁻²⁴). თუ ამ წესს დავაკვირდებით, მეფის მარჯვნივ სამხედრო უწყების წარმომადგენლნი იდგნენ, ხოლო მარცხნივ სამოქალაქო უწყებათა წარმომადგენლნი. როგორც ჩანს, ამისდა მიხედვით არიან დიდი მოხელეები ამ შემთხვევაში ორ ჯგუფად დაყოფილნი.

ვაზირთა შედარებით უფროს-უმცროსობის გამორკვევაც შეიძლება. დაწვრილებით ეს საკითხი თვითიული ვაზირის შესახებ თავთავის ადგილას იქმნება განხილული, აქ-კი მხოლოდ საზოგადო ცნობით უნდა დავკმაყოფილდეთ. თუმცა მწიგნობართ-უხუცესს გარდა, რომელსაც ვითარცა ყველაზე უფროსს, უპირატესობა ჰქონდა, დანარჩენი ვაზირები ერთმანეთის თითქმის თანასწორნი იყვნენ, მაგრამ მაინც მათ შორის მცირეოდენი განსხვავებაც იყო. ვაზირთა შედარებითი ღირსება ცხადად ჩანს მეფის კურთხევის წესში იქ, სადაც თავყვანისცემასა და მილოცვაზეა საუბარი. ისე იყო მიღებული, რომ ჰეფისათვის უფროს-უმცროსობისდა მიხედვით უნდა მიელოცათ. კურთხევის წესში ნათქვამია: „პირველად დედოფალმან თავყვანისცეს, მერმე კათალიკოზმან, ჰყონდიდელმან, ათაბაგმან, მანდატურთ-უხუცესმან, ამირსპასალარმან, მეჭურჭლეთ-უხუცესმან, მსახურთ-უხუცესმან“-ო“ (გვ. 8¹⁶⁻¹⁸). თუ ვაზირთ ავიღებთ, მაშინ პირველობა მწიგნობართ-უხუცესს ჰკუთნებია, შემდეგ ათაბაგი, მანდატურთ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთ-უხუცესი, და სულ ბოლოში მსახურთ-უხუცესი ყოფილა. ცხადია, რომ სანამ თამარ მეფე

ათბავობას დააწესებდა, მაშინ მწიგნობართ-უხუცესის შემდგომში
ლაზე უფროსი ვაზირთა შორის მანდატურთ-უხუცესი იქნებოდა.

§ 3. მწიგნობართ-უხუცესი.

ვაზირებში ყველაზე უფროსად, როგორც აღნიშნული იყო, მწიგნობართ-უხუცესი ითვლებოდა. პირველად მწიგნობართ-უხუცესი მხოლოდ მე-X—XI-ე საუკუნის ძეგლშია მოხსენებული, სახელდობრ იმ ღრტილას მომხდარ სამღვდლო კრებისა და პაექრობის აღწერილობაში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვს-გება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთა მოძღურისა“. ამ თხზულებაში ბაგრატ მეფის თანამედროვედ დასახელებულია „მწიგნობართ-უხუცესი მეფისა სახელით ეფთჳმე“ (სქს სამოთხე 616). ჯერჯერობით ამაზე უწინარეს ქართულს საისტორიო მწერლობაში ჩვენ მწიგნობართ-უხუცესის ხსენება არ მოგვეპოვება. სავულისხმიეროა რომ ზემოაღნიშნული ეფთჳმე მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელად არ არის წოდებული, ამასთანავე ვგონებ ერისკაცი უნდა ყოფილიყო და არა სამღვდლო (იხ. იქვე 616). მეორე ცნობა მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ შენახულია მოსე ხანძთელის მიერ 1085 წელს გადაწერილს გიორგი მთაწმიდელის ახალნათარგმნ თხზულების ბოლოში. ამ წიგნის ანდერძში ნათქვამია, რომ იგი დაწერილია სალოცველად ღმრთივ-გვირგვინოსანთა მეფეთა ჩვენთა გიორგი მეფეთა მეფისა და კესაროსისა და ძისა მათისა დავით მეფისა სევასტოსისა... და კუალად სალოცველად ძმათა ჩემთა იოანე ჭყონდიდელ მთავარეპისკოპოსისა და სჯნგელოზისა, პეტრე ვესტისა და მწიგნობართ-უხუცესისა“-ო (ქკზი I, 232; პ. კარბელაშვილი „ივერია“ 1889 წ. № 28). ეს ანდერძი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ აქ თარიღიც გარკვეულია და ცნობებიც მკაფიოდ არის გამოთქმული. 1085 წელს მაშასადამე საქართველოში მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა ჯერ კიდევ შეერთებული არ ყოფილა, არამედ ერთმანერთისაგან განცალკევებული ორ სხვა-და-სხვა პირს ჰქონია. ამასთანავე მწიგნობართ-უხუცესი ამ დროსაც ჯერ კიდევ ერისკაცი ყოფილა.

შემდეგში, როგორც ცნობილია მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა განუყრელი იყო და მწიგნობართ-უხუცესი ყოველთვის ჭყონდიდელიც იყო ხოლმე. მაგრამ იმის გამორკვევა იყო სა-

პირო, იმ თავითვე ასეთი წესი სუჟევდა, თუ შემდეგ იქმნა შემოღებული, ზეპირადაც შეიძლებოდა იმის თქმა, რომ რაკი მწიგნობართ-უხუცესობა საქართველოში ძველი დაწესებულებაა, იმ თავითვე ჰყონდიდლობასთან ვერ იქმნებოდა იგი დაკავშირებული. ჩვენ ვიცით, რომ ჰყონდიდის საეპისკოპოსო საყდარი ააგო და ეპისკოპოსობა დააწესა გიორგი აფხაზთა მეფემ (იხ. ჩემი „ქლი ერის ისტორია“ II 405—406). მაშასადამე, ამაზე უწინარეს შეუძლებელი იყო მწიგნობართ-უხუცესი იმავე დროს ჰყონდიდელიც ყოფილიყო, ამის შემდგომ-კი რასაკერეღია შეიძლებოდა. ზემომოყვანილს ორ ცნობას, „სიტყვს-გებ“-ითგან, განსაკუთრებით-კი მოსე ხანძთელის ხელნაწერის ანდერძითგან ამოღებულს, სწორედ ამ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ნამდვილ ვითარებას ცხადად გვიჩვენებს: მაშინაც, როდესაც ჰყონდიდლობა უკვე არსებობდა, მწიგნობართ-უხუცესობა და ჰყონდიდლობა ერთი-და-იგივე არა ყოფილა და ერთის მოხელის ხელში არა ყოფილა. გიორგი II მეფობაშიაც-კი, 1085 წელსა მაგ. ეს ორი თანამდებობა ჯერ კიდევ შეერთებული არ იყო, ორს სხვადასხვა ადამიანს სჭერია და მწიგნობართ-უხუცესი წინანდებურად ერისკაცი ყოფილა.

ხოლო თუ ჩვენ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ გიორგი II შვილის დიდებულის დავით აღმაშენებლის მეფობაში უკვე იხსენიება „გიორგი ჰყონდიდელი მწიგნობართ-უხუცესი“ (ცა მფსა დთსი *529 და 534, გვ. 296 და 301) და მწიგნობართ-უხუცესი უკვე მარტივად ჰყონდიდლადაც იწოდება (იქვე *529 და 531, გვ. 295—297), მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ამ ორ თანამდებობის შეერთება პირველად სწორედ დავით აღმაშენებლის დროს და მისივე ბრძანებით უნდა მომხდარიყო.

დაახლოვებით იმ თარიღის გამორკვევაც შეიძლება, როდესაც მწიგნობართ-უხუცესობა და ჰყონდიდლობა მეფე დავით აღმაშენებელს უნდა შეეერთებინა. ამ მხრივ განსაკუთრებულის ყურადღების ღირსი ის გარემოებაა, რომ სამშვილდისა და ძერნას ალების ამბავში, ანუ 1110 წელს, უკვე გიორგი ჰყონდიდელ და მწიგნობართ უხუცესად არის მოხსენებული (იხ. ჩემი „ქლი ერის ისტორია“ II). მაშასადამე მაინც-და-მაინც 1110 წელს მწიგნობართ-უხუცესი უკვე ჰყონდიდელიც ყოფილა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის-წერაში ამავე გიორ-

გი მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ ასე არის ნათქვამი: „ლორისს მეთუფისა ჩვენისა და თუალად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილსა გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართ-უხუცესისა მრავალმაც“ არიან წელნიო (ქეზი II, 71). ამგვარად აქ იგი ჭყონდიდლად არ იწოდება და მხოლოდ „მონაზონად“ არის მოხსენებული, საქართველოს კათალიკოზის იოანეს შესახებ-კი იმავე ძეგლში სწერია: „იოვანე წმიდის მთავარ-ეპისკოპოზისა ჩუენისა, კათალიკოზისა და ყოვლისა საქართველოესა ყოვლად-ღირსისა მამათ-მთავარისა მრავალმცა არიან წელნი“-ო (იქვე II, 70) ხოლო რაკი გიორგი მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელ ეპისკოპოსად-კი არ არის წოდებული, არამედ უბრალო მონაზონად, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ დროს ანუ 1103 წელს მწიგნობართ-უხუცესისა და ჭყონდიდლობის ღირსება ჯერ კიდევ შეერთებული არ ყოფილა. მაგრამ ნიადაგი უკვე მომზადებულია: გიორგი მწიგნობართ-უხუცესი მონაზონი იყო და არა ერისკაცი. ამასთანავე ზემომოყვანილი მისი ქება და ცნობა იმის შესახებ, რომ იგი „თუალად წმიდისა ამის კრებისა“ ითვლებოდა, ამტკიცებს. რომ მას გამოჩენილ სასულიერო მეცნიერისა და მოღვაწის სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი, ღირსეულ პიროვნებად ყოფილა ცნობილი. ზემო თქმულის შემდგომ, მაშასადამე, ცხადია, რომ მწიგნობართ-უხუცესობისა და ჭყონდიდლობის შეერთება 1103—1110 წლებს შუა უნდა მომხდარიყო.

ამიერითგა მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა ერთ-მანეთისაგან განუყრელი იყო და ჩვენ მხოლოდ ერთი მაგალითი გვაქვს, როდესაც წესი დარღვეული ყოფილა. ეს შემთხვევა თვით თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში-კი არ არის შენახული არამედ შევსებულ ქც-ში. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის შეპართული და შემავსებელთ, როგორც საფიქრებელია, ამ ადგილასაც ძველი საისტორიო წყაროთი უსარგებლნიათ, მაშინ ამ შემთხვევის ვითარება ამგვარი ყოფილა.

ერთხელ, სახელდობრ თამარის მეფობის პირველ ხანებში, თურმე მწიგნობართ-უხუცესობაც და ჭყონდიდლობაც ქართლის კათალიკოზის მიქაელის ხელთა ყოფილა, მაგრამ ეს ყველას უწესოებად და უკანონობად მიაჩნდა: მის უწინარეს მწიგნობართ-უხუცესად და ჭყონდიდლად ანტონი ყოფილა, მაგრამ „მიქაელ კათალიკოზმან მას მისტაცა მოძმაცვითა ვიეთ[თა]მე მეფის განმზრახთათა“-ო (მ-მ დფსი ქცა გვ. 433, შენ. 9). თვით მას ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყოლია და

თამარ მეფესაც თურმე ჰსურდა ხელისუფლობის მოყვარე მამათმთავარი თავითგან მოეშორებინა (იქვე გვ. 405, შენ). მაინც-დამაინც მუჟიქნულნი შასადამე ეს კანონიერ მოვლენად ვერ ჩაითვლება და ჩვეულებრივ მწიგნობართ-უხუცესი იმავე დროს ჭყონდიდლად უნდა ყოფილიყო¹.

როდესაც საქართველოში სიტყვა „ვაზირი“ შემოვიდა, ყველაზე უწინარეს მწიგნობართ-უხუცესს შეჰშვენოდა ეს სახელწოდება და მართლაც თამარ მეფის ისტორიკოსი მას არაერთხელ და ორჯერ უწოდებს ვაზირს. თვით თამარ მეფე შიომღვიმის მონასტრისადმი 1202 წ. ნაბოძებ სიგელში ამბობს: „მოვიდა ჩუენ წინაშე ვაზირი ჩუენი ანტონი ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი მწიგნობართ-უხუცესის“—ო (ს. კაკ. შიომღვ. სამი სიგელი, გვ. 74—5).

ვინ იყო და რა უფლება-მოვალეობის პატრონი იყო მწიგნობართ-უხუცესი? დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გიორგი ჭყონდიდელ მწიგნობართ-უხუცესზე ამბობს: იგი იყო „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულისა და კორცთასა, სავსე სიბრძნითა და გონიერებითა, განმისრახი სვიანი და ფრთხილი... თანა-განმკაფელი ყოველთა გზათა და საქმეთა და ღუაწლთა“ მეფისათო (ცა მფსა დთსი * 534, გვ. 301). მწიგნობართ-უხუცესი მაშასადამე იყო მეფის „გამზარახი“ ანუ მრჩეველი და მეფის სახელმწიფო მოღვაწეობის „თანა-განმკაფელი“ ანუ თანამშრომელი. იგი „თავ[ს] ადგა... პატრონის მსახურებათა“ (იქვე* 535, გვ. 301), ესე იგი მეფის მსახურებას სათავეში უდგა.

ამგვარი საზოგადო განმარტება რასაკვირველია საკმარისი არ არის. საბედნიეროდ მასალები საშუალებას გვაძლევენ უფრო ზეღმიწვენიათაც განვსაზღვროთ მწიგნობართ-უხუცესის უფლება-მოვალეობანი. მწიგნობართ-უხუცესი უნდა ყოფილიყო „ბრძენი და გონიერი, პატრონთა-თჳს სვიანი და ერთგული და შემეცნებული საურავთა“ (ისტრნი და აზმნი * 631, გვ. 409). მას „საურავნი“ ჰქონდა და საქმე სწორედ ამ საურავების გამორკვევა არის. ერთს ქართულს კარაბადინში (წ. კ. გ. ს. ხელნაწერი № 1274) სხვათა შორის მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ შემდეგი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება: ამ კარნუ-ქალაქითგან რუკნადდინის დამარცხების შემდგომ ალაფად მოტანილ სააქიმო წიგნის გადმოთარგნა მიბრძანაო „ქრისტეს მიერ პატრონმან ჭყონდიდელმან, მისმან მწიგნო-

¹) დავით ლაშას ძის დროს ბასილი მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელიც ყოფილა და უჯარმელიც (ქამთაალ. *846, გვ. 691).

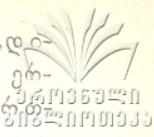

ბართ-უხუცესობამან, პროტოპერტიმოსმან¹ და ვაზირთა ყოველთა უპირველესმან, კაცმან გონება-მოზავემან და სხვან მართოფთა მსჯავრითა მართლმსაჯულმან და კელისამპრობელმან უღონოთა და ქურივთამან“-ო (ე. თაყაიშვილი. Опис. I, 641). ამ მოკლე, მაგრამ მეტად საგულისხმიერო და შინაარსიან ცნობითგან ჩანს, რომ მწიგნობართ-უხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ ყოფილა, ამასთანავე „მართლმსაჯული და კელისამპრობელი უღონოთა და ქურივთა“.

ამას გარდა შევეხებულს ქცში იქ, სადაც ისტორიკოსს საუბარი ახალი მწიგნობართ-უხუცესის დანიშნვის შესახება აქვს, ნათქვამია: თამარ მეფე დიდს საგონებელს მიეცა და „გონებდა თუ ვის მიიანდოს დავით და სპა თვისი და განსაგებელი სახლისა თვისისა“-ო (მძღვნი ქცა. გვ. 433 შენ 9). მაშასადამე, მწიგნობართ-უხუცესს ებარა სახელმწიფო სახლის „განსაგებელი“, სამეფოს სპა და თვით თამარ მეფის თანამეცხრედეც კი, დავით მეფე, მისი საზრუნავი უნდა ყოფილიყო. ქართ. ჟამთააღმწერელის სიტყვებითგან ჩანს, რომ მწიგნობართ-უხუცესის უფლებას „სამეფოსა და სახლის განგება“ შეადგენდა. როდესაც მაგ. დავით ლაშას ძემ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება დაარღვია და ბათო ყანთან გამგზავრებისას უბრალო მესტუმრე ჯიქური მწიგნობართ უხუცესის მაგიერ სამეფოს უზენაეს გამგებლად გახადა, მეფემ მას „კელთ უღვა სამეფოსა და სახლისა განგება“ (ჟამთააღმწერელის * 813, გვ. 657). რომ მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა უპირველესი მართლმსაჯული და კელისამპრობელი მთავარი გამგე-კი არ იყო, არამედ იგი ამასთანავე მესტუმრე ჯიქურივით „გამგებლად სახლისა სამეფოსა“ (იქვე * 813, გვ. 656) იყო ხოლმე და სასეფო, მეფის საკუთარ და პირად ქონების საგამგეოს უზენაეს მმართველადაც ითვლებოდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც ბასილ მწიგნობართ-უხუცესმა

1) 1202 წ. თამარ მეფის სიგელშიც ეს სიტყვა არის ნახმარი „პროტოპერტიმოსი“ (შიომღ. ისტ. საბ. 26; შეად. ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგელი გვ. 74—5, სადაც „პროტო-პერტიმოსი“-ა დაბეჭდილი). ეს სიტყვა ბერძნულია. ბიზანტიანთა არსებობდა *πρωτοπρεσβυτερος* „პროტოპერტიმოს“-ისა პატივი (იხ. Скабаганович. Визан. п. и госуд. 158—159). მაშასადამე, „პროტოპერტიმოსი“, პროტოპერტიმოსთ-უხუცესს უნდა უდრიდეს.

„იწყობ საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა“, თურმე „დი-
ად ეწყინა მეფეთა ქვეყანათა“ (იქვე *846, გვ. 691). ერ-
თი სიტყვით, როგორც ეტყობა, მეფის შემდგომ მწიგნობართ-
უხუცესი ქვეყნის უზენაესი მზრუნველი, საზოგადო-
კეთილდღეობისა და წარმატების მოურნე და პოლი-
ტიკისა და მიმართულების საჭეთმპყრობელი იყო.

ამ მხრივ საყურადღებოა რომ საისტორიო მასალების ცნობები
საუცხოვოდ მტკიცდება „კარის გარიგებით“. იქ მაგ. ნათქვამია:
„მწიგნობართ-უხუცესი ვითა მამა არს მეფისა, ეგრე
ყველა საურავი უმისოდ არ იქნების“-ო (4₁₁₋₁₂).
ეს აზრი რომ „ჭყონდიდელი მამა არის მეფისა“
მეორეჯერაც არის აღნიშნული ამ ძეგლში (19₃₇). ხოლო თუ არც
ერთი „საურავი“ სახელმწიფო საქმე შეუძლებელი იყო რომ უმწი-
გნობართუხუცესოდ გარჩეულიყო, მაშასადამე, იგი, როგორც დავით
აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს, მეფის მუდმივი
„განზრახი“, მრჩეველი და თანამშრომელი, მის სახელმწიფო მოღ-
ვაწეობის „თანა-განმკაფელი“ იქმნებოდა და იყო კიდევ.

მაშასადამე, ყველა მასალების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ
მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელი და ვაზირთა უპირველესი სა-
ქართველოს სახელმწიფოს საჭეთ-მპყრობელი იყო და თვით მეფეც-კი
მის დაუკითხავად არ მოქმედობდა, „ყველა საურავი უმისოდ არ
იქნების“, ამის გამო უნებლიეთ იზადება საკითხი მწიგნობართ-უხუ-
ცესის უფლების სამზღვრებისა, ან განუსაზღვრელობის შესახებ. იყო
თუ არა საქართველოში იმის მსგავსი, რაც არაბთა სახალიფოში
გვხვდება და რასაც არაბი სჯულისმეცნიერნი განუსაზღვრელ ვაზი-
რობას უწოდებდნენ? შეეძლო თუ არა საქართველოში მწიგნობართ-
უხუცესის სრულიად დამოუკიდებლად ემოქმედნა? ქართულ ყველა
წყაროებითგან ჩანს, რომ არა, არ შეეძლო. ამის შესახებ პირდა-
პირი ცნობაც-კი მოგვეპოვება და ცხადად ეტყობა, რომ „საურავ-
თა ქმნა“ მწიგნობართ-უხუცესს ჭყონდიდელს და
ვაზირთა-უპირველესს არც შეეძლო „თვინიერ მე-
ფისა კითხვისა“, მას ამის უფლება არა ჰქონდა.
ქართველ უამთაღმწერელს მოთხრობილი აქვს კიდევ, რომ რაკი
ბასილ ჭყონდიდელმა მეფე დავით ლაშას ძის მოუცლევლობით ისარ-
გებლა და „იწყობ საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფესა კითხვისა“,
მეფის მიერ სიკვდილად იქმნა დასჯილიო (*846, გვ. 691). მაშასა-
დამე, როგორც მეფეს უმწიგნობართ-უხუცესოდ სახელმწიფო საქ-

მეები არ უნდა განეგო, ისევე არც ამ ვაზირთა უპირველეს შექმნა „თვინიერ მეფესა კითხვისა“ ემოქმედნა სახელმწიფოს მნიშვნელოვან საქმეების გადაწყვეტის დროს.

მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელი მოვალე იყო სახელმწიფოს საზოგადო კეთილდღეობისთვის ეზრუნა, თაოსნობა და ფხა გამოეჩინა ამ საქმეში, მოთავე ყოფილიყო „განზრახვათა კეთილთა სამეფოსა-თვს და ერისა უმჯობესთა“-თვს (შეცხებული ქცა, მმ დ'ფსი ქცა გვ. 433, შენ. 9).

იგი ამასთანავე სახელმწიფოს წარმომადგენელი იყო, მის უფლებათა დამცველი. სტეფანოს ორბელიანი ამბობს მაგ. რომ იმ დავის გარჩევის დროს, რომლითაც ორი სომეხთა მონასტერი ერთიერთმანეთს ვერცხლის ჯვარს ეცილებოდა, სამეფოს წარმომადგენელად დიდი ჰყონდიდელი მწიგნობართ-უხუცესი იყო (იხ. *Պատմութիւն տան Սիսական* მოსკოვის გამ. გვ. 260—261).

შევესებულ ქცის ზემომოყვანილს ცნობაში აღნიშნულია აგრეთვე, რომ მწიგნობართ-უხუცესს ჰქონდა მინდობილი საქართველოს სამეფოს სპაც. რაკი ჩვენ ვიცით, რომ სამხედრო საქმე ამირსპასალარს ებარა და იგი იყო ჯარის მთავარი სარდალი, ამიტომ უნებლიედ საკითხი იბადება, თუ როგორ შეიძლებოდა რომ სპა მწიგნობართ-უხუცესსაც ჰქონოდა მინდობილი. ქართულ საისტორო წყაროებთგან ნათლად ჩანს, რომ სანამ მეფე დიდი ომის გამოცხადებას გადასწყვეტდა, საქართველოში წესად ყოფილა, რომ მეფის „წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი“ შეიკრიბებოდნენ და განზრახული სამხედრო მოქმედების შესახებ სჯა ჰქონდათ. ამ კრების გადაწყვეტილებაზე იყო დამოკიდებული „დაასკვნიდა“ იგი ომს და „მიმართებას“ თუ არა (ისტორნი და აზმნი * 671, გვ. 461, იხ. აგრეთვე * 711, გვ. 516). ვითარცა „ვაზირთა ყოველთა უპირველესს“ და ისეთს ხელისუფალს, ურომლოდაც არა „საურავის“ გადაწყვეტა არა შეიძლებოდა, ომიანობისა თუ მშვიდობიანობის გადაწყვეტის საკითხშიც მას რასაკვარველია თავისი ძლიერი გავლენა ექმნებოდა. როდესაც ბჭობა ომიანობის დაწყობას დაასკვნიდა, მეფე ბრძანებას გასცემდა ხოლმე „წუევიად ლაშქრისა“ (იქვე * 667, გვ. 456). შევესებულს ქცეში უფრო ვრცელი ცნობები მოიპოვება ამ საგნის თვობაზე. აბუ-ბაქარ ათაბაგის წინააღმდეგ ვალაშქრების შესახებ ბჭობა იყო და კრებამ ომი დაასკვნა. თამარ მეფემ მწიგნობართ-უხუცესს და ჰყონდიდელს ანტონს „ესრეთ უბრძანა: „ისწრაფეთ დაწერად და მამაცურითა სიტყვითა მიმოდასდევით ბრძანება რათა მსწრაფლ

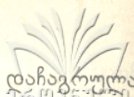

შემოკრბეს მკედრობა“-ო (მ^მ დფ^{სი} ქ^{ცა}, გვ. 462, შენ. 1). მაშა-
 სადამე კანონით მწიგნობართ-უხუცესს და არა ამირსპალარს უნ-
 და დაეგზაენა ლაშქრის წვევის წიგნები და ჯარის შეყრის შე-
 სახებ ბრძანება გაეკა. და ამ მხრივ მართლაც სჩანს, რომ მშვი-
 ლობიანობის დროს მწიგნობართ-უხუცესს სპაზეც მიუწვედებოდა
 ხელი.

განსაკუთრებულ შემთხვევაში მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდი-
 დელი, თუმც მონაზონი, ომშიაც მიდიოდა და საქართველოს მხედ-
 რობას ბრძოლის ველზე მიჰყვებოდა. შევსებულს ქ^{ცა}-ში მაგ. აღ-
 ნიშნულია, რომ, როდესაც თამარ მეფემ აბუბაქარის წინააღმდეგ სა-
 ომრად ჯარი გაისტუმრა, მან „თანაწარატანა ანტონი ჭყონდიდე-
 ლი“-ო (მ^მ დფ^{სი} ქ^{ცა} გვ. 462, შენ. 5). რომ შევსებულ ქ^{ცის}
 ეს ცნობა მართალია, ეს თვით თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვე-
 ბითაცა მტკიცდება, რომელიც ამბობს, რომ შანქორის ომის, „უამ-
 სა მწიგნობართ-უხუცესი ანტონიცა წინაშე იყო... და (მეფე დავითმა)
 მას უბრძანა წარძღუან[ებ]ა ძელისა ცხოვრებისა რომელ არს სკიპტრა
 და ჯაქვექური მეფეთა“ (ისტ^{რნი} და აზმნი *672, გვ. 464). ბრძო-
 ლა რომ დაწყობილა, იგი სამიარ ველს მოჰშორებია, ხოლო შემ-
 დეგ ომიდან ძღვეამოსილებით გამოსულს მეფე დავით სოსლანს
 იქვე „მიეგება წინა ანტონი ვაზირი“-ო, „რომელ-
 მან რიღობითა მონაზონობისათა არა იკადა მა-
 ხვილი და მისრულმან ორითა ყმითა შემოაქცია სამასი ჯორი
 და აქლემი“-ო (ისტ^{რნი} და აზმნი *675-676, გვ. 468-469). ერთი
 სიტყვით ზემომოყვანილი მაგალითებითანა ჩანს, რომ შევსებული
 ქ^{ცა} არა სტყუის და მწიგნობართ-უხუცესს მართლაც საქართველოს
 სპაზე ზრუნვაც ედვა ვალად. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია
 ისტორიკოსის სიტყვები „არა იკადა მახვილი“-ო, თითქოს მწიგ-
 ნობართ-უხუცესს, თუმც მონაზონს, მაინც ვითარცა ვაზირთა უპირ-
 ველესს მახვილი ჰქონდეს და ჰკუთნებოდეს.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მწიგნობართ-უხუცესი
 იყო აგრედვე „მართლმსაჯული და ხელისამჰყრობელი
 უღონოთა და ქვრივთა“. ამ საგნის თაობაზეც „კარის გა-
 რიგება“-ში უფრო ვრცელი ცნობები მოიპოვება. ჭყონდიდელი
 ორშაბათს დღეს სააჯო კარსა შიგან დაჯდების.
 ობოლთა და ქვრივთა და მიმძღავრებულთა მო-
 ჩივართა განიკითხავს“-ო, ნათქვამია იქ (3⁵⁰⁻⁵¹). მაშასა-
 დამე, მწიგნობართ-უხუცესი მართლაც ქვრივ-ობოლთა და უღონოთა

საჩივრებს არჩევდა, როდესაც-კი ისინი თავიანთ თავს დაჩაგრულად და მიმძლავრებულად სთვლიდენ: იგი მათი მფარველი, „შეღლისმწერობელი“ და მათ შელახულ უფლებათა აღმადგენელი უნდა ყოფილიყო. „რ ა ც ვ ი ს უ ს ა მ ა რ თ ლ ო ს ჭ ი რ ს, ა რ მ ო ე შ ე ვ ე ბ ი ს, რ ო მ ა რ დ ა ი უ რ ვ ო ს“ მწიგნობართ-უხუცესმა-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (3₅₅₋₅₆). ამგვარი საჩივრების გასარჩევად ორ-შაბათი დღე ყოფილა დაწესებული.

მწიგნობართ-უხუცესს ვითარცა სახელმწიფოს უზენაეს მოურნეს საჭურჭლესთანაც ჰქონია კავშირი: „კარის გარიგება“-ში ნათქვამია, მწიგნობართ-უხუცესი „ს ა ჭ უ რ ჭ ლ ე ს ა ც უ ე ვ ა“-ო (4₆₁), ალბათ როგორც მთავარი ზედამხედველი.

მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელი ვითარცა მთავარებისკოპოზი და ვაზირი სისულიერო და საერო, სახელმწიფო ხელისუფლობისა და დიდების შემაერთებელი იყო. იგი დიდ მონაზონთა ჯგუფშიაც ირიცხებოდა და ვაზირთა ყოველთა უპირველესადაც ითვლებოდა. მაგ. „კარის გარიგება“-ში „პურობის“ წესის აღწერილობაში სხვათა შორის ნათქვამია: „მწდე... დარბაზით ათქს ო თ ხ თ ა ვ ე: მოძღვართ-მოძღვარსა, კათალიკოზთა (ორს, ქართლისას და აფხაზეთისას), ჭყონდიდელსა, და სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსასალარსა და მანდატურთ-უხუცესთა“-ო (12₂₇₆₋₂₇₈), შემდეგ-კი სწერია: „ამირეჯიბს მართებსო ო თ ხ თ ა მ ო ნ ა ზ ო ნ თ ა და სამთა ვაზირთა წვევაო“ (იქვე 13₂₈₉₋₂₉₀). მაშასადამე მწიგნობართ-უხუცესიც ოთხთა მონაზონთა ჯგუფში ყოფილა მოქცეული.

ამიტომაც მწიგნობართ-უხუცესს ეკითხებოდა ყველა საქმეები ეკლესიებისა და მონასტრების, სამღვდლოებისა და მოწესეთა შესახებ. შევსებულ ქცა-ში სწორედ ამიტომაც არის ნათქვამი ანტონი მწიგნობართ-უხუცესისა და ჭყონდიდელის შესახებ, რომ იგი იყო „შ ე მ ე ც ნ ე ბ უ ლ ი ს ა უ რ ა ვ თ ა ე კ ლ ე ს ი ა თ ა და მ ო ნ ა ს ტ ე რ თ ა“-ო (მმ დფ-სი ქცა, გვ. 433 შენ. 9). საეკლესიო და სამონასტრო საურაენი პირადად მას ეკითხებოდა ხოლმე და მათი კარგი ცოდნა აუცილებელი იყო მწიგნობართ-უხუცესისათვის. ამ აზრს „კარის გარიგება“-ც ადასტურებს. იქ სწერია: „გ ე ლ ა თ ი ს ა გ ა ნ კ ი დ ე, ს ა ყ დ ა რ [ნ] ი და ს ხ ვ ა ნ ი მ ო ნ ა ს ტ ე რ ნ ი და ე კ ლ ე ს ი ა ნ ი, ხ უ ტ ე ს ნ ი და მ ო ნ ა ზ ო ნ ნ ი და რ ა ც ს ა ე კ ლ ე ს ი ო ნ ი და ს ნ ი ა რ ი ა ნ, ყ ვ ე ლ ა ჭ ყ ო ნ დ ი დ ლ ი ს ა და ს ა წ ო ლ ი ს მ წ ი გ ნ ო ბ რ ი ს ს ა კ ე ლ ო ს ა“- ა რ ი ა ნ ო (4₅₇₋₅₉).

თავისთავად ცხადია, რომ მწიგნობართ-უხუცესს ვითარცა ვა-
ჭირს ეკლესიაზე ხელი მხოლოდ იმ მხრივ მიუწვდებოდა რამდენა-
დაც ეკლესია სახელმწიფოზე იყო დამოკიდებული, — მაშასადამე, ეკ-
ლესიის შეუვალობისა და სხვადასხვა გვარი უპირატესობის მინიჭ-
ებისა თუ წართმევის საკითხებს ეხებოდა, როდესაც ქონებრივი
დახმარება და მის კანონიერ გადაწყვეტილების იძულებითი სრულ-
ყოფაც საჭირო იყო. ამას გარდა როდესაც მეფეს ჰსურდა ეკლესი-
სადმი საჩქარო მიწერილობა დაეგზავნა, ბრძანებას მწიგნობართ-
უხუცესის პირით შეუთვლიდა ხოლმე. შევსებულ ქცა-ში მაგ. ნათ-
ქვამია, თამარ მეფემ აბუბაქრ ათაბაგის წინააღმდეგ გალაშქრების
გადაწყვეტის შემდგომ ანტონ მწიგნობართ-უხუცესს უბრძანა: „მიუმ-
ცენით ყოველთა ეკლესიათა და მონასტერთა რათა დაუცადებელნი
ლამისთევანი და ლიტანიობანი აღესრულებოდინან ყოველთა ადგი-
ლთა“—ო (შშ დწისი ქცა გვ. 462, შენ 1). მაინც-და-
მაინც წმინდა საეკლესიო-იერარქიული და დოგმატიკური სა-
კითხების განხილვა და გადაწყვეტა მხოლოდ თვით საქართ-
ველოს მამათმთავარს ქართლისა კათალიკოზს და ადგილობრივს
საეკლესიო კრებას შეეძლო და ამ სფეროში მწიგნობართ-უხუცესს
ხელი არ მიუწვდებოდა. მარტო განსაკუთრებულ შემთხვევებში, რო-
გორც მაგ. შიომღვიმის მონასტრის მიერ არჩეული წინამძღვრის
დამტკიცება არის, საქართველოს მთავრობას უფლება ჰქონდა ეკლესი-
ის შინაურ საქმეებში ჩარეულიყო. დავით აღმაშენებელმა შიომ-
ღვიმის მონასტრის საქართველოს კათალიკოზის თანხმობით
არაჩვეულებრივი უპირატესობა მიანიჭა, სამოსამართლო შეუვალობა
და კათალიკოზისაგან დამოუკიდებლობა უწყალობა ისე, რომ რაკი
მონასტერი წინამძღვარს „მთავარ-მემღვმე“—ს წილისყრით („წილ-
გლებით“) აირჩევდა, მას პირდაპირ მეფე ამტკიცებდა, დარბაზს მო-
სულს არგანს უწყალობებდა და ამ გვარად მონასტრის მართვა-გამ-
გეობას ჩააბარებდა ხოლმე. „რაცა საქმე და საურავი მათი
(ესე იგი ამ მონასტრისა) იყოს“, მწიგნობართ-უხუცესი
„იყოფოდის“ მოურნედ და „რომელსა ჩუენ ვერ მივიწი-
ნეთ“, ვინც მწიგნობართ-უხუცესად „იყოს, იგი იურ-
ვოდის“. ხოლო „არცა ქართლისა კათალიკოზისა საქმე
არს მღვმესა ზედა, არც ვის სხვისა ეპისკოპოზისა“—ო
ნათქვამია დავით აღმაშენებლის ანდერძში (ს. კაკაბაძის გამ.
გვ. 13—14, თ. ყორღანიას შიომღ. ისტ. საბუთები 18).

უმეკველია აგრედვე, რომ როდესაც მთავრობა საქართველოში მუშაობდა, მას ამის განხორციელება მხოლოდ მწიგნობართ-უხუცესისავე საშუალებით შეეძლო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: დიდებული მეფის დროს „მონასტრნი და საეპისკოპოსონი და ყოველნი ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოცვი[სა] [და] ყოვლისა განგებისა საეკლესიო[ისასა] დარბაზის კართ მიიღებდია(ნ)“-ო (ცა მე^ასა დთ^ასი *553, გვ. 320-321). რასაკვირველია, მთელი ეს ცნობა ძალზე გაზვიადებულია და გადაჭარბებული, მაგრამ იმდენადაც, რამდენადაც მაშინ სახელმწიფო მთავრობას უფლება ჰქონდა საეკლესიო საკითხებში ჩარეულიყო, მას ამ თავის უფლების განხორციელება ალბათ მწიგნობართ-უხუცესის საშუალებით შეეძლო. ვაზირთა შორის მხოლოდ იგი იყო მღვდელთმთავარი და სასულიერო პირი და ვითარცა სამეფოს პირველს ხელისუფალს სხვებზე მეტად ამ გვარს საქმეებზე ზრუნვა მას შეჰზევნიდა.

როგორც „მწიგნობართ-უხუცესის“ თვით სახელწოდებითგანაც ჩანს, სწორედ მის ხელქვეით მოხელეებად „მწიგნობარნი“ უნდა ყოფილიყვნენ, ხოლო იგი მწიგნობართა მთავარი იქმნებოდა. „მწიგნობარი“ უკვე ქართლის ერისთავის სტეფანოზის დროს არის მოხსენებული ვითარცა მოხელე, რომელიც მთავრის ბრძანებით „ქარტა“-ს საბუთებს ადგენს (თხრობა სასწაულთათჳს წმიდისა... შიოსთა, ს^აქს სამოთხე გვ. 258). „მწიგნობარი“ მეფისა გიორგი II 1078 წელს „ბრძანებისა და სიგელის“ შემდგენელად და მწერლადაც ჩანს (ქ^ები II, 50). ბაგრატ IV „მწიგნობარი“ იხსენიება „გიორგი მთაწმინდელის ცა“-ში: როდესაც მეფემ შეიტყო გიორგი მთაწმინდელის ფოთში ჩამოსვლის ამბავი, მეფემ „მეყსეულად წარგზავნა მწიგნობარი თჳსი და უბრძანა დიდითა პატივითა წარ[მო]ყვანებაჲ ბერისა“(ათონის კრებული 319). მაშასადამე, აქ მწიგნობარი საგანგებო მინდობილობათა მოხელესა ჰგავს. ხოლო 1189 წელს თამარ მეფის მიერ გელათის მონასტრისადამი ნაბოძებს სიგელში მოხსენებულია „საწოლისა და საჭურჭლისა მწიგნობარი“ (ქ^ები II, 74). „მწიგნობარი“-ს სახელი სტეფანოს ორბელიანმაც იცის. მას სხვათა შორის მოთხრობილი აქვს, რომ ტარსაიჭ ათაბაგი ტფილისში ჩამოვიდა და რაკი უნდოდა, რომ სომეხთა მონასტრებს შეუვალობა მიჰნიჭებოდა, ამიტომ „მოატაინა სამეფო დივანი (*ყაჳჩანსუ არქიანსი*) და ყოველი დავთარნი (*ყაძანაკან ყაძქარან*) გადიკითხა და რაკი დავთარში სომეხთა მონასტრების სახელები აწერა ხარკსა და დივანს რომ ექვემდება-

რებოდენ, მოაყვანა მწიგნობარი მთავარ დივან-სამწიგნობროსკი (գահկնաւար աւագ գիվնագորւթեան), დავთარი გამოსცა ცვალა და 150-ზე მეტ მონასტრის სახელები ამოშალა, ხოლო ძველი დავთარი-კი დასწვა და ამ გზით ყველა ეკლესიები გაააზატა“-ო (წათმობქან თანხ მჩასკან, მოსკოვის 1861 წ. გამოც. გვ. 312-313). მაშასადამე, ყოფილა აგრეთვე „მთავარ დივან-სამწიგნობროსკ“ განსაკუთრებული „მწიგნობარი“, რომელსაც ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრები ებარა და იცავდა. იგი ამ სახელმწიფო დავთარხანის მოხელე ყოფილა, სადაც ყოველგვარი სახელმწიფო საბუთები ინახებოდა.

გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში ამას გარდა მოხსენებულია „გიორგი მწერალი რომელი ყოფილ იყო მწერალთა ზედა მთავრად კურაპალატისათა“ (ათონის კრებული, გვ. 288). სამწუხაროდ დანამდვილებით გადაწყვეტა ჯერ ძნელია, მწერალი და მწიგნობარი ერთი და იგივე თანამდებობა იყო თუ არა? მაგრამ რაკი იმავე თხზულებაში სხვაგან მეფის მწიგნობარიც არის დასახელებული (იქვე 319), ამიტომ ვგონებ კეუსთან უფრო ახლო უნდა იყოს, თუ დავასკვნით, რომ „მწიგნობარი“ და „მწერალი“ სხვა და სხვა მოხელენი უნდა ყოფილიყვნენ. ამისდა მიხედვით „მწერალთა მთავარი“-ც ალბათ „მწიგნობართ-უხუცესი“ არ იქმნებოდა. ყურადღების ღირსია, რომ ზემოხსენებული „მწერალთა მთავარი“ მე-X-ე საუკ. ჯერ ერისკაცად ყოფილა, ხოლო შემდეგ (ალბათ თანამდებობის მიტოვების შემდეგ) ბერად აღკვეცილა (იქვე 288-289).

როგორც ბაგრატ IV 1058 წ. შიო მღვიმეს მონასტრისადმი ნაბოძებ სიგელითგანა ჩანს ზოგჯერ ამ ორ „მწიგნობრისა“ და „მწერლის“ თანამდებობათა შეერთება შეიძლებოდა: სწორედ ამ საბუთში ნათქვამია: „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე... კელითა იოვანე მწიგნობრისა-მწერლისათა“-ო (შიო მღს სბ-ბი 4). მაშასადამე ეს იოვანე მწიგნობარიც ყოფილა, მწერალიც.

მწიგნობართა შესახებ უფრო მეტი ცნობებია შენახული „კარის გარიგება“-ში. იქ, სადაც ღიდ დარბაზობაზე უნდა ყოფილიყო ლაპარაკი, ნათქვამია: „ზარდანის მწიგნობარი საწოლის მწიგნობრის გვერდით დგას, ეგრეთ(ვე) საწერელი აქვს ილიასა... ესენი ყოველნი პირისპირ დგანან. სხვანი მწიგნობარნი ოცდაოთხნი სა-

ქართული
ენების
სწავლის
ინსტიტუტი

წერლებით ქყონდიდელის მკარს“ დგანანო (16³⁶⁹ — 372) დღემო აღწერილობითგანა სჩანს, რომ სულ 26 მწიგნობარი ყოფილა, რომელთა შორის ერთს მართლაც, როგორც უკვე თამარ მეფის ზემომოყვანილ სიგელშია ნათქვამი, „საწოლის მწიგნობარი“ რქმევია, ხოლო მეორეს „ზარდახნის მწიგნობარი“. დანარჩენ 24 მწიგნობართა ნიშანდობლივი სახელი „კარის გარიგება“-ში აღნიშნული არ არის. ამიტომ ჯერ-ჯერობით გადაჭრით არაფრის თქმა შეიძლება, „საკურჭლის მწიგნობარი“, რომელიც თამარ მეფის იმავე სიგელშია დისახელებული, ამ 24 მწიგნობართა ჯგუფში შედიოდა, თუ მათ გარეშე იდგა და მწიგნობრებში განცალკევებული ადგილი ეჭირა?

ყველა 26 მწიგნობართ განსაკუთრებულ სამოკელეონიშნად „საწერელი“ ჰქონიათ. საწოლის მწიგნობარსაც „საწერელი აქვს თავისი“ო (19⁴⁵⁴). როგორც ეტყობა ამ 26 მწიგნობართა შორის ყველაზე უფროსი, რაც მოსალოდნელიც იყო, საწოლის მწიგნობარი ყოფილა. ვითარცა სამეფოს საწოლის მწიგნობარი იგი რასაკვირველია მეფესთან დაახლოებული და გავლენიანი პიროვნება იქმნებოდა. მეორე ადგილი ზარდახნის მწიგნობარს ეჭირა, ხოლო დანარჩენი 24 მწიგნობარნი, როგორც სჩანს, თანასწორნი იყვნენ ღირსებით. ეს უფროს-უმცროსობა და თანასწორობა სხვათა შორის იმაში ემჩნევა, რომ „ხუთი ფურცელი ქაღალდი ყოველთა დღეთა ქყონდიდელსა, სამი ფურცელი საწოლის მწიგნობარსა, ორი ფურცელი ზარდახნის მწიგნობარსა და თვთო ფურცელი სხვათა მწიგნობართა“ (4⁶³ — 66) უნდა მისცემოდა. ხოლო რომ საწოლის მწიგნობარი დანარჩენ ყველა მწიგნობრებზე მაღლა იდგა და უფროსი იყო, იმითაც მტკიცდება, რომ ვაზირობის დროს მწიგნობართაგან „საწოლის მწიგნობარს“ გარდა არავის უფლება არა ჰქონდა ვაზირთა ბჭობას დასწრობოდა, ზარდახნის მწიგნობარი-კი ამ უფლებას მოკლებული ყოფილა: იგი დარბაზს გარეთ იდგა და თუ ვაზირები დაიბარებდნენ, მხოლოდ მაშინ შეეძლო დარბაზში შესულიყო და ბრძანება მოესმინა (კარის გარიგება 19⁴⁵⁸ — 20⁴⁶⁰).

საწოლის მწიგნობარი მართლმსაჯულებაში მწიგნობართ-უხუცესის თანაშემწე ყოფილა და როდესაც ვაზირთა უპირველესი „სააჯოსა კარსა შიგან“ დაჯდებოდა ხოლმე მოჩივართა განსაკითხავად, მას ყოველთვის „საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის“-ო (იქვე 3⁵²).

საეკლესიო და სამონასტრო საკითხებშიაც წოლის მწიგნობარი მწიგნობართ-უხუცესის უფლებების თანამოზიარე და მონაწილე იყო: „ყველა ქყონდილის და საწოლის მწიგნობარის საეკლოისა“ არისო (იქვე 4₅₇₋₅₉).

ამას გარდა სიგელის მიცემის დროს „ქრთამი“ უნდა გამოეღო იმას, „სიგელი ვისცა უბოძონ“ და თავი და თავი წილი აქეთგან „ქყონდილისა და საწოლის მწიგნობრის ქრთამი“ იყო (იქვე 5₈₉) აქაც სხვა მწიგნობრებთან შედარებით მას დიდი უპირატესობა ჰქონდა და მწიგნობართ-უხუცესის თანაშემწედა ჩანს. დიდ დარბაზობის დროსაც საწოლის მწიგნობარს სხვა მოხელეებზე მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა (კარის გარიგება 13₂₈₃ და 292).

საწოლის მწიგნობარსავით ზარდახნის მწიგნობარიც მწიგნობართ-უხუცესს „მოჩივართა განკითხვის“ დროს ეხმარებოდა, მაგრამ მას შედარებით ნაკლები უფლება ჰქონდა. მწიგნობართ-უხუცესი „ზარდახნის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს რაც ვის რა სჭირს“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგებაში“ (3₅₂₋₅₄). თუ რომ ამ გაგზავნილს მოხელეს საქმის გარიგება არ შეეძლო და სამართალს იგი ვერ იქმოდა, „რასაც მისის პირით ვერ დაიურვებს, ადგების (მწიგნობართ-უხუცესი?) და რა ჟამსაც ჟამი იყოს, თვთ მივა და მაშინ იურვისო“-ო (იქვე 3₅₄₋₅₅). მაშასადამე, სამოსამართლო საქმეებში ზარდახნის მწიგნობარი ვაზირთა უპირველესის წარვლენილი მოხელე, მისი მინდობილობათა აღმასრულებელი და ნაცვალია.

ზარდახნის მწიგნობარს როგორც თვით მისივე სახელწოდება მოწმობს რასაკვირველია, განსაკუთრებით მაინც ზარდახანთან უნდა ჰქონოდა საქმე, მაგრამ მის ყოველ დღიურ მოვალეობათა შესახებ ამ დაწესებულებაში ჩვენ ჯერ-ჯერობით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. ვიცით მხოლოდ, რომ ზარდახნის უხუცესთან ერთად ზარდახნის „მწიგნობარი წელიწადსა შიგან ერთხელ ზარდახანს შევლენ და ზარდახნის მწიგნობარი დასწერს, ანგარიშს იქმენ და საანგარიშოსა გოდორსა შიგან ჩასდებს“ (კარის გარიგება 9₁₉₄₋₁₉₅ და 10₂₀₄₋₂₀₅). მაშასადამე, ზარდახნი სმწიგნობარი საანგარიშო საბუთებს აწარმოებდა და ზარდახნის ანგარიშის სიმართლეს თვალყურს ადევნებდა.

ყველა მწიგნობარნი მწიგნობართ უხუცესთა
 „ქუე შეთი საქმის-მოქმედნი“ იყვნენ, მის ბრძანების აღმასრულებელნი. მათი საქმე განსაკუთრებით წერა იყო, მაგრამ სასაუროც. მწიგნობართ „ჰყონდიდელი გადასცემს (რაც დასაწერი არის) და ასწერენ და იურვიან რაც სასაურგო იყოსო“-ო, ამბობს „კარისგარიგება“-ც (20⁴⁶⁰⁻⁴⁶¹).

მეფისა და მწიგნობართ-უხუცესის ბრძანებით მწიგნობარნივე სწერდნენ სიგელებსა და სხვადასხვა წყალობის, შეწირულების ან შეუვალობის წიგნებს. დიდ მნიშვნელოვან სიგელებს თვით საწოლის მწიგნობარი სწერდა (1189 წ. თამარ მეფის სიგელი, ქკბი II, 74) ან მეფის მწიგნობარი (1078 წ. სიგელი, ქკბი II, 50).

როდესაც სიგელი ან წყალობის წიგნი კერძო პირს ეძლეოდა, „შეწყალებულს“, რომელსაც საბუთი უნდა მიეღო, მწიგნობრისათვის გასამრჯელო უნდა მიეცა. მას შემდგომ, როცა სიგელისათვის დაწესებულ „ქრთამს“ მწიგნობართა უხუცესი და საწოლის მწიგნობარი ჩაიბარებდნენ, „რომელსაც დაეწეროს, მას უკან მან მისი აიღოს“-ო (კარის გარიგება 5⁸⁸⁻⁸⁹). იმას გარდა რომ იგი საბუთს სწერდა, „დაბეჭდავს მწიგნობარი“-ვეო (იქვე 6¹¹¹).

დასასრულ ორიოდ სიტყვა მწიგნობართ-უხუცესის მდგომარეობის შესახებ ვაზირთა შორის. ვაზირები ვითარცა საქმის გამგებელი ხელისუფალნი საერთოდ თანასწორნი იყვნენ (კარის გარიგება 9¹⁷⁷⁻¹⁷⁸ და 19⁴⁴³⁻⁴⁴⁴), მაგრამ მათ შორის მაინც მცირედი განსხვავებაც იყო. ზოგი ვაზირობა ძველი იყო, ზოგი შედარებით ახალი, ზოგი კიდევ უფრო დიდმნიშვნელოვანად ითვლებოდა. ამისდა მიხედვით მათი პატივისცემაც ცოტათი განსხვავდებოდა.

ამ მხრივ დარბაზობის დროს ვაზირნი ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: „სამთა ვაზირთა“ და „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფად და პირველს მცირეოდენად უფრო მეტი პატივისცემა ჰქონდა (კარის გარიგება 14³⁰⁵⁻³¹⁰). მაგრამ ყველაზე მეტი პატივი ვაზირთა შორის რასაკვირველია მწიგნობართ-უხუცესს ეკუთვნოდა: იგი ხომ „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ იყო, ანუ როგორც რომაელები ამბობდნენ იგი იქმნებოდა „primus inter pares“, რასაც ქართველები „უწარჩინებულეს ყოველთა სწორთა“-ს უძახდნენ (ყამთააღმწერელი *733, გვ. 553). მწიგნობართ უხუცესის უპირველესობა ვა-

ზირთა შორის როგორც მის უფლებაში გამოსკვირვიდა, ისე უპირატესობაშიც, რომელიც მას ვაზირობის დროს მინიჭებულნი ჰქონდა (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ „ვაზირობა და „დარბაზობა“). მეფის კურთხევის წესშიაც მწიგნობართ-უხუცესს ვაზირთა შორის უფროსობა ცხადად ემჩნევა: დედოფლისა და კათალიკოზის შემდგომ ყველაზე უწინარესად სწორედ მას, მწიგნობართ-უხუცესს და ჭყონდიდელს, უნდა მიელოცნა მეფისათვის სამეფო ტახტზე აბრძანება და მეფედ ცხება, ხოლო მერმე დანარჩენ ვაზირებს (გვ. 816-17, მის უწარჩინებულესობის გარეგან გამოხატულობად და თვალსაჩინო ნიშნად-კი შემდეგი უპირატესობა იყო: როდესაც დარბაზობას და პურობას ბინდი და ღამე შემოესწრებოდა, წესად ყოფილა დადებული, რომ „რა გაიყარნენ, ო რი მაშხალა ჭყონდიდელს წაუძღვების და თითო სამთა ვაზირთა და სხვათა არავის“-ო (კარის გარიგება 8155-156).

ყველა ხემოთქმულის შემდგომ შეიძლება უკანასკნელ საკითხსაც შევეხოთ. მწიგნობართ-უხუცესი, როგორც გამორკვეული იყო. მხოლოდ დროთა განმავლობაში 1103—1110 წ. შუა, დავით აღმაშენებელის ზეურ ჭყონდიდლადაც იქცა, წინათ იგი ერისკაცი იყო, ხოლო ვაზირის სახელი ქართულ საისტორიო მწერლობაში გიორგი III (ან იქნებ დემეტრე I) მეფობაში ჩნდება.

თვით სახელწოდება „მწიგნობართ-უხუცესი“ მშვენივრად უდრის ძველ სპარსულს, ფაჰალურს „დაბირბედ“-ს, რომელიც აგრეთვე მწიგნობართა მთავარს ჰნიშნავდა და ერთ-ერთ მთავარ ხელისუფლის სახელი იყო. მას შაჰის მწიგნობარნი და დავთარხანა ექვემდებარებოდა და სახელმწიფოს ბეჭედი ებარა (Th. Nöldeke. Tabari Geschichte და Arth. Christensen. l'Empire des Sassanides, 1907 წ. გვ. 30, 38—40).

ამის გამო მწიგნობართ-უხუცესის თანამედებობა საქართველოშიაც შეიძლება ძველის-ძველი იყოს. მაგრამ ქართული მწიგნობართ-უხუცესი სპარსულ „დაბირბედი“-საგან მაინც თვალსაჩინოდ განსხვავდება: სპარსეთში მას ისეთი მნიშვნელობა არა ჰქონდა და პირველ ვაზირად არ ითვლებოდა, როგორც საქართველოში იყო. სასანიანთ სამეფოში ვაზირთა უპირველესად ჯერ „ჰაზარაპატი“, ანუ „ათასისთავი“ და „ვაზურგ-ფრამადარი“ იყო (Christensen, იქვე 32). მერე აგრედვე „სპაჰბეტი“ ანუ სპასპეტი (Nöldeke & Christensen 30, 33). სასანიანთა სახელმწიფოში „დაბირბედ“-ს ანუ

მწიგნობართ-უხუცესს არასდროს პირველი ვაზირის პატრიარქად
ჰქონია.

ქართველი მწიგნობართ-უხუცესი თავისი უფლებით ცოტა არ იყოს ბიზანტიის სახელმწიფოს პირველ მინისტრსაც მიაგავდა, რომელსაც განსაკუთრებული სახელი არა ჰქონია და არც რაიმე სამინისტრო ებარა, მაგრამ ყველაზე ხელი მიუწევდებოდა და სახელმწიფოს უზენაესი გამგე იყო (Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь въ XI веке, გვ. 178—179).

მაგრამ საქართველოს მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელი და ვაზირთა უპირველესი ბიზანტიის პირველი მინისტრისაგანაც არსებითად განსხვავდებოდა. ჯერ ერთი ის, რომ ბიზანტიის პირველი მინისტრი შეიძლებოდა კარის კაციც ყოფილიყო, ერთი ვაზირთაგანიც, ერის კაციც და სასულიეროც. ამასთანავე პირველ მინისტრად დანიშვნის შემდგომაც ის თავის წინანდელს თანამდებობასაც (თუნდა ერთ-ერთ ვაზირობასაც) თავს არ ანებებდა, ხოლო ვითარცა ვაზირთა უპირველესს მას არავითარი განსაკუთრებული სახელწოდება არა ჰქონდა (Н. Скабаланович. იქვე 178).

ამასთანავე ყურადღების ღირსია, რომ ეს მუდმივი თანამდებობა-კი არ იყო, არამედ კეისრის პირად სურვილზე იყო დამოკიდებული: თუ მას პირადად უნდოდა ქვეყნის მართვა გამგეობა, პირველ მინისტრს სრულებითაც არ დანიშნავდა (იქვე 178—179).

ყველა ამ მხრივ საქართველოს მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა უპირველესი ბიზანტიისას არ მიაგავდა. ამასთანავე ქართველი მწიგნობართ-უხუცესი ვითარცა მწიგნობართა ყოველთა უფროსი ბიზანტიელს „პროტოსაკრიტ“-სა ჰგავს (იქვე 174—175), მაგრამ რასაკვირველია მწიგნობართ-უხუცესს მეტი მნიშვნელობაც ჰქონდა, უფლებაც და გაცილებით უფრო ვრცელი და ფართო მოვალეობაც ედვა კისრად.

§ 4. ამირსპასალარი და მისი სახელისუფლო.

ამირსპასალარი, როგორც თვით სახელიც მოწმობს, სახელმწიფო მხედრობისა და სპის წინამძღოლი და სარდალი უნდა ყოფილიყო. იგი სამხედრო მინისტრს უდრიდა. გასაოცარი ეს არის, რომ ეს სიტყვა „ამირსპასალარი“ პირველად მხოლოდ გიორგი III და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში გვხვდება (ისტორნი და აზმნი * 598, 616, 622, 629—630, 631, 657; გვ. 368, 389, 396, 407, 409, 444 და სხვაგანაც ბევრგან).

შემდეგ-კი, მაგ. ლაშა-გიორგისა, რუსუდანისა, დავით ლაშას ძისა, ღიმიტრი თავდადებულისა და ვახტანგ მეფეთა დროს ამირსპასალარისა სპასალარი მრავალჯერ იხსენიება (იხ. ჟამთააღმწერისი * 843, 862, 903, 890, 886 გვ. 688, 706, 744, 732, 729).

არც დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის ნაწარმოებში, არც „მატიანე ქართლისაჲ“-ში და არც სხვა რომელსამე საისტორიო თხზულებაში სიტყვა „ამირსპასალარი“ არ მოიპოვება. სამაგიეროდ ყველა ზემოაღნიშნულ ნაწარმოებში მოხსენებულია „სპასალარი“. მაგ. ივანე ლიპარიტის ძის შესახებ „მტენ ქა“-ში ნათქვამია: იგი „იყო თავად თავადთავე თანა ამის სამეფოსათა და სპასალარ სიკეთითა მისითა“ (* 497, გვ. 268). ხოლო როდესაც დავით დიდმა კურაპალატმა სკლიაროსის წინააღმდეგ ბერძენთა კეისარის თხოვნისაგან მისაშველებელ ქართველი ჯარის გაგზავნა გადასწყვიტა, „სპასალარად თორნიკ განაჩინეს“-ო (ცა იესი და ეფთჳმესი, 11)- არც XI ს. ისტორიკოსებს ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებში მოიპოვება „ამირსპასალარი“. მათის სიტყვით ფარნავაზის და ვახტანგ გურგასლის დროს საქართველოს ჯარების უფროსს „სპასპეტი“ ეწოდებოდა (ცა მეფეთა * 129—130, გვ. 21; ცა მსა ვხტნ-გსი * 306, გვ. 125) და მართლაც ალბათ ასეც უნდა ყოფილიყო. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ მაშინ, არაბთა გამოჩენამდე „ამირსპასალარ“-ობა შეუძლებელია რომ ყოფილიყო.

მართო ის გარემოება რომ დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს „ამირსპასალარი“ მოხსენებული არა ჰყავს, ვერავითარ საბუთად ვერ გამოდგება იმიტომ, რომ საზოგადოდ მას ხელისუფალთა შესახებ ძალიან ცოტა ცნობები აქვს აღნიშნული. მაგრამ რაკი დანარჩენ ქართულ საისტორიო მწერლობაში და ხელნაწერთა მინაწერებსა და ანდერძშიაც იგი არსადა გვხვდება, ამიტომ ამ გარემოებას უნდა ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს. იქნებ მომავალში, თუ ყველა მასალები შესაფერისის გულისხმიერებით განხილულ იქმნა, გამოირკვეს კიდევ, რომ საქართველოს სამხედრო მინისტრს მართლაც მხოლოდ XII ს-ეში ეწოდა „ამირსპასალარი“-ს სახელი.

სიტყვა „ამირსპასალარი“ არაბულ-სპარსული რთული სიტყვაა, პირველი არის არაბული „ამირ“, ხოლო მეორე სპარსული „სიფაჰსალარ“. მაგრამ თვით სპარსულში და არაბულში ამგვარი ორნაწილედ სიტყვა „ამირსიფაჰსალარ“ არ იხმარებოდა. არაბულ სამხედრო ტერმინოლოგიაში „ამირ“ 10000 ჯარისკაცის მხედართმთავარს ეწოდება, რომელსაც ხელქვე-

თად ჰყავდა 10 „ყაიდი“. თითო მათგანს 1000 მეომარი ემყოფებოდა (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients, 237). წმინდა გობრონის წამებითგანა ჩანს, რომ „ყაიდ“-ს, ანუ როგორც მემატიანე სტეფანე მტბევეარ ეპისკოპოსი სწერს „კაეტ“-ს მართლაც 1000 კაცი ჰყოლია ხელქვეით, მაგრამ 10000-ც შეიძლებოდა ჰყოლოდა. იქ ნათქვამია: სარკინოზთა მეფემ გამოგზავნა საქართველოში ამირა აბულ ყასიმ ძე აბუსაჰისი და „აღჭურა ერთი მრავლითა. კაეტებითა რჩეულითა რომელთა ჰყუანდა ათასეული და ბევრეული“-ო (სქს სმთხე 395). მაშასადამე, თუ „კაეტ“-ს ბევრეული ან 10000 მეომარი შეიძლებოდა ჰყოლოდა, მაშინ ამირა 10000-ზე მეტის მბრძანებელიც იქნებოდა. მაგრამ მაინც არაბულად მთავარ სარდალს ამირსპასალარს კი არ უძახდენ, არამედ „ამირ ალ-ჯუჟუშ“-ს. სპარსეთში კი ჯარის მბრძანებელს მარტივად „სიფაჰსალარი“ (ე. ბარტჰოლდი, „Туркестан II, 238), ანუ სპასალარი ეწოდებოდა და თავში ქართულისავით „ამირ“-ი არ უჯდა.

„ამირსპასალარი“-ს უმთავრესი მნიშვნელობა ქართულში ლაშქრის სარდლობა და წინამძღოლობა უნდა ყოფილიყო და აკი ქართ. ჟამთააღმწერელი ამბობს „მხედართ მთავარი... არს ამირსპასალარი“-ო (*862, გვ. 706). სამხედრო მინისტრის მოქმედება საქართველოში უფლებით შეზღუდვილი უნდა ყოფილიყო იმიტომ, რომ მეფეები თვით იყვნენ სახელმწიფოს ჯარის წინამძღოლად და მთავარსარდლად, ომშიც თითონ მიდიოდენ და ბრძოლასაც თითონ უწევდენ საზოგადო ხელმძღვანელობას. ასე იქცეოდენ მემატიანეთა სიტყვით ბაგრატ III, გიორგი I, ბაგრატ IV, და გიორგი II. ხოლო დავით აღმაშენებელის შესახებ მისი ისტორიკოსი ამბობს, რომ იგი ომში მუდამ გულადად წინუძღოდა თავის ლაშქარს და „თვთ მეფე არა ვითარცა სხუი ვინმე ზურგით უდგა ოდენ სპათა თვსთა ანუ შორით უზრახებდა ვითარცა ერთი მრავალთავანი, არამედ უპირატეს ყოველთა თვთ წინა უვიდოდა“ და პირადის მაგალითით თავის ჯარს ამხნევებდაო (ცა მფსა დთსი *525, გვ. 292). დემეტრე I და გიორგი III დროსაც სამხედრო მინისტრს ფართო სამოქმედო ასპარეზი არ ექმნებოდა. მხოლოდ თამარ მეფის დროს სანამ იგი ქმარს მოიყვანდა ამირსპასალარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა კიდევ. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ თამარის ქმრის დავით სოსლანის დროს საქართველოს მხედრობის მთავარსარდლად ამირსპასალარი კი არა ჩანს, არამედ თვით

ომში წამავალი მეფე დავით, ამირსპასალარი-კი წინამბრძოლად იყო (ისტორნი და აზმნი *701, გვ. 501).

ამიტომ შეიძლება ადამიანს ეფიქრა, რომ თამარ მეფემდე ამირსპასალარის არსებობის საჭიროება არც-კი ყოფილიყო. მათ გიერ სამხედრო საქმეს თვით მეფე განაგებდა, ხოლო „სპასალარნი“ თანამშრომლებად ჰყავდათ. ამ აზრს ადასტურებს დავით აღმაშენებლის მოქმედებაც. მაგ. როდესაც მეფემ ყივჩაყნი საქართველოში გადმოიყვანა და მათგან მუდმივი ჯარი შექმნა, მან „დაუდგინა სპასალარნი და მმართველნი“ (ცა მფსა ღთსი *536, გვ. 302). ივანე ლიპარიტის ძეც ბაგრატ IV დროს სპასალარად არის წოდებული და არა ამირსპასალარად (მტნე ქე *497, გვ. 268). მაგრამ მაინც ამგვარი დასკვნა სწორი არ იქნებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებითგანა ჩანს, რომ მაინც-და-მაინც უკვე გიორგი III დროს საქართველოს სამხედრო მინისტრი ამირსპასალარად იწოდებოდა, ესე იგი მაშინაც, როდესაც სახელმწიფოს გამგედ მომქმედი და გულადი მეომარი სარდალი-მეფე იყო. მაშასადამე, საქართველოს სამხედრო მინისტრის ამირსპასალარად წოდება რალაც სხვა მიზეზის შედეგი უნდა იყო.

საქართველოში ლაშქრის მთავარ გამგებელად ისეთს განთქმულს შეომარსა ნიშნავდენ, რომელიც თორნიკივით „წყობათა შინა აღზრდილი იყო და სალაშქროთა საქმეთა“ (ცე იესი და ეფთვმსი 15), ან ამირსპალარ სარგის მხარგრძელივით იყო „აღზრდილი ლაშქრობათა შინა და ჭაბუკობათა“ (ისტორნი და აზმნი *631, გვ. 409, შეად. აგრედვე *670, 460 გვ.—461), ან გამრეკელთორელსავით, რომელიც სარგისის შემდგომ ამირსპასალარად იყო დადგენილი, „დიდი და სახელგანთქმული მოლაშქრე“-ს (იქვე *607, გვ. 378) სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებითგან ჩანს, რომ ამირსპასალარის საზრუნავად საზოგადოდ ის უნდა ყოფილიყო, რასაც „სალაშქრონი საქმენი“ (მტნე ქე *470—471, გვ. 244) ერქვა ხოლმე. რასაკვირველია „საქართველოსა ლაშქართა საქმე და განგება“ (ჟამთა აღ. *874, გვ. 718) მის ხელში უნდა ყოფილიყო. უეჭველია, რომ „ლაშქრობათა მეცადინეობანი“ და „მხედართა განწყესებანი“, „სპათა დაწყობათა ღონენი და მიმართებანი“, რომელნიც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით მეფის საზრუნავს შეადგენდენ

ქართული ენის ენციკლოპედია

(ცა დთსი * 551, გვ. 319), ამირსპასალარის პირდაპირი მითითებით უნდა ყოფილიყო.

როდესაც მეფე თვით ომში არა ბრძანდებოდა, ჯარის წინამძღოლობა და სარდლობა ამირსპასალარს ედვა ვალად (ისტორნი და აზმნი * 652, გვ. 438): მაგ. თამარ მეფემ რომ საქართველოს შეერთებული მხედრობა სპარსეთში გაგზავნა, მთავარსარდლად სწორედ ამირსპასალარი იყო (იქვე * 712, გვ. 516). ამირსპასალარისავე მოვალეობად ითვლებოდა ლაშქრობის გეგმისა და მოქმედების შემუშავება და განხორციელება (იქვე * 708-709, 710-711, გვ. 512, და 515). ამირსპასალარი ამას გარდა ვითარცა მთელი ჯარის თავი და წარმომადგენელი სხვა მხედართმთავრებს „შეუძღვებოდა“ ხოლმე, როდესა ძლევა-მოსილი ლაშქარი შინ დაბრუნდებოდა და მეფეს წარუდგებოდა (იქვე * 718, გვ. 525).

ეს დაკვირვება და დასკვნა, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულების მიხედვით შედგენილი, „ქარის გარიგებითაც“ მტკიცდება: „ლაშქრობაჲ და ლაშქრობისა ვაზირობა ამირსპასალარის კელთარის. მას წინათ არავინ იტყვის რაჲ ვაზირობა იყოს“-ო (9¹⁸¹⁻¹⁸²). მაშასადამე, როდესაც ვაზირთა ბქობა იყო ომიანობის დაწყობის შესახებ, პირველად ამირსპასალარს უნდა გამოეთქვა თავისი აზრი. ამასთანავე „ამირსპასალარი სპატიო ვაზირი არის და თავადი ლაშქართა“-ო (იქვე 19⁴⁴¹⁻⁴⁴²).

ამირსპასალარს ვითარცა ლაშქართა თავადს საქართველოს მთელი ჯარი და ყველა მხედართმთავარნი ემორჩილებოდნენ, მისი ბრძანების შემკითხველნი და აღმასრულებელნი იყვნენ. როდესაც მაგ. თაყაიადინ თმოგველი ამირსპასალარის მიერ მოწინავე რაზმის „მხედართ მთავრად“ დანიშნული ამირსპასალარის ბრძანებისა და მიუხედავად შეებრძოლა მტერს და სდია მას, ისე, რომ ეს ამბავი მას არც აცნობა, ბრწყინვალედ გამარჯვებულსაც-კი „აბრალელებდეს თაყაიადინს და უმეტეს ზაქარია (ამირსპასალარი) მქისედ ეტყოდა ამბისა უცნობელად შებმისათვის“-ო (ისტორნი და აზმნი * 713, გვ. 519).

საქართველოს სამეფოს მთელი ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდა: ერთი იყო „ქუეითნი ლაშქარნი“, მეორე „მხედარნი ლაშქარნი“. ლეონტი მროველს, მაგ. ერთ ბრძოლის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს: მეფემ „განაწესნა“ ქუეითნი იგი არაგუსა იმიერ და ამიერ სიმაგრეთა შინა კართასა, ხოლო მხედრი თა

ლაქრითა განვიდა“-ო (ცა მწთა * 165-166, გვ. 41). შემდეგ როდესაც განსაკუთრებით ცხენოსანი მეომრობა შემოვიდა, „მხედრობა“ ხშირად მნიშვნელობით სპასა და ლაშქარს უდრიდა. დანიშნულებისდა მიხედვითაც საქართველოს ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყო დანაწილებული: ერთი ნაწილი ლაშქრისა განკუთვნილი იყო „ქალაქთა და ციხეთა შინა მდგომად და დამკირველად“ (ცა მწსა დთსი * 533, გვ. 300), რომელსაც ციხეებისა და „ქალაქისა მცუელნი“ (ისტრნი და აზმნი * 714, გვ. 520), „მცუელნი ქალაქისანი“ (ქმთლმწერელი * 647 და 648, გვ. 575) და „ციხოვანნი“ („მტნე ქა * 510, გვ. 279) შეადგენდნ. რაწამს საქართველოს ჯარი მტრის ქვეყანას იპყრობდა, მაშინვე იქაურ ციხეებში მცველებს ჩააყენებდნ ხოლმე (იხ. მაგ. ცა მწსა დთსი * 512, გვ. 281 კარის შესახებ; იქვე * 544, გვ. 311 ანისის მცუელთა შესახებ და შირვანის ციხეების შესახებ და სხვაგან ბევრგან). მეორე ნაწილი მეფისა და მთავარსარდლის „თანმყოფელად და მოლაშქრედ“ (ცა მწსა დთსი * 533, გვ. 300) იყო, მომქმედ საომარ ძალას შეადგენდა.

ხოლო შემადგენლობისდა გვარად საქართველოს ლაშქარში შედიოდნ: 1. „სამეფოსა სპანი“ (ცა მწსა დთსი * 536, გვ. 302), რომელიც საქართველოს ყოველ კუთხეთგან და თემითგან ცალკ-ცალკე გამომავალი საზნაურო და მოყმეთა ჯარი იყო, „სპანი იმერნი და ამერნი“ (ისტრნი და აზმნი * 701, გვ. 500), როგორც მაგ. ტაოს „ქუყანისა ლაშქარი“ (იქვე * 637, გვ. 419) და ჯარები კლარჯთა, შავშთა მესხთა, თორელთა, სომხითართა, ქართლელთა და სხვათა (იქვე * 610, გვ. 382-383). ამ „ლაშქართა“ თავთავისი „პატრონნი“ ჰყავდათ (იქვე * 703, გვ. 503) და ამის გამო მათ შეიძლება საპატრონ-ყმო ლაშქარი ვუწოდოთ.

დავით აღმაშენებლის მეფობის პირველ ხანებში ეს ჯარი პატარა იყო, არსებობდა მხოლოდ „მცირე გუნდი მხედრობისა“ (ცა მწსა დთსი * 560, გვ. 328). მაშინ საპატრონ-ყმო ლაშქარი ასე მცირე რიცხოვანი იმიტომ ყოფილა, რომ სელჩუკიანთა მძლავრობისა და აოხრებისაგან „სამეფო აფხაზეთისა მცირე ჰქონდა... და შემცირებული ტყუეობათა და... ქირთავან“ (იქვე).

ამასთანავე თვით მეოპარნიც სიმცირეს გარდა „შეჯანებული მრავლ-გზის მტერთავან სივლტოლისათა“ თურმე „უცხენონი, უსაქურველონი და თურქთა მიმართ წყობისა ყოვლად უმცარნი და ფრიად მომწინი“ (იქვე) ყოფილან. გასაოცარის მხნეობისა და დაუ-

ლაღვის შრომის წყალობით დავით აღმაშენებელმა ის შესძლო, რომ საქართველოს ეს ჯარიც მძლავრ საომარ იარაღად გარდაქმნა. თანდათან მან „თვისისა სამეფოსა სპანი რჩეულნი და მოკაზმულნი, ცხენკეთილნი“ (იქვე * 536, გვ. 302) მედგარი მტრის ღირსეულ მოწინააღმდეგედ აქცია.

2. ყივჩაყთა მუღმივი ჯარი, 40000 „წყობად განმავალნი“, რომელიც პირველად დავით აღმაშენებელმა 1118 წ. გადმოიყვანა და გადმოსახლა (იხ. ქლი ერის ისტორია II 514-516). მეფემ თავისი ახალი ლაშქარი და მეომარი „განასრულნა ცხენებითა და საქურველითა“ (ცა მფსა ღთსი * 535, გვ. 302), ამასთანავე „დააწყუნა გუარად-გუარად და დაუდგინნა სპასალარნი და მმართველნი“ (იქვე * 536, გვ. 302).

ამ აღმაშენებელის მიერ გადმოსახლებულ ყივჩაყთა მუღმივ ჯარს გარდა, რომელიც თამარ მეფის დროს უკვე ნახევარზე გაქართველებული იქმნებოდა, თამარის დროს სჩანან კიდევ „ოვსნი და ყივჩაყნი ახალნი“ (ისტრნი და აზმნი * 669, გვ. 458). მხოლოდ ჯერჯერობით დანამდილეებით არაფრის თქმა არ შეიძლება იმას შესახებ, ესენიც წინანდლელებივით გადმოსახლებულები იყვნენ, თუ დროებით იყვნენ მოსულნი საქართველოში.

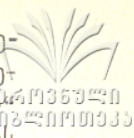
უფრო-კი საფიქრებელია, რომ ახალი ყივჩაყნი „სამსახურად“ იყვნენ ჩამოსულნი იმიტომ, რომ ისტორიკოსის სიტყვით შანქორის ომის უწინარეს, როდესაც ქართველები აბუბაქრ ათაბეგის წინააღმდეგ გალაშქრებისათვის ემზადებოდნენ, „მას ჟამსა ძმა ყივჩაყთა მეფისა სევინჯისა სავალათი აქა იყო სამსახურად დიდითა ლაშქრითა“ (ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456-457).

3. მაშასადამე. მესამე ჯგუფს „სამსახურად“ მყოფი კავკასიის მთეულთა ჯარი ეკუთვნოდა.

4. დასასრულ დავით აღმაშენებელმავე დააწესა მეფის პირადი მცველი ჯარი „მონა-სპებად“ წოდებული (ისტრნი და აზმნი * 22, გვ. 397). როგორც თვით სახელიც გვიჩვენებს, ესენი იყვნენ „მონანი მეფისანი“ (ცა მფსი ღთსი * 542, გვ. 310), რომელნიც „ჰყუეს რჩეულნი“ დავით აღმაშენებელს „ვითარ ხუთ ათასი კაცი, ყოველნი ქრისტიანე ქმულნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმზნითა“ (ცა მფსა ღთსი * 535, გვ. 302, აგრეთვე * 549 და 550, გვ. 317).

ყოველთვის როდესაც საქართველოს მეფე და სამეფო მტერთან საომრად ემზადებოდა ან ძლიერს ომში იყო, თავდაპირველად

ომიანობის დაწყებამდე და ზავის ჩამოგდებაამდე მეფე დიდებულ ხელისუფლებს და დარბაზის ერს დაეკითხებოდა ხოლმე. მაგ. როდესაც შარვანშაჰ ფადლუნმა, სანამ ქართველები შანქორის „დაღეწილ ქალაქისა და ზღუდეების აღებას შეუდგებოდნენ, მეფე ბაგრატ III-ეს მოციქული მოუგზავნა და ზავი სთხოვა და მორჩილება, ყოველწლიური ხარჯის ძლევა და მსახურება აღუთქვა, საქართველოს მეფემ ვიდრე გადაჭრილს პასუხს შეუთვლიდა, „უბრძანა და შემოკრიბნა ყოველნი დიდებულნი წინაშე მისსა“ და მათ ომიანობის განგრძობასა და დაზავებაზე დაეკითხა. ამ დიდებულთა საბჭოს წევრებმა „სიბრძნითა გამოარჩიეს და უმჯობესად აწვიეს ზავი“-ო და მეფემაც ამის შემდგომ მოაჯე ფადლონს მოგზავნილის მოციქულის პირით დაზავების დასტური შეუთვალა (მტნე ქმ * 470—471, გვ. 244). თაჰარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანაც ვიცით, რომ ყოველ დიდმნიშვნელოვან სამხედრო მოქმედებას „დარბაზის“ თათბირი და ბჭობა წინუძღოდა ხოლმე (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 603 და 604 შანქორის ომისა და სპარსეთში ლაშქრობის ამბავი).

რაკი „დარბაზი“ ლაშქრობას და ომს „დაასკენიდა“ („დამასკუნელმან ლაშქრობისამან“, ისტრნი და აზმნი * 610, გვ. 382, „დაასკუნეს ლაშქრობა“, ისტრნი და აზმნი 711, გვ. 516), ამის შემდგომ იწყებოდა „წუჟევა ლაშქრისა“ (ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456) ანუ „სპათა“ (მტნე ქმ * 468, გვ. 242) „წუჟევა ლაშქართა“ (ვეფხისტყაოსანი, კაკაბ. 64₃₆₉, კარიჭ. 64₃₃₈). ამისათვის ხელმწიფე ბრძანებას გასცემდა („განსცა ბრძანება“ ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456) ხოლმე, რომ საქართველოს ჯარისათვის დაეგზავნათ „წიგნები წუჟევისა“ (ცა მფსი დთსი * 544, გვ. 311 და შეესებული ქცა, მძ დფსი ქცა გვ. 500, შენ. 9). ლაშქრის წვევის ბრძანების გაცემის უფლება მხოლოდ მეფესა ჰქონდა (ისტრნი და აზმნი * 638, 667, 708 709; გვ. 420, 456, 512). ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ თვით თაჰარ მეფის ქმრის მეფე დავით სოსლანის შესახებაც-კი ნათქვამია, რომ „მეფემან (დავით) შემყრელმან სპათამან ბრძანებითა თამარისითა“ გაილაშქრა პართთა ქვეყანაში (ისტრნი და აზმნი * 638, გვ. 420).

ლაშქრის „წუჟევისა“-თვის განსაკუთრებული მოხელეები, „კაცნი“ იყვნენ (მტნე ქმ * 468, გვ. 242, რომელთაც „ლაშქრის მწუჟეველნი“ (სუმბატ. ცა და უწყზა * 574, გვ. 344) ერქვა. ჩვეულებრივ ლაშქრის მწვევილებად „შიკრიკნი და მალე-

მ ს რ ბ ო ლ ნ ი“ (ი ს ტ რ ნ ი და ა ზ მ ნ ი * 667, გვ. 456, აგრედვე შევსებული ქა, მ მ დ ფ ს ი ქ ც ა, გვ. 500, შენ. 9) იგზავნებოდა ხოლმე „წუენვის წიგნებში“ აღნიშნული იყო ხოლმე ვადსმისუქსაქმანი“ (ც ა მ ფ ს ა დ თ ს ი * 531, გვ. 298 და * 610, გვ. 382), როდესაც ჯარი საომრად გამოწყობილი უნდა გამოცხადებულყო.

წიგნებში მამასადამე „მზაობა“ (ც ა მ ს ა დ თ ს ი * 531, გვ. 298) იყო ნაბრძანები და აღნიშნული იყო რომ ბრძანა „მეფემან რათა მზა იყუნენ სპანი მისნი“ (ი ს ტ რ ნ ი და ა ზ მ ნ ი * 709, გვ. 513). თანაც დასახელებული იყო ხოლმე პაემანი მზაობისა და შეყრისა. ამის შემდგომ ლაშქარი „ეკაზმო დეს და ემზადებოდეს“ (ი ს ტ რ ნ ი და ა ზ მ ნ ი * 671, გვ. 461), „იწყებდენ კაზმად“ (იქვე * 709 და 711; გვ. 513 და 516).

დანიშნულს „პაემანს“ და ადგილს საქართველოს სამხედრო ძალა მზად გამოწყობილი უნდა შეკრებილიყო. ამას „სპათა“ ანუ „ლაშქართა შეყრა“ ეწოდებოდა („შემყრელმან სპათამან“, ი ს ტ რ ნ ი და ა ზ მ ნ ი * 638, გვ. 420; ლაშქართა „შემყრელნი“, იქვე * 667 გვ. 457).

შეყრილ ჯარს მეფე ჯერ დაათვალიერებდა და გაუსინჯავდა იარაღსა და მოკაზმულობას ხოლმე. ამას „სპათა განახვა“ ეწოდებოდა (ი ს ტ რ ნ ი ა ზ მ ნ ი * 711, გვ. 516). მაგ. როდესაც სპარსეთში გასალაშქრებლად გამზადებული საქართველოს მხედრობა დანიშნულ პაემანს ტფილისში შეიყარა, თამარ მეფემ „განახვნა სპანი მისნი და იხილა აბჯართა კეთილითა და პატიოსნითა და მოუწონა აბჯარი და ცხენკეთილობა მათი, სიდიდე და სიმხნე სპათა მისთა“ (ი ს ტ რ ნ ი და ა ზ მ ნ ი * 711, გვ. 516). ეს „განახვა“ ერთგვარი აღლუმი იყო, როგორც იგი შოთას „ვეფხის ტყაოსანს“—შია აღწერილი:

აღლუმი ვნახე. მეკეთა ლაშქართა მოკაზმულობა
 სიჩაუქე და სიკეთე, კეკლუცად დარაზმულობა
 და ტაიჯთა მათთა სიმალე, აბჯართა ხუარა-
 (ზ მ უ ლ ო ბ ა .

(კაკაბ; გვ. 64₃₇₀; კარიბ; გვ. 64₃₈₉).

როდესაც მეფე თვით არ მიბრძანდებოდა ხოლმე ომში, მაშინ ლაშქრის განახვის შემდგომ მეფე სახელმწიფო დროშას სასახლითგან გამოათინებდა, დალოცავდა ჯარს და დროშას ამირსპასალარს ჩააბარებდა. ამის შემდგომ ლაშქარი საომრად დაიძვრებოდა ხოლმე. თამარ მეფემ სპარსეთში მიმავალი საქართველოს სპა რომ განიხი-

ლა და ცხენკეთილობა და აბჯარკეთილობა მოუწონა, ამის შემდეგ ისტორიკოსის სიტყვით „მოიღო დროშა სვიანად ხმარებად ბული გორგასრიანი და დავითიანი და შევედრა მასვე ვაჭიისა ღმრთის მშობელსა დროშა და ლაშქარი დალოცა... და მისცა დროშა ზაქარია ამირსპასალარსა და წარემართნეს სპარსეთად“-ო (ისტორნი და აზმნი * 712, გვ. 516—517).

ჯალალადინის შემოსევის დროსაც რუსუდან მეფემ „მოიღო დროშა სეფე და მოუწოდა ივანე ათაბაგსა (რომელიც ამასთანავე ამირსპასალარიც იყო)... განაჩინა მეფემან რუსუდან სპათა მისთა [თავად]. უბოძა დროშა სამეფო სვიანი, წარავლინა ბრძოლად სულტანისა“ წინაღმდეგ (ქმალმწროლი * 744, გვ. 566—567).

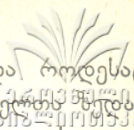
ამ ომში საქართველოს ჯარის დამარცხების დროს როგორც ჩანს სახელმწიფო დროშას რალაც განსაცდელი დასტყდომია თავს და ამის გამო შემდეგში, როდესაც რუსუდანმა საქართველოს ლაშქარი მონღოლთა წინააღმდეგ საბრძოლველად გაისტუმრა, „თვით დროშა სეფე არა წარგზავნა საქმისათვის ივანე ათაბაგისა“-ო (ქმალმწროლი * 760, გვ. 588).

ძლევაშემოსილი ლაშქრობითგან რომ მობრუნდებოდა ხოლმე საქართველოს ჯარი, განსაკუთრებით თუ მეფე თვით ბრძოლის ველზე არ იყო, მაგრამ ისედაც, ჯერ მახარობელს მეფეს, ან დედოფალს აახლებდნენ, შემდეგ როდესაც თვით ლაშქარიც და დიდებულნიც დედაქალაქს მოაღწევდნენ, მაშინ კვლავ დარბაზობა იმართებოდა და ამირსპასალარი ვითარცა ჯარის მთავარი წარმომადგენელი დანარჩენ მხედართმთავრებს შეუძლებოდა, ომის ამბავს მოახსენებდა და უფრო თვალსაჩინო ნადავლსა და ძღვენსა მიართმევდა (ისტორნი და აზმნი * 604, გვ. 374—375; გვ. 505 შენ. 4; * 718, გვ. 525).

დასაჩუქრებისა და ნადავლის განაწილების შემდგომ მეფე ლაშქარს დაითხოვდა ხოლმე. ამას „ლაშქართა გაყრა“ ეწოდებოდა (იქვე * 544, გვ. 311; * 607, გვ. 377; * 679, გვ. 474).

ამირსპასალარს თავის სამხედრო თანამდებობის ნიშნად „კრმალი“ ჰქონდა და მგზავრობაში თუ დიდ დარბაზობის დროს იგი „კრმალ-შემორტყმული“ იყო ხოლმე (მეფის კურთხევის წესი, გვ. 5—6). ამასთანავე მას, ვითარცა საქართველოს მთელი სამხედრო ძლიერების გამომხატველს, მეფის კურთხევის წესში განსაკუთრებული ადგილი და მნიშვნელობა ჰქონდა. „სამეფო კრმალი“

სანამ მეფე ეკურთხებოდა სწორედ მის ხელთ იყო და როდესაც ეკლესიაში მიდიოდნენ, ეს „სამეფო კრმალი ორთავე ხელთა მსხვილად“ მას ეტვირთა (მეფის კურთხ. წესი 61—2), ხოლო როდესაც საეკლესიო კურთხევა გათავდებოდა და საკურთხეველის კართავან ჩამოვიდოდა, მაშინ მეფის კურთხევის წესში ნათქვამი იყო „ამირსპასალარმან კრმალი შეარტყას“-ო (8₈), ალბათ როგორც საქართველოს ჯარის მთავარმა გამგემ და წინამძღოლმა. ამის გარდა ამირსპასალარს და ამილახორს, როგორც მხედართ მთავართ, „საკედარი ცხენი მართებს საურავად“-ო (კ. ვარიგება 9188—189).

„კარის ვარიგებაში“ ამირსპასალარის შესახებ ამასთანავე აღნიშნულია, რომ „უამისოდ ქვეყანა არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალებიხო“ (19₄₄₁—443). ასეც უნდა ყოფილიყო. ქვეყნის გაცემა სახარაჯოდ, ან მამულის წყალობა საყმოდ ვისთვისმე ამირსპასალარის დაუკითხავად იმიტომ არ შეიძლებოდა, რომ ლაშქარ ნადირობის საქმე მამულზე იყო დამოკიდებული და რომ ქვეყნის გაცემით და წყალობით ღიდმნიშვნელოვანი საქმე არ შეფერხებულყო, ამირსპასალარის დაკითხვა იყო საჭირო.

როგორც ყველგან საშუალო საუკუნოებში, საქართველოშიც არა ერთხელ ყოფილა, რომ ამირსპასალარს კიდევ სხვა ვაზირობაც ჰქონოდა მინიჭებული. მაგ. გიორგი III დროს ივანე ორბელი მანდატურთა-უხუცესი და ამირსპასალარი იყო (ისტორნი და აზმნი * 598, გვ. 388). ყუბასარი „იყო ამირსპასალარი და მანდატურთა-უხუცესი“ (ისტორნი და აზმნი * 628, გვ. 405). კიაბერიც თავის თავზე სწერს „მე მანდატურთ-უხუცესმან და ამირსპასალარმან“-ო (1190 წ. შეწ. წიგ., ისტ. საბ. შიომღ. მონ. 22).

ცხადია და ამას თვით სახელწოდებაც ამტკიცებს, რომ ამირსპასალარი სპასალართა უფროსი უნდა ყოფილიყო და სპასალარნი მის ქვეშეთი მოხელენი იქმნებოდნენ, მაგრამ ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ არსებობს.

„სპასალარი“ საქართველოში ბევრი უნდა ყოფილიყო. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: ბრძოლის ველითვან დაბრუნდნენ და „მოვიდეს... სპასალარნი და სპასპეტნი“-ო (ისტორნი და აზმნი * 676, გვ. 469). საფიქრებელია, რომ თვითოეულს თემს და კუთხეს საქართველოში თავის სპასალარი უნდა ჰყოლოდა, მაგრამ ვასაოცარია, რომ ქართ. წყაროებში სახელდობრივ ვგონებ მართო „სამცხის სპასალარი“-ა მოხსენებული (ისტორნი და აზმნი * 649,

გვ. 434—435. ქამთაალი. *795, გვ. 633. *826, გვ. 671. *874, გვ. 718. *907 და 920, გვ. 749 და 768. ზარზმის წარწერა იხ. ე. თაყაიშვილის *Арх. экс. I*, 47). იქნება ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს, რომ სამცხის სპასალარი ვითარცა მეწინავე ჯარის უფროსი ომების აღწერილობაში რასაკვირველია სხვებზე უფრო ხშირად უნდა იყოს მოხსენებული? დამაფიქრებელია, რომ „კარის გარიგ.“-შიაც¹ მხოლოდ სამცხის სპასალარი გვხვდება (15₃₃₂—₃₃₃), მაგრამ ესეც-კია რომ ეს ძეგლი მთლად შენახული არ არის და შეიძლება სწორედ დაკარგულს ნაწილში ყოფილიყვნენ სხვა თემის სპასალარი მოხსენებულნი.

მე-XIII-ე საუკ. მეფის კურთხევის წესის განგებაში ნათქვამია, რომ როდესაც მეფედ განმზადებული საყდარში გაემგზავრება, „ამირ-სპასალარი კრმალ-შემორტყმული მარჯუენით კერძო ჰყვებოდეს... და ამილახორი და მებაჯრეთ-უხუცესი კრმალ შემორტყმულ [წიგე ამირსპასალარის კერძო ვიდოდეან“-ო (მეფის კურთხევის წესი, გვ. 5—6). ამ წესითგანა ჩანს, რომ ამილახორსა და მებაჯრეთ-უხუცესს ვითარცა სამხედრო თანამდებობის პატრონთ ამირსპასალართან რაღაც დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდათ. და „კარის გარიგება“-ში მართლაც სწერია: „ამირახორი ვაზირი არის ამირსპასალარისა“ ო (9₁₈₂—₁₉₁). ხოლო „მებაჯრეთ-უხუცესი ღმებაჯრენი ღმესარტყლენი ღმსაჯინი ბოს შემავალნი ყოველნივე ამირახორის კელისანი არიან“-ო (იქვე 9₁₈₃—₁₈₅). მაშასადამე ამილახორი ამირსპასალარის თანამემწე ხელისუფალი იყო, მებაჯრეთ-უხუცესი ღმეჯინიბეთ-უხუცესი კი ამილახორის ხელქვეითი მოხელენი ყოფი-

¹) ყურადღების ღირსია, რომ *ლეთიმროველის მიერ აღწერილ საარაკო პირველი მეფის ფარნაოზის სამეფოს წესწყობილებაში* ნათქვამია, ვითომც ფარნავაზმა „ერისთავთა ქუეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინა სპასალარი და ათასისთავნი და მათ ყველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთო“ (ც-ა მეფეთა *130, გვ. 21). მაშასადამე აქ სპასალარი პირდაპირ მთავარ მხედართმთავარს-კი არ ემორჩილებოდენ, არამედ ერთ-სთავებს. ამასთანავე სპასალართ სამოქალაქო მმართველობის მოვალეობაც ჰქონათ, მაგრამ ჯერ ერთი ეს სურათი ღ. მროველის სიტყვით უძველესი ხანის წესწყობილების გამომზატველი უნდა იყოს, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო მოწყობილი უნდა ყოფილიყო «მომსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა» (იქვე) ამას გარდა ღ. მროველის მიერ აღწერილი წესწყობილება სულ სხვა საფუძველზე—სამხედროზეა დამყარებული. ვიდრე იმ დროს იყო, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვიკვლევთ და ამის გამო ის ჩვენი მიზნისათვის ვერ გამოგვაადგება.

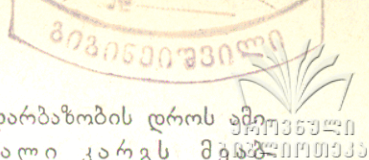

ლან. ამიტომაც არის რომ კანონი ბრძანებდა: „რასაც ამირახორისა-
 ლარი იურვოდეს სალაშქროსა საქმეს, მასვე გვერ-
 დით ა(დგენ) იგიცა (ესე იგი ამირახორი) და მეაბჯ-
 თეთ-უხუცესი და მათნი მუახლენი“-ო. (იქვე 9¹⁸⁹⁻¹⁹¹).

„ამირახორი“ (ისტრნი და აზნი *601—602, 632; გვ. 371—372, 410) დიდი ხელისუფალი იყო. თვით სახელწოდება არა-
 ბულია (ამირ-ახურ) და უფროს შტალმაისტერსა ნიშნავს. ამირახო-
 რობის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ის გარემოებაც ამტკიცებს,
 რომ ამირახორობის შექმნამ საფეხურად ამირსპასალარობა იყო
 (ისტორნი და აზნი *632, გვ. 410), მეტადრე-კი ის უპირატესო-
 ბანი, რომელნიც ამირახორს მინიჭებული ჰქონია: ჯერ ერთი ის რომ
 დარბაზობის დროს, როგორც ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში, „ამი-
 რახორიც... ორთა (ვაზირთა) სწორედ ნახოს მეფემან“-ო (14³¹⁰), ესე
 იგი მას იმნაირივე პატივისცემა და უპირატესობა ჰქონდა, რაც მე-
 ქურქლეთ-უხუცესსა და მსახურთ-უხუცესს ეკუთვნოდა. მეორე ის
 რომ ქვეშეთ მოხელეთაგან მარტო ამირახორს ჰქონდა უფლება ვა-
 ზირთა ბჭობას დასწრებოდა. იგი ვაზირობის წევრი იყო. თუმცა
 მისი უფლება შედარებით უფრო შეზღუდვილი ყოფილა და მას
 მხოლოდ „ვაზირებასა ზედან ამირახორსა მათ უკანით..
 ზესკამი უთქს და ვაზირობა ესმის და იგი არას იტყვს,
 რასაცა არა ჰკითხვენ, და რაჲ (ჰ)კითხონ, მაშინ-ღა
 პასუხს იტყვის“-ო, განმარტებულია „კარის გარიგება“-ში
 (19⁴⁵⁰⁻⁴⁵¹). მასასადამე მხოლოდ სათათბირო უფლება ჰქონდა და
 არა გადამწყვეტი. თუ გავიხსენებთ რომ დანარჩენ ქვეშეთ მოხელეთაგან
 არც ერთს არამც თუ სათათბირო ხმა არ ეკუთვნოდათ, ვაზირობას
 ვერც-კი დაესწრებოდენ ხოლმე, მაშინ ცხადი იქნება რამდენად მა-
 ლლა მდგარა ამირახორი. ამირსპასალარსავით ამილახორსა ვითარ-
 ცა სამხედრო უწყების წარმომადგენელს „ხმალი“ ეკუთვნოდა არამც
 თუ მარტო მეფის კურთხევის დროს იყო ხოლმე იგი „კრმალ-შე-
 მორტყმული“ (მ. კურთხევის წესი. გვ. 5—6), არამედ „კრმა-
 ლი ამირახორსა არტყია დარბაზობასა ზედან“-ც
 (კ. გარიგება 2²⁸⁻²⁹). ლაშქრობის დროსა და სალაშქრო საქმეებზე
 „ურვის“ დროს ხომ თავისთავადაც ცხადია, რომ იგი ხმალ-შეიორ-
 ტყმული იქნებოდა.

დარბაზობის დროს ამილახორს თან ახლდენ მის ქვეშეთი ხელი-
 სუფალნი, „მეაბჯრენი“, რომელნიც „ზურგით დგანან“-ო (კ. გარიგ. 2²⁹⁻³⁰).
 მეაბჯრეთაგან ერთი „კარგ“ მეაბჯრედ ითვლებოდა და მას

ერთგვარი უბირატესობა ჰქონდა: როდესაც დარბაზობის დროს ამი
 რახორის „დაჯდომისა ჟამი მოვიდეს, კრმალნი კარგს მგაბ
 ჯრესა მისცეს და იგი მკარს ჩამოიკიდებს“-ო (იქვე
 2₃₀—32).

„მეაბჯრეთუხუცესი“ (შიომლ. 1227—1230 წ. სიგელ. ქები II, 100 და 101, მეფის კურთხ. წესი 6. კარის გარიგება 9₁₈₃—184), როგორც თვით სახელიც გვიჩვენებს, „მეაბჯრეთა“ (კ. გარიგება 2₃₀—31, 9₁₈₄) უფროსად უნდა ყოფილიყო. ვითარცა ამილახორის ქვეშეთს მოხელეს, მას რასაკვირველია ამილახორზე გაცილებით ნაკლები უფლება და პატივისცემა ჰქონდა. მაგ. მეაბჯრეთა-უხუცესს უფლება არა ჰქონდა, რომ ვაზირობას დასწრებოდა და მხოლოდ, როდესაც ვაზირობი მას „სამოციქულოდ“ დაიბარებდენ, მაშინ შეეძლოთ იგი სავაზიროს შეეყვანათ (იქვე 19₄₅₇—8, 20₄₅₉). მეაბჯრეთ-უხუცესსაც ვითარცა სამხედრო უწყების მოხელეს „კრმალნი“ ეკუთვნოდა და მეფის კურთხევის დროს იგი „კრმალ-შემორტყმული“ მიდიოდა ხოლმე ამირსპასალარსა და ამილახორის გვერდით (მ. კურთხევის წესი, გვ. 5—6). უეჭველია სალაშქრო საქმეების დროსაც იგი „კრმალ-შემორტყმული“ იქნებოდა.

მეაბჯრეთ-უხუცესს ვითარცა აბჯრის მთავარ გამგე მოხელეს მეფის კურთხევაში თავისი განსაკუთრებული მოვალეობა ჰქონდა და წესში ნათქვამი იყო: როდესაც მეფე საყდარში საკურთხებლად წაბრძანდეს და როდესაც უკან დაბრუნდეს „მეაბჯრეთ-უხუცესსა სამეფო ფარი და ლახტი ჰქონდეს და ქარქაში და უკანა უდგეს მეფესა“-ო (გვ. 6). რამდენი იყვნენ მეაბჯრენი არა ჩანს, მხოლოდ ცხადია, რომ არა ერთი და ორი. მეაბჯრეთაგან ერთი „სეფე-მეაბჯრე“-დ იწოდებოდა (კ. გარიგება 2₃₁), ერთს მათგანს კიდევ „კარგი მეაბჯრე“-ს სახელი ჰქონდა (იქვე 2₃₁).

ყველა მეაბჯრეებს დარბაზობის დროს „ჯაჭვი აცვია“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (2₃₁—32). ეს ჩასაცემელი ჯაჭვი „გიორგი მეფეს, თამარის მამას, თვით ვერცხლისა შეუქნია სალმასურის სახესა ზედა და მას ჩაიცმინდენ“-ო (იქვე 2₃₃—34). კარის გარიგებითგან კარგად არა ჩანს, გიორგი მეფეს მარტო ის ცვლილება შემოუღია, რომ ჯაჭვი დარბაზობის დროს ვერცხლისა უნდა ყოფილიყო და სალმასურად გაკეთებული. თუ თვით მეაბჯრეთა ჯაჭვით შემოსვის წესიც პირველად

მთლად მას შემოუღია? უფრო კი საფიქრებელია¹, რომ პირველი აზრი იყოს სწორე. „სეფე მეაბჯრე“-ს, როგორც მოსალოდნელიც არის, „ჯაქვი აცვია უთეთრესი“ (კ. ვარიგება 2₃₁—₃₂).

მეაბჯრეთა გარდა „აბჯრის მტვირთველი“-ც არსებობდა, საგანგებო მოხელე, რომელსაც აბჯარი ეჭირა და ომში თავის პატრონს ეხმარებოდა. აბჯრის მტვირთველის მოვალეობა იმდენად მარტივი არ ყოფილა, რომ ყველას უსწავლელად შესძლებოდა. ამისათვის საგანგებო გაწვრთნა და დახელოვნება იყო საჭირო ისე, რომ ამ თანამდებობის კაცი ჩვეულებრივ „აღზრდილი იყო აბჯრის მტვირთველად“ (ჯამთააღ. * 925, გვ. 770). თუმცა მეფის აბჯრის მტვირთველი შენახულ წყაროებში მოხსენებული არ არის, მაგრამ უეჭველია ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს იმიტომ, რომ დაუჯერებელი რამ იქნებოდა გვეფიქრა, ვითომც მეფეს აბჯრის მტვირთველი არა ჰყოლოდეს იმ დროს, როდესაც დანამდევილებით ვიცით, რომ აბჯრის მტვირთველი სამცხის მთავარსაც კი ჰყავდა (ჯამთააღ. * 925, გვ. 770). მეფის კურთხევის დროს, როგორც ვნახეთ, მეფის აბჯრის მტვირთველობის მოვალეობას მეაბჯრეთ-უხუცესი ასრულებდა და სამეფო ფარი, ლახტი და ქარქაში მას ეჭირა (გვ. 6).

რაკი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, „საჯინიბოს შემავალი ყოველნივე ამილახორის კელისანი“ იყვნენ, ამიტომ ალბათ „მეჯინიბეთ-უხუცესი“-ც (ისტორი და აზმნი * 614, 615, 622; გვ. 388, 389, 396) ვითარცა საჯინიბოს ხელოსანთა, მეჯინიბეთა, მთავარი გამგე ამილახორის ქვეშეთი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო და სამხედრო უწყებას უნდა ჰკუთნებოდა. მეჯინიბეთ-უხუცესის გამგებლობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო ის განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „საჯინიბო“ რქმევია (კ. ვარ. 9₁₈₅). ხოლო ხელქვეით მოხელეებად „მეჯინიბენი“ უნდა ჰყოლოდა, რომელნიც უკვე მე-X საუკ. სიგელში გვხვდებიან (შიომღ. ისტ. საბ. 3 და „კ. ვარ.“ 18₄₁₅). ერთ მეჯინიბეთავანს თურმე „ზარდახნის მეჯინიბე“ ეწოდებოდა (კ. ვარ. 10₂₀₇—₂₀₈, 209—₂₁₀), მაგრამ ვგონებ ის ზარდახნის-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო და არა მეჯინიბეთ-უხუცესისა.

ამირსპასალარისავე სახელის ეკუთვნოდენ აგრედვე „აჩუხჩი და ამირჩქარი და მერმეთ-უხუცესი“ და, როდესაც ამირსპასალარი

¹) ამას დედნის სიტყვები „მას ჩაიციმდენ“-ო გვაფიქრებინებს.

თავის თანამშრომლებითურთ სალაშქრო საქმეს „იურვოდა“, აჩუხ-ჩი, ამირჩქარი და მერემეთ-უხუცესი „წინათ დგანან შორს და სიარულადაც წინათ იარებიან“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგებაში (9₁₉₁—192). მეტი ამ მოხელეთა უფლება-მოვალეობის შესახებ ჯერჯერობით არა ვიციტ-რა.

ორიოდე სიტყვის თქმა შეიძლება მხოლოდ „მერემეთ-უხუცესის“ შესახებ (9₁₉₁, 16₃₇₄—375, 18₄₁₄). მას როგორც ეტყობა საგანგებო დაწესებულება ჰბარებია, რომელსაც „სარემო“ რქმევია (კ. გარ. 3₄₉). ამ დაწესებულების ერთი მოხელის სახელიც არის შენახული და თურმე „სარემოს ნაცვალი“ (კ. გარ. 3₄₉) ეწოდებოდა. ხოლო რაკი „სარემოს ნაცვალი“ ყოფილა, თავისდათავად ცხადია, რომ „სარემოს უხუცესი“-ც უნდა ყოფილიყო, ამას გარდა რასაკვირველია „მერემენი“-ც, რომელნიც „კ. გარ.“-შიც არიან დასახელებულნი (16₃₇₄—375).

ამირახორსა და მეაბჯრეთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა აგრეთვე ერთი განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „ზარდახანა“ ეწოდებოდა (კ. გარიგება 9₁₉₄). ამ დაწესებულებაში ინახებოდა „ერთის ტანსაცლის აბჯრის მეტი სხვადა ყველა აბჯარი, რაზომიცა თანა აქვს: ჯაჭვი, მუხარადი, კრალი, ქათა, საბარკული, მშვლდ-კაპარჭი, ლახტი, შუბი, სრულიად ყოველივე უნაგირი მოქედილი და ხანი აკაზმულობა, რაც ზედ აბია, და რაც საცხენე ჯავშანი, მანჯუვები აბრეშუმისა, ცხენის ყელსაბამი მოქედილი, კანჯრის კული და მასთან ყველა, დიდი დროშა, დაბარჩამნი ორნივე თავადაქედილნი, ერთი თეთრი და ერთი შავი, შუბი სეფე ალმითა“ (იქვე 9₁₉₆—10₂₀₄).—ერთი სიტყვით ზარდახანა ყოველგვარ აბჯარ-იარადის და სამხედრო ნიშნებისა და სამკაულის საწყობი ყოფილა. „ზარდახანის“ შემადგენლობა ამტკიცებს, რომ თავდაპირველად მას ალბათ „ზარდახანა“ უნდა რქმეოდა, და მხოლოდ შემდგომი დამახინჯდებოდა „ზარდახანად“. „ზარდახანა“ სპარსული სიტყვაა, რაც სპარსულად იარადისა და ნიშნების საწყობს ჰნიშნავდა, გერმანულად „ცოფგ-ჰაუს“-ს რომ ეძახიან.

„ზარდახან“-ის სათავეში იდგა გამგე, რომელსაც „ზარდახანის უხუცესი“ (იქვე 9₁₉₃—194 და 10₂₁₁—212) ეწოდებოდა. ამას გარდა არსებობდა „ზარდახანის მოლარე“ (იქვე (10₂₀₆; 208) „ზარდახანის მეჯინიბე“ (იქვე 10₂₀₇—208, 10₂₀₉—210), „მის-

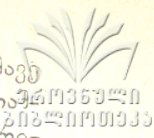

რატულთ-უხუცესი“ (იქვე 10₂₀₆, 210) და როგორც „ზარდახნის მწიგნობარი“-ც (იქვე 9_{194, 195}; 10₂₀₄₋₂₀₅) და ქ^ები II, 162). უეჭველია „კვახჭირის დაეთარში“, რომელიც თ. ჟორდანიამ გამოსცა, დედანში ეწერებოდა „ზარდახნის მწიგნობარსა... კელითა დამიწერია“-ო და არა „ზარდახნის მწიგნობარსა“, როგორც ქ^ებშია დაბეჭდილი (ქ^ები II, 162₅₋₆). მხოლოდ ჩვენ უკვე ვიცით რომ ზარდახნის მწიგნობარი ამირსპასალარსა და ამირახორს კი არ ეჭვემდებარებოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესს.

როგორც „კ. გარ.“-თვანა ჩანს, ზარდახნის უხუცესი ზარდახნის მოლარე და მისრატულთ-უხუცესი უფროსი მოხელეები იყვნენ, მისრატული და ზარდახნის მეჯინიბე მცირე მოხელეებად ითვლებოდნენ. ამასთანავე ზარდახნის-უხუცესსა და ზარდახნის მოლარეს ჰბარებია აბჯარ-იარაღი და როდესაც დასჭირდებოდათ, ისინი აძლევდნენ ხოლმე ზარდახნითგან. მაგ. როდესაც მეფისათვის ცხენი უნდა მოეყვანათ, აღვირს და უნაგირს ზარდახნის მოლარე მისცემდა ხოლმე (კ. გარიგება 10₂₀₅₋₂₀₆, 10₂₀₈₋₂₀₉), ხოლო მათრახს ზარდახნის უხუცესი (იქვე 10₂₁₁). მისრატულთ-უხუცესის შესახებ ნათქვამია, რომ იგი იმ ცხენზე „შეჯდების“-ო, რომელსაც მისრატულისა და თავის მიერ შეკაზმულს ზარდახნის მეჯინიბე „მიუყენებს“ (იქვე 10₂₀₉₋₂₁₁). მაგრამ არა ჩანს, ეს ცხენი მეფისათვის იყო, თუ აქ მისრატულთ-უხუცესის საკუთარ ცხენზეა ლაპარაკი? ზარდახნის მეჯინიბე და მისრატული კი ცხენის შემკაზმავები იყვნენ (იქვე 10₂₀₆₋₂₁₀).

როდესაც მეფე ცხენით სადმე წაბრძანდებოდა, „ზარდახნის უხუცესი და ამერთ აჩუხჩი წინათ იარების, ჯუარის-მტკრთველსა და მეფეს შუა“ (იქვე 10₂₁₂₋₂₁₃). სანამ მეფე ცხენზე იჯდა, ეს ორი მოხელეც ცხენით მისდევდა, „სადაც მეფე მივა, ცხენისაგან ჩამოვა, აჩუხჩიც მანამდი ცხენით მივა“ და იქვე ჩამოხტება (იქვე 10₂₁₃₋₂₁₅). როგორც მოსალოდნელიც იყო ზარდახნის მეჯინიბე და მისრატულთ-უხუცესი მეფის მგზავრობის დროს „ორივენი უკანით იარებიან“ (იქვე 10₂₁₁₋₂₁₂).

საქართველოს სახელმწიფოს სხვა დაწესებულებებსავით ზარდახნისაშიც ყოველ დანახარჯის ანგარიში წერილობით უნდა ყოფილიყო აღნუსხული, ხოლო წელიწადში ერთხელ, წლის თავს საერთო და საბოლოო ანგა-

რიში უნდა მოეხდინათ. ეს უკანასკნელი ანგარიში იმავე დროს შემოწმება-რევიზიასავითაც იყო და ზარდახანაში მაშინ დადენიზე მოხელე უნდა შესულიყო და შეემოწმებინა. „კარის გარეგება“-ში სახელდობრ ნათქვამია: „ამილახორი, მეაბჯრეთ-უხუცესი, ზარდახანის-უხუცესი და მწიგნობარი წელიწადსა შიგან ერთხელ ზარდახანს შევლენ და ზარდახანის-მწიგნობარი დასწერს, ანგარიშს იქმენ ღ საანგარიშოს გოდორსა შიგან ჩასდებს“-ო (9¹⁹³⁻¹⁹⁶). როგორც ჩანს ზარდახანის ანგარიშებისა და მდგომარეობის ამგვარი შემოწმება ყოველ წლის დამდეგს უნდა მოეხდინათ. „კარის გარეგება“-ში პირდაპირ არის აღნიშნული: ზარდახანის მწიგნობარმა „ყოველი რაჟ ასწეროს წლისთავსა, ერთი უნაგირი ზარდახანის მწიგნობარს“ უნდა მიეცესო (იქვე 10²⁰⁴⁻²⁰⁵). განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია „საანგარიშო გოდორი“, რომელშიაც თურმე ინახებოდა ზარდახანის ყოველწლიური ანგარიში და შემოწმების საბუთები. ამგვარი „საანგარიშო გოდორი“, როგორც ირკვევა, საქართველოს სამეფოს ყველა მთავარ დაწესებულებაში ყოფილა და საანგარიშო საბუთების საცავი, თავისებური „გროსბუხ“-ი ყოფილა. როგორც ეტყობა ამ „საანგარიშო გოდორებს“ საგანგებო მცველი მოხელეები ჰყოლია მიჩენილი და ალბათ მათ თუ ეწოდებოდათ „მეგოდრენი“, უკვე მე-X-ე საუკ.-ის საბუთში რომ არიან მოხსენებულნი (შიომღ. ისტ. საბ. 3₂₋₃).

§ 5. მანდატურთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მანდატურთ-უხუცესი“ ქართულ საისტორიო თხზულებებში პირველად გიორგი III დროს არის მოხსენებული (ისტორნი და აზმნი * 598, გვ. 368). შემდეგ-კი თვით მე-XIII-ე საუკუნეშიაც ხშირად გვხვდება და ჩვეულებრივია (1190 წ. თამარ მეფის სიგელი, შიომღ. ისტ. საბ. 22.—ქამთაალ. * 743, გვ. 566. * 758, გვ. 584. * 765, გვ. 594. * 792, გვ. 619. * 792—793, გვ. 631. * 855, გვ. 700. * 870, გვ. 714. * 890, გვ. 732. * 925, გვ. 770 და * 927, გვ. 772.—მეფის კურთხ. წესი ნ და ბევრგან სხვაგანაც). საფიქრებელია, რომ ეს ხელისუფლება გიორგი III-ზე კარგა ხნით უწინარესაც უნდა ყოფილიყო, იმის თქმა და დამტკიცება მაინც-და მაინც შეგვიძლიან რომ „მანდატურნი“ საქართველოში უკვე მე-XI-ე საუკუნეში არსებობდენ და ბაგრატ IV დროს გიორგი მთაწმიდე-

ლის ცხოვრებაში (გვ. 330) და გიორგი II 1072 წ. სიგელი (სომხ. ისტ. საბ. 12; ს. კაკაბაძე, შიომღ. სამი სიგელი 5) არაბულნი. თამარ მეფის დროს „მანდატურთ-უხუცესი“ არა ერთხელ და ორჯერ იხსენიება (ისტორნი და აზმნი * 631, 654 და 677, გვ. 410, 440 და 470).

თამარის ისტორიკოსს შენახული აქვს ერთი ძვირფასი ცნობა ამ თანამედრობის შესახებ. მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: დიდებულმა მეფემ „განაჩინა და უბოძა ჭიაბერსა მანდატურთ-უხუცესობა და მისცა არგანი ოქროსა ხელთა მისთა“-ო (იქვე * 631, გვ. 410). ცხადია, რომ რაკი თამარს მანდატურთ-უხუცესისათვის ვაზირად დანიშნის დროს ოქროს არგანი მიუცია, მაშასადამე ოქროს არგანი მანდატურთ-უხუცესობის საგანგებო ნიშანი უნდა ყოფილიყო. მარალაც, მე-XIII-ე საუკ. მეფის კურთხევის „განგება“-ში სწერია: „მანდატურთ-უხუცესი სამანდატუროსა არგანისა ხელთამქონებელი შემდგომად ჯუარის-მტკრთველისა წინა უვიდოდეს მეფესა“-ო (გვ. 65—6). ამგვარად ირკვევა, რომ იმ ოქროს არგანს, რომელიც თამარ მეფემ მანდატურთ-უხუცესად დანიშნულს ჭიაბერს უწყალობა, „სამანდატუროს არგანი“ რქმევა და მის ხელისუფლობის განსაკუთრებული კუთვნილება და ნიშანი ყოფილა. შემოთმომყვანილი ცნობითგანვე ჩანს აგრეთვე, რომ მანდატურთ-უხუცესი მეფის გამობრძანებისა და მგზავრობის დროს ობერცერემონიმახსტერის მაგვარ ხელისუფლად მოსჩანს. როგორც თვით სახელიდგანაც ცხადია, მას ხელქვეით მოხელეებად მანდატორნი უნდა ჰყოლოდა.

მაგრამ მართო ამ დროს-კი არა, დარბაზობისა და პურობის დროსაც მანდატურთ-უხუცესს ხელთა არგანი ეჭირა და ამავე მოვალეობას ასრულებდა თურმე. „კ. გარიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „მეფე უბრძანებს მანდატურთ-უხუცესსა, იგი არგანს დაადებს და ამირეჯიბი არგანს აიღებს. მანდატურთ-უხუცესი ტახტს წინ მიდგების, «პური მოიღეო». მანდატურთ-უხუცესი მობრუნდების, არგანს გამოუღებს და პურის წინაობას იურებს“-ო (კ. გარიგება 17³⁸³—385).

მანდატურთ-უხუცესი როგორც ვიცით ვაზირი იყო და „პატივი მისი (ამირსპარსალარისა) და მანდატურთ-უხუცესისა სწორი არის“-ო (კ. გარიგება 19⁴⁴³—444).

თუ მანდატურთ-უხუცესის სახელს მივაქცევთ ყურადღებას და დავაკვირდებით, ადვილად შევამჩნევთ რომ იგი ორნაწილელი სიტყვაა და პირველი „მ ა ნ დ ა ტ ო რ“ ბერძნულ-ლათინურია, ხოლო მეორე „უხუცესი“—ქართულია. მაგრამ თუ ისიც ბერძნულად ვადავთარგმნეთ, მაშინ იქნებოდა „პროტოს“. მართლაც ბიზანტიაში არსებობდა მოხელე ექსკუვიტების „პროტომანდატორი“ (παρωταμνηστάρχης ἡμῶν ἐξῆρασις), რომელიც კეისრის სეჟე-ლაშქრისა და მონა-სპების უფროსი იყო. იგი მხოლოდ „ექსკუვიტების ტოპოტირიტს“ ანუ ნაცვალს ექვემდებარებოდა. დანამდვილებით არ ვიცით, ბიზანტიელს პროტომანდატორს არგანი ექირა ხოლმე, თუ არა. მხოლოდ საფიქრებელია, რომ მასაც უნდა ჰქონოდა არგანი იმიტომ, რომ მის ხელქვეითებს, სკრივონებს, თანამდებობაზე დანიშვნის დროს მეფე არგანს უწყალობებდა ხოლმე (იხ. Беляев. Ежед. приемы, 12 და 73). მაგრამ ქართველ მანდატურთ-უხუცესსა და ბიზანტიელ პროტომანდატორს შორის სხვა არა იყოს რა, ის განსხვავებაც იყო, რომ ბიზანტიელ მოხელეს მანდატორნი არ ექვემდებარებოდნენ, ქართველს კი მანდატურნი ჰყავდა ხელქვეით. თუ ამ მხრივ მანდატურთ-უხუცესი ბიზანტიელ ხელისუფლებს შევადარეთ, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ ქართველი მანდატურთ-უხუცესი „დრომის ლოგოთეტს“ ანუ სახელმწიფო ფოსტისა და მიმოსვლის უფროსს მიაგავდა; სწორედ „დრომის ლოგოთეტს“ ექვემდებარებოდნენ მანდატორნი, რომელნიც თანსდევდნენ დიდებულ ხელისუფლებს, დესპანებსა და სხვებს (Н. Скабаланович. Византийское государство да სხვა, გვ. 176).

„კ. ვარიება“-ში ნათქვამია: „მანდატური სამასი სახლი არის ამიერ და იმიერ, ხოლო სამნი აზნაურნი არიან: იკუნკელისძე, შერაქისძე და ჯარნასძე და სხვაჲ გლეხია“-ო (5₉₃₋₉₅). ცხადია ესენი იყვნენ მანდატურთ-უხუცესის ხელისანი. აქ იმგვარადვე უნდა ყოფილიყო, როგორც მესაწოლეთ-უხუცესისა და მონადირეთ-უხუცესის შესახება სწერია. როგორც იქ ნათქვამია: „მონადირეთ-უხუცესისა ზემოთ დაგვიწერია. მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან ორას ორმოცი სახლი“-ო (იქვე 11₂₃₃₋₂₄₀), ხოლო მესაწოლეთ შესახებ აღნიშნულია: „შვდასი სახლი მესაწოლეთ სახლი არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური“-ო (იქვე 7₁₂₅₋₁₂₆), ამგვარადვე მანდატურთ-უხუცესის შესახებ თავდაპირველად დედანში ასე ეწერებოდა: „მანდატურ[თ-უხუცეს]ისა მის ხელი არის ამიერ და იმიერ მანდატურნი სახლი სა-

მასი“. მაშასადამე მანდატურთ-უხუცესს იმიერ-ქართველს მანდატურნი ექვემდებარებოდენ.

რა მოვალეობა ჰქონდათ მანდატურებს საქართველოში? ვაზირობის დროს სავაზირო ოთახს გარეთ „მანდატურნი გარეშემო შორს დგანან და ვისაც არ უბრძანებენ, არავის მიიყვანენ სიახლოვესა“-ო (კ. გარიგება 20⁴⁶⁴⁻⁴⁶⁵). მაშასადამე ამისთანა შემთხვევებში მანდატურებს მცველების მოვალეობა ჰქონიათ. მაგრამ ჩვენ ისეთი ცნობაც მოგვეპოვება, როდესაც მანდატური საპატიო კაცის გამყოლია მგზავრობაში, მაგ. გიორგი მთაწმიდელის ცა-ში ნათქვამია, რომ მეფე ბაგრატმა საქართველოთგან ისევ ბიზანტიაში მიმავალი გიორგი მთაწმიდელი „სამეფოთა წიგნთა მიერ და მანდატურთა... წარგზავნა“-ო (ცა 330). აქ ქართველი მანდატური თითქოს ბიზანტიელ მანდატორს მიაგავს და მიმოსვლისა და სახელმწიფო ფოსტის მოხელედა ჩანს.

„ხოლო „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია, რომ მანდატურთ-უხუცესი ზვრების „სამუშაოსა ზედა-მდგომელად მანდატურს მისცემს, ბრძანებასა დააწერინებს გამოსაჩვენისა, უჩვენებს მუშათ ვითა ესე ქვეყანა მოასხითო. მანდატური და ერთი მეღვინეთ-უხუცესისაგან ჩენილი მეღვინე წავლენ“-ო (4⁷¹⁻⁷⁴ და 11²³³). აქეთგან ირკვევა, რომ მანდატურებს მოვალეობად აგრედვე ზვრის მუშათა ზედამდგომელობა ჰქონიათ, ხოლო თვით „ზვარნი... არიან.. მანდატურთ-უხუცესისა ხელისანი“ (იქვე 4⁷¹), ზვრების დამუშავება მანდატურთ-უხუცესის საზრუნავს შეადგენდა: იგი თადარიგის დამჭერი, ბრძანების გამცემი ყოფილა. ამას გარდა სიგლების მოცემაც, როგორც ეტყობა მანდატურთ-უხუცესის დაუსწრებლივ არ შეიძლებოდა და მასაც სიგლის ქრთამის წილი ერგებოდა, „ამირსპარსალარისა სწორი“-ო (იქვე 5⁹⁰⁻⁹¹).

დასასრულ ერთი ცნობაც მოიპოვება, რომლითგანაც ჩანს, რომ მანდატურთ-უხუცესსავით მანდატურებსაც არგანი ჰქონიათ ნიშნად. „კ. გ. -ში სახელდობრ ნათქვამია: საწელიწდისთავო ძღვნის მიტანის დროს „ვერცა მანდატური არგანს დაიჭირავს“-ო (იქვე 15³³⁶). აქეთგან ცხადია რომ ჩვეულებრივ მაშასადამე მანდატურსაც ხელთ არგანი სჭერია.

რაკი მანდატურთ-უხუცესი უფრო სამეფო კარის ვაზირად მოსჩანს და სამეფო კარზე უნდა ყოფილიყო, საფიქრებელია, რომ

ამის გამო იგი ომში და ლაშქარში ჩვეულებრივ არ მიდიოდა ხოლო მე, არამედ სამეფო კარზედ რჩებოდა, რასაკვირველია, თუ რომ მეფე ომში არ მიდიოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსს ეს გარემოება აქვს ნაგულისხმევი, როდესაც ამბობს რუქნადლინის წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაწილეობის მისაღებად სხვებთან ერთად „წარემართნეს ბასიანს“ თვით ჭიაბერიც, „და დათუ მან დატურთ-უხუცესი იყო ჭიაბერი“-ო (ისტორნი და აზმნი * 701, გვ. 501), ე. ი. თუმცა მანდატურთ-უხუცესი იყო ჭიაბერი, მაგრამ ალბათ რაკი ამ ბრძოლას საქართველოსათვის ფრიალი მნიშვნელობა ჰქონდა, ამიტომ მანდატურთ უხუცესიც-კი გაემგზავრაო.

ზევით, ამირსპარსალარის თანამდებობისა და სახელოს განხილვის დროს, უკვე აღნიშნული გვქონდა და აქაც უნდა გავიმეოროთ, რომ საქართველოშიც შეიძლებოდა ერთს მოხელეს ორი თანამდებობა ჰქონოდა და იქვეა მაგალითები მოყვანილი, როდესაც მანდატურთ-უხუცესს იმავე დროს ამირსპარსალარობაც ეკუთვნოდა.

ვინ იყვნენ მანდატურებს გარდა მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელეები, ამის შესახებ ზემომოყვანილის მეტი პირდაპირი ცნობები შენახული არ არის, მხოლოდ „აღესების საკითხავ“-ის აღწერაში ჩამოთვლილი არიან უფროს-უმცროსობით მოხელეები უწყებათა მიხედვით და ამ გზით შეიძლება ეს საკითხი გამოირკვეს. იქ სხვათა შორის ნათქვამია: მანდატურთ-უხუცესი-ამირაჯიბს, ამირაჯიბი—მესტუმრესა და მერიგესა“-ო (კ. გარიგება 343—44). ხოლო უფრო ქვემოთ სწერია: „განმგეთ-უხუცესი—საგამგოსა მუქიფისა, საგანმგოს უხუცესი—მეჯამეთ-უხუცესისა, მეჯამეთ-უხუცესი—სარემოს ნაცვლისა“-ო (იქვე 348—49).

პურობის წესითგანაც ჩანს რომ ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი კელი-სუფლები უნდა ყოფილიყვნენ. როდესაც მეფე მანდატურთ-უხუცესს უბრძანებდა „პური მოიღო“ და იგი „პურის წინაობას იურებდა“, ამ ბრძანების აღსასრულებლად ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი გავიდოდნენ ხოლმე (კ. გარიგება 17383—387) და თვით პურობის წესში მანდატურთ-უხუცესი, ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი ერთიერთმანერთის თანამშრომელნი ყოფილან, მაგრამ მანდატურთ-უხუცესი უფრო მათ ხელმძღვანელადა ჩანს (იქვე 17392—404). ამიტომ, ვკონებ, სიმაართლე შელახული არ იქმნება თუ-კი დავასკვნით, რომ ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი ხე-

ლისუფლები იყვნენ. ამირეჯიბიც რომ მანდატურთ-უხუცესის წახე-
ლოს ეკუთვნოდა ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „ხელმძღვანელი
ამირეჯიბს მანდატურივე მართებს“-ო (კ. გარიგება 5₈₂₋₈₃).

მანდატურთ-უხუცესისაღმესტუმრესავით ამირეჯიბიც და-
რბაზობის-წესის ალსრულებაში მონაწილეობას იღე-
ბდა. „ქარ. გარგ“-ში მაგ. ნათქვამია: „ამირეჯიბს მართებს
ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა წვევა“-ო (13₂₈₉₋₂₉₀). ამ
შემთხვევაში ის მაშასადამე ცერემონიმაქსტერის მოვალეობას ას-
რულებდა.

რაკი თვით მანდატურთ-უხუცესის შესახებ ცნობები საკმაო
არ არის, ამიტომ მის მოვალეობისა და უფლების ვათვალისწინება
იმ მხრივ შეიძლება, თუ ჩვენ მის ქვეშეთ ხელისუფლების უფლება-
მოვალეობას გამოვარკვევთ და მხედველობაში გვექნება.

ამირეჯიბი, როგორც უკვე ვნახეთ, დარბაზობისა და პურობის
დროს მანდატურთ-უხუცესის თანაშემწე იყო. მაგრამ მას საზოგადოდ
დიდი უფლება ჰქონია: „ამირეჯიბს ყოველგან გზა აქვს
საურავისა, სადა გინდ იყოს მეფე,—სალაროს, სა-
წოლს, საჭურჭლეს ყოველგან მივა და ყოველგან იურ-
ვის“-ო, იმის გარდა თუ მეფე ჩაუცმელია (კ. გარიგება 5₇₇₋₇₉). ამ
დროსაც თუმცა საქმე მსახურთ-უხუცესს უნდა მოეხსენებინა მეფისა-
თვის, „მაგრამ ამირეჯიბის დათხოვნა არც მათგან
ეგების“-ო (იქვე 5₈₀₋₈₁). საზოგადოდ-კი ისე ყოფილა დაწესებუ-
ლი, რომ მეფე „რა შეეკახმოს და გამოვიდეს (საწოლი-
თგან), საურავი და ძღვენის შეწირვა ყოველი მათია
სალამოს რეკამდის“-ო (იქვე 5₈₁₋₈₂). ამ ძვირფას ცნობებში ბევრი
რამე არის გამოურკვეველი და ბუნდოვანი.

იმ გარემოებითგან, რომ ამირეჯიბს ისეთი დიდი და განსაკუთ-
რებული უფლება ჰქონდა მინიჭებული და ყოველთვის და ყოველ-
გან მეფის ნახვა და მოხსენების წარდგენა შეეძლო, ნათლად ჩანს,
რომ მას დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეები უნდა ჰბარებო-
და. ამიტომ პირველი შეხედვით და მხოლოდ ეს ცნობა რომ გვერ-
ნოდ, შეიძლებოდა ამირეჯიბი დამოუკიდებელ ხელისუფლად და
ვაზირადაც-კი მოგვჩვენებოდა, მაგრამ მის ვაზირობაზე ფიქრი მცდარ-
ი იქნებოდა: არსად იგი ვაზირად არ იხსენიება, არც საისტორიო
წყაროებში, არც ქართ. სამართლის ძეგლებში. ამას გარდა არც მე-
ფის კურთხევის წესში, არც „ქარის გარიგება“-ში ის ვაზირთა შო-
რის ჩამოთვლილი არ არის. ხოლო რომ ის მოვალე იყო ნამდვილ ვა-

ზირს, მანდატურთ უხუცესს, მიჰხმარებოდა და მიჰმეველებოდა, ამაზე იქვე ზევით იყო საუბარი.

ამირეჯიბი, როგორც აღნიშნული გეჰონდა, დიდი უფლებით იყო აღჭურვილი. ამირეჯიბის თანამდებობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმითაც მტკიცდება და იქითგანაც ჩანს, რომ იმ სამ მოხელეთა შორის, რომელთაც არავაზირთავანთ ვაზირობის დროს სავაზირო დარბაზში ყოფნის უფლება ჰქონდათ, ამირეჯიბიც ყოფილა, „ამირეჯიბი შუაზედ... დგას“-ო (კ გარიგება 19₄₅₄). მას არც საქმეების გადაწყვეტაში, არც თათბირში მონაწილეობის უფლება არა ჰქონდა, არამედ უნდა მხოლოდ უტყვი დამსწრე ყოფილიყო. მაგრამ ამგვარ უფლებასაც დიდი ფასი და მნიშვნელობა ჰქონდა.

თვით სახელწოდებითგანაცა ჩანს, რომ ამირეჯიბი თავდაპირველად ეჯიბების უფროსი უნდა ყოფილიყო. შემდეგშიაც იგი რასაკვირველია მათი მთავარი იქმნებოდა. „ეჯიბი“, სახელდობრ „შინაური ეჯიბი“ იხსენიება თამარ მეფის დროს (ისტორნი და აზმნი * 651, გვ. 437). ხოლო რაკი ქართველი ისტორიკოსი მას „შინაურ ეჯიბს“ (იქვე) ეძახის, ამიტომ ცხადია, რომ ეჯიბი ერთი არა ყოფილა, არამედ „ეჯიბობა“ (1260 წ. ახლო ხან. სივ., ქქბი II 148₄. ჟამთაღ. *858, გვ. 698, და 849, გვ. 713-714) სულ ცოტა ორგვარი მაინც უნდა ყოფილიყო და თვითეულს თავისი განსაკუთრებული სახელიც რქმევია. სხვათა შორის ერთი ეჯიბთავანი მწიგნობართ-უხუცესის ზედამდგომელად იყო ხოლმე (კ. გარიგ. 4₅₉₋₆₀).

იქნება უფრო შემთხვევით უნდა აიხსნებოდეს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში არც გიორგი III და არც თამარის დროს ამირეჯიბი მოხსენებული არ არის და პირველად მეXIII-ე საუკუნეში, რუსუდანის მეფობაშია დასახელებული (ჟამთაღ. *786 და 802, გვ. 621 და 642) და შემდეგში ჩვეულებრივია (იხ. დავთარი კვებჭარისა ქქბი II 161₃, კარის გარიგ. და სხვა)?

„ამირეჯიბი“ ორნაწილედ სიტყვაა და ამირსპასალარსავეით მასაც თავში „ამირ“-ი უზის, ხოლო მეორე ნაწილი „ეჯიბი“ ხომ ისედაც, ცალკეც იხმარება. ქართული „ეჯიბი“ არაბულს „ჰაჯიბ“-ს უდრის. ეს სიტყვა არაბულად მეკარეს, მეკარეთ-უხუცესს, ცერემონიმაჟსტერს ჰნიშნავდა და ჩვეულებრივ არაბულში და სპარსულშიაც მარტივად „ჰაჯიბ“-ად იხმარებოდა (იხ. К. Иностранцев. Торжественный въезд Фатимидских халифов. 1905. გვ. 25

და В. Бартольд. Туркестан 236). მაგრამ სელჩუკიანთა წიფოში არსებობდა საგანგებო მოხელე „დიდი ჰაჯიბი“ (ჰაჯიბი-ბუზუოგ) ანუ „ჰაჯიბთ-ჰაჯიბი“ (ჰაჯიბ-ალ-ჰუჯაბ), რომელიც დიდი ხელისუფალი იყო და სასახლის ყველა მსახურთა უფროსად ითვლებოდა (ვ. ბარტოლდი Туркестан, 236). ჩვენთვის გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებას აქვს, რომ სელჩუკიანთა სამეფოში ქართული „ამირეჯიბი“-ს შესატყვისი სახელი „ამირჰაჯიბ“-იც ყოფილა. ეს სახელი ნიზამულ-მულკის „სიასეტ-ნამე“-ში არის მოყვანილი (Siasset namèh, texte persan ed. par Ch. Schefer 1891, გვ. 90). მაშასადამე ქართული „ამირეჯიბი“ სპარსულითგან შეთვისებული სამოხელეო სახელი ყოფილა.

ეჯიბობასაც საქართველოში დიდი პატივისცემა ჰქონია მოხვეჭილი: რაკი დარბაზობის დროს ეჯიბი შევიდოდა და მეფეს თაყვანსაცემდა, მეფე მას თუმცა ვაზირებზე ნაკლებად მოიკითხავდა ხოლმე. მაგრამ მაინც მას ვაზირთათვის დაწესებული პატივისცემის ნახევარი ეკუთვნოდა და თუ იმათთვის „კარ. გარიგ.“-ში ნათქვამი იყო, მეფემ „კელნი დაასხნეს დამრუდებითა“-ო (კ. გარიგ. 13₂₉₈₋₂₉₉), ეჯიბისათვის მეფემ „ნებნი ნახევრამდის დაასხნეს დამრუდებითა“-ო (იქვე 13₃₀₂). ამას გარდა თაყვანისცემის შემდგომ ეჯიბი „უკუდგეს და მარჯვენით ახლოს იყოს“-ო მეფესთან (3₃₁₄).

როგორც ჩვენ უკვე დავრწმუნდით ამირეჯიბი სხვათა შორის დარბაზობისა და პურობის დროს მანდატურთ-უხუცესის თანაშემწე იყო და ამასთანავე მეფის მომხსენებელი. უეჭველია ეჯიბსაც იმგვარივე მოვალეობა უნდა ჰქონოდა, როგორც მის უფროსს, ამირეჯიბს. ამ მხრივ საგულისხმიეროა, რომ შოთას დიდებულს თხზულებაში როდესაც ავთანდილი მეფესთან „დარბაზს მივა სადარბაზოდ“, ჯერ

„დარბაზს ეჯიბი შეგზავნა, მართ მისგან შენარონია“, და თავისი თხოვნა შეუთვალა (ს. კაკ. 27₁₂₈). აქაც ეჯიბს დარბაზში შესვლის განსაკუთრებული უფლება აქვს და მეფისადმი მთხოვნელთა სურვილის მომხსენებელია.

დასასრულ ყურადღების ღირსია, რომ საქართველოში ეჯიბები მარტო მეფეს-კი არა ჰყოლია, არამედ დიდებულ ხელისუფლებს და თვით დიდებულ მანდილოსნებსაც-კი, დიოფალს. მაგ. ქართ. საისტორიო წყაროში მოხსენებულია ათაბაგის ეჯიბი: ყაანთან წასვლისას „თანა წარყუანა ათა-

ბაგსა ავაგს ივანე ახალციხელის ძე და ეჯიბი ავაგისი-“ო (ჟამთაალ. * 776, გვ. 608). ავაგის ასულს ხეაშაგსაც ჰყოლია ეჯიბი სალუნ მანკაბერდელს დიდი სიბდივანის „კოლის, ავაგის ასულს ხეაშაქის ეჯიბობა აქვნდა“ (ჟამთაალ. * 858, გვ. 698). ამ სალუნს თურმე თვით „ხეაშაგმან ეჯიბობა მისცა“ (იქვე *869, გვ. 713—714).

როგორც აღესების საკითხავის შესახებ ზემომოყვანილი ცნობით-განა ჩანს, მანდატურთ-უხუცესისა და ამირეჯიბის ქვეშეთ მოხელეებად „მესტუმრე“ და „მერიგე“ უნდა ყოფილიყვნენ. თვით ამირეჯიბსაც დარბაზობის ღროს მესტუმრის მსგავსი მოვალეობა ჰქონია: „ამირეჯიბს მართებსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა წვევაო“ დარბაზში (კ. გარიგება 13₂₉₉₋₂₉₀). „მესტუმრე“ მოხსენებულია თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებებში (ისტნი და აზნი *651, გვ. 437. ჟამთაალ. *813 და 823 გვ. 657 და 969), მაგრამ ცხადია რომ ეს თანამდებობა საქართველოში ძველისძველი უნდა იყოს. რასაკვირველია „მოციქულთა შემთხუევიანი“ და „მეძღუნეთა ჯეროვანი მისაგებელი“ (კ. მსაღთსი *551, გვ. 319), მესტუმრეს ექმნებოდა მინდობილი. მოციქულების, სტუმრებისა და მეძღუნეთა დახვედრის და მიღების თადარიგი მას ებარებოდა. „რაზომიცა ქვეითი მეძღვნე მოვა და მწიგნობარი, იგი აქმევს“-ო (კ. გარიგება 5₈₆), სიგელის წყალობა და მიცემაც ვისთვისმე უმისოდ ვერ მოხდებოდა და მასაც ეკუთვნოდა „ქრთამი სიგლისა“. თუმცა ამ ქრთამში ვაზირთა თანასწორი წილი არ ედვა, მაგრამ ისე იყო დაწესებული რომ „ქრთამი სიგლისა... მართებს მესტუმრეს უმცროსი და მერიგეს“-ო (იქვე 5₉₀₋₉₂). თავისთავად ცხადია რომ „მესტუმრე“-ს დარბაზობაში მონაწილეობა უნდა მიეღო, ვაზირობას-კი იგი ვერ დაესწრებოდა: სავაზირო ოთახს მახლობლად იყო და თუ ვაზირები არ დაიბარებდნენ, სავაზიროში შესვლის უფლება არა ჰქონდა (იქვე 19_{458-20₄₅₉}). „მერიგე“-ც ვაზირობას ვერ დაესწრებოდა და სავაზიროს კარებს წინ „მერიგე შორსა დგასა“-ო (იქვე 20₄₆₁). მერიგეს სიგლის მიცემაშიც რაღაც მონაწილეობა უნდა ჰქონოდა მიკუთნებული. ეს იმიტო მტკიცდება, რომ „ქრთამი სიგლისა“ მესტუმრესავით „უმცროსი“ მერიგესაც „მართებს“-ო (კ. გარ. 5₉₂). მესტუმრეს გადაკვეთილი სარგო ჰქონია „რაზომიცა მრავალი დაიკლას, ერთი მკარი, და თუ ერთი

დაიკლას, ერთი მკარი ზროხისა მესტუმრისა[ა] კვრას დღესა და ერთი კაბიწი ფქვილი და ერთი საკლავი“-ო (იქვე 5₈₃₋₉₁).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო ამირეჯიბს გარდა მსნდაქსქსქს. უხუცესს ქვეშეთ მოხელედ გამგეთ-უხუცესიც უნდა ჰყოლოდა. გამგეთ უხუცესი ღირსებით ამირახორხეცა და ამირეჯიბზეც დაბლა მდგარა: მას მაგ. უფლება არა ჰქონდა ვაზირობას დასწრებოდა და მხოლოდ თუ მეფე და ვაზირები უხმობდნენ, მაშინ შეეძლო სავაზიროს შესულიყო (კ. გარიგება 19₁₅₈₋₂₀459). გამგეთ-უხუცესის ქვეშეთ მოხელეებად ყოფილან: საგანმგეოს უხუცესი, მეჯამეთ-უხუცესი და სარემოს ნაცვალი (კ. გარ. 3₁₈₋₃₃). მას ებარა ალბათ განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „საგამგეო“ ერქვა. ეს სიტყვა მოხსენებულია გიორგი II სიგელში, სადაც აღნიშნულია „საგამგეოსისა... მოურავნი“ (შიომლ. ისტ. საბ. 14) და „კ. გარიგება“-შიც 3₁₈, 11₂₅₄₋₁₂255, 15₃₃₄₋₃₃₅). ამ დაწესებულებასაც თავისი მოხელეები ჰყავდა: „საგამგეოს მუქაფი“ (იქვე), „საგამგეოს უხუცესი“ (იქვე 3₄₈₋₄₉). რა დაწესებულება იყო „საგანმგეო“, ამაზე არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება.

„მეჯამეთ-უხუცესი“, რომელიც განმგეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე უნდა ყოფილიყო, თავის მხრივ რასაკვირველია „მეჯამეთა“ უფროსი იქნებოდა. „მეჯამენი“ მოხსენებულინი არიან X ს. საბუთში (შიომლ. ისტ. საბ. 3). ხოლო „მეჯამეთ-უხუცესისა კელისა არის ნიგოზი, ზეთი, საწებელი, მუზაფარი, წველ, მეკირე, კმელი თევზი, ტყემალი, მუხუდო, ყოველი მეკამბეჩე დიასახლისი, კარავი სამზარეულოსა და უფერცხო ჭურჭელი, სპილენძისა და შეშისა“-ო (კ. გარიგება 5₉₆₋₉₉). ამ ცნობითგანა ჩანს, რომ მეჯამეთ-უხუცესს ჰბარებია ყოველგვარი სანოვანე და სამზარეულო მასალა, წველა და მწველელნი, სამზარეულოს ჭურჭელი და თვით „კარავი სამზარეულოსა“. ქართ. წყაროებში ჯერ არავითარი ცნობები არ არის აღმოჩენილი იმის შესახებ, თუ რომელ მოხელეს ექვემდებარებოდა მუდმივი „სამზარეულო მეფისა“ (ყამთაალ. * 825, გვ. 670). უეჭველია მეჯამეთუხუცესს მეჯამეებსა და მეკამბეჩე დიასახლისებს გარდა ასეთი რთული საქმის გასაძლოად სხვა თანამშრომელი და ქვეშეთი „კელოსნები“-ც ეყოლებოდა, მაგრამ ვინ იყვნენ სახელდობრ, ამის შესახებ ცნობები შენახული არ არის. რაკი „წველა“ მეჯამეთ-უხუცესის ხელი იყო, ამიტომ შესაძლებელია რომ „მეზროხენი“-ც (გიორგი II სიგ., შიომლ. ისტ. საბ. 14) მისი ხელქვეითნი ყოფილი-

ყენენ. არც ის ვიცით ყველა „მზარეული“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 162, გვ. 39) მას ექვემდებარებოდა, თუ ისინი „კელონსანთა“ რამდენსამე ცალკე ჯგუფს შეადგენდნენ.

§ 6. მეჭურჭლეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

თუმცა „მეჭურჭლეთ-უხუცესი“ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მე-XII-ე საუკუნეზე უწინარეს ჯერ აღმოჩენილი არ არის (ისტორნი და აზმნი *622, 631—632, 648; გვ. 396, 410, 434), ხოლო მე-XII-ე და მე-XIII-ე საუკუნე-ის წყაროებში ხშირად გვხვდება და ჩვეულებრივია (ყამთაალ. * 739, 769, 764 და 874, გვ. 560, 599, 708 და 718. სხვაგანაც), მაგრამ შექვევლია რომ ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს და თვით მეჭურჭლეთ-უხუცესობა მე-თორმეტე საუკუნეზე გაცილებით ადრე, მრავალი ხნის განმავლობაში არსებობდა. „ქარის გარიგება“-შიც ნათქვამია, რომ „მეჭურჭლეთ-უხუცესი ძველი ვაზირი არის“-ო (19₁₄₆). მეჭურჭლეთ-უხუცესს ვითარცა ფინანსთა მინისტრს რასაკვირველია განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. „ქარის გარიგება“-ც ადასტურებს: „დიდი (ვაზირი) არის მეჭურჭლეთ-უხუცესი“-ო და „ათაბაგობის დაწყებამდე მეოთხე ვაზირი“ ყოფილა (იქვე 8_{167—168}). ამასთანავე იგი „საპატია“ ვაზირად ითვლებოდა (იქვე 19₁₄₆). მართლაც „ქარის გარიგება“-ში ნათქვამია: იგი „მსახურთ-უხუცესისა მწორია ვითარცა ამირსპასალარისა და მანდატურთ-უხუცესისა“-ო (იქვე 9_{177—178}). მაშასადამე ღირსებით მეჭურჭლეთ-უხუცესი ვაზირთა უპირველესსა და მწიგნობართ-უხუცესს გარდა დანარჩენ ყველა ვაზირებს უდრიდა. მაგრამ დარბაზობის დროს მინც ყველა ვაზირებს ერთგვარი პატივისცემა არ ეკუთვნოდა. მეჭურჭლეთ-უხუცესი „ვაზირთა ორთა“ ჯგუფში იყო, რომლისათვისაც დარბაზობის დროს „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფზე მცირეოდნად ნაკლები პატივისცემა ყოფილა დაწესებული (იქვე 14_{305—310}).

როგორც თვით სახელწოდებითგანაც ჩანს, მეჭურჭლეთ-უხუცესი „მეჭურჭლეთა“ უფროსი უნდა ყოფილიყო და „საჭურჭლე“-ს უზენაეს გამგედ იქმნებოდა.

თამარ მეფის ისტორიკოსს ამას გარდა მოხსენებული ჰყავს „ნაცვალი მეჭურჭლეთ-უხუცესისა“ (ისტორნი და აზმნი *648, გვ. 434). „ნაცვალი“ ძველ ქართულ მწერლობაში მოად-

გილეს ნიშნავდა, მაგ. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრება“¹ში ნათქვამია: „თვისისა მის მღვდლობისა ნაცვალად უფალმან ემკაცრებინა დაადგინა“-ო (გვ. დ¹). ამისდა გვარად „ნაცვალაობა“² მისივე გილეობას, მაგიერობას ერქვა. იმავე თხზულებაში სწერია: მღვდლობა „ქრისტეს ნაცვალაობაჲ არს“-ო (იქვე, დ¹). მაშასადამე „ნაცვალნი მემკურქლეთ-უხუცესისა“ ამ ვაზირის მოადგილე და წარმომადგენელი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო.

გასაოცარია რომ „ქარის გარიგება“-ში ამ სამოხელეო სახელწოდების მაგიერ იხსენიება მხოლოდ „საკურქლის ნაცვალნი“ (8¹⁷³ და 19⁴⁵⁸). მაგრამ შექველია რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობა სწორეა იმიტომ, რომ თავდაპირველად რასაკვირველია უნდა ყოფილიყო „ნაცვალნი მემკურქლეთ-უხუცესისა“ და არა საკურქლისა. უკანასკნელი სახელწოდება შეიძლება მხოლოდ მაშინ გაჩენილიყო, როდესაც სიტყვას „ნაცვალნი“ თავდაპირველი მნიშვნელობა დაეკარგა. „საკურქლის ნაცვალნი“ ამასთანავე არც ისეთ დიდ მოხელედა ჩანს როგორც უნდა ყოფილიყო მემკურქლეთ-უხუცესის ხაცვალნი. საკურქლის ნაცვალს მაგ. უფლება არა ჰქონდა, რომ ვაზირობას დასწრებოდა: იგი სავაზირო დარბაზს გარედ იდგა და თუ ვაზირები რაიმე საქმისათვის დაიბარებდნენ, მხოლოდ მაშინ შეეძლოთ რომ იგი სავაზიროში შეეყვანათ (ქარის გარიგება 19⁴⁵⁸ და 20⁴⁵⁹). ამიტომ საფიქრებელია რომ თამარ მეფის შემდგომ ამ მხრივ რაიმე ცვლილება არ მომხდარიყოს და მემკურქლეთ-უხუცესის ნაცვალნი ჩამოქვეითებულიყო და საკურქლის ნაცვალად გაეხადათ.

„ნაცვალნი“ უკვე მე-XI-ე საუკ. საბუთებში, 1078 წ. გელათის სიგელში და თამარ მეფის 1189 წ. სიგელშიც არის მოხსენებული (ქტ¹, II, 50, 73—75), მაგრამ რაკი შეიძლება ყოველს უხუცეს ხელისუფალს ნაცვალნი ჰყოლოდა და ვგონებ ჰყავდა კიდევ, ამიტომ ძნელი სათქმელია, იმ ორ საბუთში ყველა ნაცვალეობა ნაგულისხმევი, თუ ზოგი მათგანი და სახელდობრ რომელი?

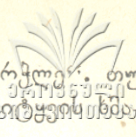
როგორც უკვე აღნიშნული იყო მემკურქლეთ-უხუცესის საკურქლის მთავარი გამგე უნდა ყოფილიყო. „საკურქლეთ“ და „საკურქლეთნი“ (მტ¹ნე ქ¹ * 509, გვ. 278; ც¹ა მფ¹სა დთ¹სი * 513, 541, 545 და 554, გვ. 282, 308, 312 და 322; ისტ¹რნი და აზ¹მნი * 613, გვ. 385 და ჟამთააღ. * 831, 832, 898—899 და 913, გვ. 676,

677, 739 და 755 და სხვაგან) სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა. თავდაპირველად „საქურჭლენი“ „ქურჭლის“ საყოფისა ჰქონდა. შემდეგ მას განძისა და სიმდიდრის საზოგადო მნიშვნელობა მიეცა. ამგვარი აზრი აქვს ამ სიტყვას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შემდეგ წინადადებაში: როდესაც თურქებმა გიორგი II აოტეს, „საქურჭლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი... აიხუნეს იავარად“-ო (ცა მწესა დთსი *513, გვ. 282). სულტანი მეფე დავით აღმაშენებლის შიშით „ხედაჲს ზედა წარმოავლენდის მოციქულთა ძღუენითა მომშუიდებად პირსა მისსა და წარმოსცნის საქურჭლენი მძიმენი, ტურფანი მრავალფერნი“-ო (იქვე *545, გვ. 312). განძეულობის მნიშვნელობა აქვს სიტყვას „საქურჭლენი“ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში, როდესაც მას ნათქვამი აქვს, რომ გიორგი III „ეგე ვითარსა მარჯუებასა [და] ზეობასა განამრავლნა საქურჭლენიცა და დაღვა თვთ მისით მონაგები და მისთა ნა[ტყუენ]ნავთაგან მონაგები ციხესა შინა უჯარმისასა“-ო (ისტორნი და აზმნი *613, გვ. 385).

საყურადღებოა რომ ყველა ზემოაღწერილ მაგალითებში ეს სიტყვა მრავლობითად არის მოხსენებული და როგორც ეტყობა სწორედ ამ სახით („საქურჭლენი“) ეს სიტყვა განძეულობასა ჰქონდა. ამ საზოგადო დაკვირვებას ეწინააღმდეგება რამდენიმე მაგალითი, რომელიც ქარ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაში გვხვდება. იქ სახელდობრ სწერია: სარ. ჯაყელი გამდგარსა და სამცხეში შეჩინულ ძეფეს დავით ლაშას ძეს ეუბნებოდა, გადაბძანდი დასავლეთ საქართველოში დავით რუსუდანის ძესთან და „აჲა სიმდიდრე ჩემი მზა არის თქვეთვს, ნუცა შენ სწყალობ საქურჭელსა შენსა და ვეზრახნეთ თავადთა იმერთა და განვსცეთ საქურჭლე და ჩვენ კერძო დავიყენოთ“-ო (ჟამთააღმწერელი *831, გვ. 676). ცხადია აქ იმერთა მეთაურთა მოსყიდვაზეა ლაპარაკი და ამ შემთხვევაში მოსალოდნელი იყო მრავლობითი რიცხვი, „საქურჭლენი“ და არა „საქურჭლე“. ერთგან კიდევ ნათქვამია: ბათო ყანის შვილის შვილიმა მეფე დავითს დიმიტრი თავდადებულის ძეს „უქადა ქუეყანა“ და „საქურჭლე მრავალი“, თუ ყაზან ყანის სამფლობელოში შესევას მიშველიო (იქვე *913, გვ. 755). აქაც მრავლობითი რიცხვი იყო მოსალოდნელი და არა მხოლოდობითი. შესაძლებელია ეს და ორიოდე ამგვარივე ადგილი მერმინდელ გადამწერისაგან იყოს დამახინჯებული და თავდაპირველად თვით ისტორიკოსს

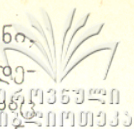
ამ შემთხვევაში „საქურქლენი“ ეწერა და არა „საქურქლე“. თუ არა და უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XIV-ე საუკუნეში ამ სიტყვის მხარეების პირვანდელი წესი უკვე შეცვლილი იყო.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ „საქურქლე“ სახელმწიფო ხაზინას ერქვა. ისტორიკოსი ამბობს, რომ როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1122 წ. ტფილისი ამირას წაართვა და დაიპყრა, მან „ქალაქი ტფილისი... დაუმკვდრა შვილთა თვსთა საქურქლედ და სახლად საუკუნოდ“—ო (ცა დთ^{სი} *541, გვ. 308). ქართველს ეამთაღმწერელსაც აღნიშნული აქვს: რუსუდანის ძის დავითისა და ლაშას ძის დავითის და მათ მომხრეთა შეუთანხმებლობისა და აშლილობის გამო რომ შუღლი მოესპოთ, იმაზე უკეთესი ვერა მოიგონეს რა, რომ „დაამტკიცეს რათა განყონ სამეფო და საქურქლე ორად და განყვეს სამეფო [და] საქურქლენი“ (*832, გვ. 677). ორთავ ზემომოყვანილ წინადადებაში საქურქლე სახელმწიფო ხაზინას ჰნიშნავს. თუ უკანასკნელს წინადადებაში მეორე შემთხვევაში გადამწერისაგან არ არის დედანი დამახინჯებული, მაშინ აქ, ამ წინადადებაში, ამ სიტყვის ორგვარი მნიშვნელობა ერთად არის თავმოყრილი და პირველ შემთხვევაში სახელმწიფო ხაზინაზეა ლაპარაკი, ხოლო მეორე შემთხვევაში ამ ხაზინის შინაარსზე, განძეულობასა და სიმდიდრეზე.

მე-XIII-ე საუკ. ქართ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერის ნაწყვეტშიაც სახელმწიფო ხაზინა „საქურქლე“-დ იწოდება, მხოლოდ ბითად არის ნახმარი და არა მრავლობითად. იქ სამღვდელოება და საეკ. კრების მონაწილენი მეფეს ეუბნებიან: „თუ ერთხელ საქურქლესა თქუენსა შემოღებულთ... საქურქლესა თქუენსა მდებარე“ ვინმემ მოიტაცოს, ან დახარჯოს, თქვენ ხომ არ დაუმაღლებდითო? (ქე^{ბი} II, 164¹; და „). ყურადღების ღირსია რომ „კარის გარიგ.“-შიც „საქურქლე“ მხოლოდ ბითად არის ნახმარი და იქ ნათქვამია: მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელი „საქურქლესაც შევა“-ო (4¹¹). ან კიდევ „სადა გინდ იყოს მეფე,—სალაროს, საწოლს და საქურქლეს“,—ამირეჯიბს უფლება აქვს მეფეს წარუდგესო (5⁷⁸). ერთი სიტყვით, როდესაც დაწესებულებაზე, სახელმწიფო ხაზინაზეა ლაპარაკი, „საქურქლე“-ა ნახმარი¹.

¹) საგულსხმებეროა, რომ შოთას „ვეფხისტყაოსან“-შიც ხაზინა როგორც დაწესებულება „საქურქლე“-დ იწოდება, იქ მაგ. ტახტზე ახლად აყვანილი თინათინის შესახებ სწერია:

ქვემოთ გამორკვეული იქნება, რომ ხაზინის ვანყოფილებანი, რომელშიაც სახელმწიფო ქონება ინახებოდა, საგანძურებად იწოდებოდნენ. დავით აღმაშენებელის ანდერძი ამტკიცებს, რომ როდესაც საგანძურების მრავლობითად აღნიშვნა ჰსურდათ, მაშინაც „საგანძურნი“-ს მაგიერ შეიძლებოდა ეთქვათ „საქურჭლენი“-ო. მაგ. დავით აღმაშენებელი თავის ანდერძში თავის მლოცველი ბერის პირით ამბობს: როდესაც ძე ჩემი დიმიტრი სამეფო ტახტზე ავიყვანე, „მივეც დროშა ჩემი სვიანი, აბჯარნი ჩემნი სამეფონი და საქურჭლენი ჩემნი ზემონი და ქუთემონი“-ო (ქკ^ბ II, 51), ესე იგი საქართველოს სხვადასხვა ადგილას, ზემო და ქვემო საქართველოს სახელმწიფო საგანძურიც მას გადავეციო.

საგულისხმიერია, რომ „კ^ვ ვარ.“-ში „სახლის საქურლე“-ც არის მოხსენებული (8¹⁶⁸), რაც ალბათ სამეფო სახლის საქურჭლეს უნდა ნიშნავდეს.

სანამ ტფილისის ისევ საქართველოს შეუერთებდნენ სახელმწიფო მთავარი საქურჭლე ქუთაისში იყო დაბინავებული. ქართველი ისტორიკოსი ამბობს, რომ როდესაც გიორგი II-ეს ნიანია ქუაბულის ძე, ივანე ლიპარიტის ძე და ვარდან სვანთა ერისთავი აუჯანყდნენ, ნიანიამ „წარიღო ქუთაისისა საქურჭლე“ (მტ^ნე ქა * 509, გვ. 278).

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა საქართველოს მთავარი საქურჭლე ქუთაისიდან ტფილისის გადმოიტანა. დასტოვა ადგილობრივ ამ საქურჭლეთგან რაიმე და საქურჭლის ვანყოფილებავეთ თუ არა, ცნობები არ მოიპოვება.

აღმოსავლეთ საქართველოში ტყილისს გარდა სხვაგანაც ყოფილა სახელმწიფო საგანძურები. დავით აღმაშენებელის ანდერძში მაგ. დასახელებულია „ატენისა საქურჭლე“ (ქკ^ბ II, 52), ანუ

„მერე ბრძანა: «ვიქ საქმესა, მამისაგან სწავლებულსა და ჩემსა ნუ ვინ ნუ დამალავთ საქურჭლესა დადებულსა». მოიხმო მისი გამზრდელი, ერთგული, ნაერთგულევი, უბრძანა: «ჩემი საქურჭლე შენგან დანაბეჭდულევი მომართვით ჩემი ყუელია, ჩემი ნაუფლისწულევი».

და მოართვეს. გასცა ურიცხვი, უანგარიშო, უღვი“ (ს. კაკ. 12,6 და 47).

თუმცა ჩვეულებრივ 47 ტაეპი 46 მისდევს, მაგრამ ცხადია აქ დედანში სწორედ ჯერ 47, ხოლო შემდეგ 46 ტაეპი უნდა ყოფილიყო. აზრის ლოლიკური მიმდინარეობა სხვაფრთვ შეუძლებელია. ამას გარდა ტაეპი 48 და 49, როგორც იმავე ზემომოყვანილს ტაეპებში გამოთქმული აზრების წინაუკმოდ და აღრეული გარემოება, უეჭველია, ყალბი უნდა იყოს, განსაკუთრებით სიყალბე 48-ე ტაეპს ეტყობა, რომელშიაც მოიპოვება „საქურჭლენი“.

საგანძური. დიდებული მეფის მლოცველი ბერის სიტყვებზედ ჩანს ვისი აგებული იყო ან დაარსებული ეს „ატენის საკურკლეო“ მაგრამ ეს-კი ცხადია და ამას თვით მეფეც ამბობს, რომ ამ საგანძურში თვით „ჩემითა (ე. ი. დავით აღმაშენებელის) სისხლითა მოგებული“, ომებით შეძენილი ფულიც ინახებოდა (ქკ. II. 51₁—52₁), საქართველოს სახელმწიფო საკურკლე გაუმდიდრებია. სამაგიეროდ თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი III ხშირი და ძლევამოსილი ომებით იმოღეუნა სიმდიდრე შეიძინა. რომ ტფილისის მთავარ საკურკლეში აღარ ეტეოდა და მის გამო „და დვა... მისთა [ნატყუენ]თავან მონაგები ციხესა შინა უჯარმი-სასა“ (ისტორნი და აზმნი *613, გვ. 385).

შესაძლებელია თამარ მეფის დროსაც, როდესაც საქართველოს სამეფოში წინანდელზე უფრო მეტი სიმდიდრე დატრიალდა, კიდევ სადმე სხვაგანაც მოენახათ საკურკლისათვის ბინა. იმ შენობას, სადაც სამეფო საკურკლე, ხაზინა იყო მოთავსებული, „საგანძური“, „საგანძურნი სამეფონი“ (ქამთაალ. *898—899, გვ. 739 და თამარ მეფის მეორე ისტ.) ეწოდებოდა. ეს ქართ. ქამთაალმწერელის შემდეგი სიტყვებით მტკიცდება: როდესაც არღუნ ყანმა ბრძანა მეფე დიმიტრი II-ისათვის ყველაფერი ჩამოერთმიათ, სამისოდ მოსულ მონღოლებმაო, „წარიდეს ყოველი, არა რა დაშთა, რამეთუ მოქალაქეთაცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს“ და ამის წყალობით „მივიდა ყანს წინაშე საკურკლე მეფისა“-ო (ქამთაალ. *898—899, გვ. 739).

მაგრამ იმისდა მიუხედავად, რომ სახელმწიფო ხაზინა და საგანძურნი ტფილისს გარდა სხვა ადგილებშიაც იყო მოთავსებული, თვით „საკურკლე“ როგორც სახელმწიფო დაწესებულება ერთი იყო და განუყოფელი. ამ აზრს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც მეფეებმა დავით ლაშას ძემ და დავით რუსუდანის ძემ უთანხმოების და აშლილობის მოსასპობად გადასწყვიტეს, რომ შულღს ისევ საქართველოს გაყოფა სჯობია, „დაამტკიცეს რათა განყონ სამეფოს დაკურკლე ორად“ (ქამთაალ. *832, გვ. 677). მაშასადამე როგორც სამეფო ერთი იყო, ისევე „საკურკლე“-ც საქართველოში, ვითარცა სახელმწიფო დაწესებულება, ერთი და განუყოფელი ყოფილა, თუმცა მისი შინაარსი სხვადასხვა ადგილას ინახებოდა.

გიორგი II-ის დროს თურმე ყოფილა „ქუთაისსა საქუტლე“ (მტნე ქა *509, გვ. 278). შემდეგ-კი როდესაც ტფილისი დავით აღმაშენებელმა აიღო და კვლავ საქართველოს სატახტო ქალაქად და მეფეთა საჯდომად აქცია, სახელმწიფო ხაზინაც ქუთაისიდან ტფილისში გადმოიტანეს.

რას ინახავდენ სახელმწიფო საქუტლეში? დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ დიდებული მეფე ყოველ დღე თავის ქისას „აღავსებდა დრაჰკინითა“, ფულითა, წავიდოდა, მოივილიდა ქალაქს და ღარიბ-უძღურს დაურიგებდაო და „ამას იქმოდის არათუ ხელოსანთაგან მორთმეულისაგან ანუ საქურჭლით, არამედ კელითა თვისითა ნადირებულთაგან“ (ცა მფსა დთსი *554, გვ. 322). ქართველი ისტორიკოსის ამ სიტყვებითგან ცხადად ჩანს, რომ საქურჭლეში ფული ყოფილა შენახული. ამს დაჰამტკიცებელი პირდაპირი ცნობაც მოიპოვებ. ჩვეულებრივ დავით აღმაშენებელი თავისი მლოცველი ბერის პირით თავის ანდერძში ამბობს: „დუკატი და ბოტინატი ატენისა საქურჭლესა... ჩეითა სახლითა მოგებული-ნახევარი მაინც ჩემმა შვილმა დიმიტრიმ ჩემს მოძღვარს გადასცეს მონასტერთათვის გადასაცემადო (ქუბი II, 51₃₄—52₁). დუკატი და ბოტინატი ბიზანტიური ფული იყო და სწორედ ამ დროს საქართველოშიც ტრიალებდა (იხ. სქს ეკონომიური ისტორია I, 91—92). მაშასადამე აქ ნათლად არის ნათქვამი, რომ ფული საქართველოში სახელმწიფო საქურჭლეში ინახებოდა.

დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსისაგან ვიცით, რომ „საქურჭლეთა შემოსავალი“ (ცა მფსა დთსი *551, გვ. 319) არსებობდა. ეს იყო ალბათ სახელმწიფო საქურჭლის უმთავრესი წყარო.

ფულს გარდა საქურჭლეში, როგორც თვით სახელითგანაც საფიქრებელია, უეჭველია, სხვადასხვა ძვირფასი ქურჭელიც უნდა ყოფილიყო შენახული. მართლაც მე-XIII-ე საუკუნით, საეკლესიო კრების ძეგლის წერაში საეკლესიო კრების წევრნი მეფეს ეუბნებიან: „თუ ერთხელ საქურჭლესა თქუნესა შემოღებული და ერთგზის თქუნთვს შემოძღვანებული თუალთა და მარგალიტთა და ქურჭელთა ოქროსა და ვერცხლისათა თანა რამე მცირე გინა დიდი საქურჭლესა შინა თქუნესა მდებარე“ ვინმემ გამოიტანოს და მიითვისოს, ან გაფლანგოს, ხომ ხეირს არ დააყრიოთ, საეკლესიო მამულების მითვისებას-ლა რად უწყობთ ხელსაო? (ქუბი II, 164₂₇—28). მაშასადამე სამეფო საქურჭლეში სხვათა შორის ინახებოდა, „საქურჭ-

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ სალარო მეჭურჭლეთ-უხუცესს არ ექვემდებარებოდა, არამედ მარტო საჭურჭლესა და გულისხმიეროა აგრეთვე რომ საქართველოს სახელმწიფო საჭურჭლეში, როგორც სხვა ქვეყნებშიაც საშუალო საუკუნოებში, ფულთან ერთად ძვირფასი განძეულობა, ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელიც ინახებოდა. ხოლო რაკი „კარის გარიგება“-ში სწერია, რომ სამაშხალე ალყის გასაკეთებლად „მეჭურჭლენი მიიღებენ ქონსა“ და ფარეშთ-უხუცესს „სასაპოვნედცა იგინი მისცემენ (ქონს ან ზეთსა) სამაშხალედაცა“-ო (მ₁₁₀—152), ამიტომ იქნებ ფულსა და სხვაგვარ განძეულობასა და ძვირფას ჭურჭელს გარდა საჭურჭლეში სხვადასხვა სახმარებელი მასალაც ინახებოდა, რაც-კი სახელმწიფო გადასახადების სახით შემოდოდა?

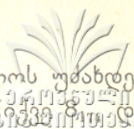
სელჩუკიანთა სამეფოში სპარსეთში ორი ხაზინა არსებობდა: ერთი სათაენო ხაზინა იყო, მეორე სახარჯავი. ნიზამ-ულ-მულკი ამტკიცებს კიდევ, რომ მეფეებს ყოველთვის ასე ჰქონდათო და სახელმწიფო შემოსავლის უმეტესი ნაწილი სათაენო ხაზინაში შეჰქონდათ, უმცირესი-კი სახარჯავშიო. სათაენო ხაზინა ჩვეულებრივ ხელუხლებელი იყო და თუ განსაკუთრებულ შემთხვევაში იქითგან ფულს აიღებდნენ, შემდეგში უეჭველად უნდა შეეცხოთო (Siassef Namèh, texte persan, ed. par Ch. Schefer გვ. 205 — 206; ვ. ბარტჰოლდი Туркестан II, 239).

ბიზანტიაში ქართველ მეჭურჭლეთ-უხუცესს „დიდი საკელლარი“, ანუ „საკელლარი“ უდრიდა, რომელიც ყველა საჭურჭლეების ანუ ხაზინების ზედამხედველი იყო. ერთ ამ ხაზინათაგანს ერქვა „საერთო საქმეთა სეკრეტონი“ ἡ γενικὴ, Ἀστυβῆτης ἡ γενικὴ, Ἀστυβῆτης τῆς γενικῆς), მეორეს, — „მეფის ხაზინის სეკრეტონი“. ამ ხაზინაში ფულსაც ინახავდნენ და სხვადასხვა გვარ განძეულობასაც. მესამეს „სამხედრო ლოგოთეტის სეკრეტონ“-ს ეძახდნენ, ეს დაწესებულიება ლაშქრისა და სამხედრო ხომალდების შესანახავად საჭირო ფულს ინახავდა და ხარჯს ეწეოდა. სხვა ხაზინებიც იყო (Н. Скабланинович. Византийское государство გვ. 176—177).

მასასადამე სახელმწიფო ხაზინის მოწყობილობა საქართველოში სპარსეთისას უფრო მიაგავს, ვიდრე ბიზანტიისას, მაგრამ სრული მსგავსება, როგორც შემდეგში დავაწმუნდებით (იხ. „სალენი“), ქართულ საფინანსო დაწესებულებებს არც სპარსეთისასთან ჰქონია.

საქართველოს სახელმწიფო საჭურჭლეში შემდეგი მოხელეები მსახურობდნენ: 1) „საჭურჭლის ნაცვალი“ (კ. გარიგება

3⁴⁴, 8¹⁷³, 14³⁰⁵ და 17³⁶⁹), რომელსაც თამარ მეფის დროს უძახდენ „ნაცვალს მეტურტლეთ-უხუცესისას“. 2) „მუშრიბი“ (იქვე 173²—180). 3) „საქურტლის მუქიფი“ (იქვე 3⁴⁵ 8¹⁷³) და 4) „მეტურტლენი“ (იქვე 4⁶⁵, 8¹⁵⁰ და 8¹⁷⁴⁻¹⁷⁶). სხვადასხვა გვარი მეტურტლენი იყვნენ: ერთს ჯგუფს „შეადგენდენ“ დარბაზს მყოფნი მეტურტლენი“ (იქვე 8¹⁷⁴—9¹⁷⁵), მეორეს—„მეტურტლენი ქალაქისანი“ (იქვე 8¹⁷¹). ერთი მეტურტლეთაგანი მწიგნობართ-უხუცესისა და ვაზირთა უპირველესის „ქყონდი დღისა ზედამდგომელი“ იყო ხოლმე (იქვე 4⁶⁰). თუმცა „კარის გარიგება“-ში დასახელებული არ არის, მაგრამ საქართველოს სხვა დაწესებულებათა წყობილებისდა მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „საქურტლის უხუცესი“-ც უნდა ყოფილიყო. იქნებ იქ, სადაკნათქვამია რომ მუშრიბი ქალაქის შემოსავალს „უხუცესთა მიათვლის“-ო (კ. გარიგება 9¹⁸¹), სწორედ საქურტლის უხუცესი არის ნაგულისხმევი? ამას გარდა თუმცა შენახულს „კ. გარიგება“-ში ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება იმიტომ, რომ ეს ძეგლი ძალზე დაზიანებულია და ბევრიც აკლია, მაგრამ ჩვენ დანამდვილებით ვიციით, რომ „საქურტლის მწიგნობარი“-ც არსებობდა. იგი მოხსენებულია თამარ მეფის 1189 წლის სიგელში (ქკბი II. 74) მაგრამ თუნდაც რომ ეს საბუთი შემთხვევით შენახული არა ყოფილიყო, ისედაც შეგვეძლო დაგვეკენა, რომ საქურტლის მწიგნობარი უნდა ყოფილიყო. თუ რომ ზარდახნის და ძაღლების აღწერისათვისაც-ი მწიგნობრები იყვნენ მიჩენილნი (იხ. ქვემოთ, მონადირეთ უხუცესი), განა დასაჯერებელია, რომ ისეთს დიდმნიშვნელოვან დაწესებულებას, როგორც იყო საქურტლე, მწიგნობარნი არა ჰყოლოდა? საქურტლის მწიგნობარი იმ 24 მწიგნობართა შორის ირიცხებოდა, რომელნიც მწიგნობართ-უხუცესის ხელქვეით იყვნენ, თუ ცალკე იყო იგი, ჯერ ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ იმის გარდაც შეიქველია საქურტლის ყოველდღიური ანგარიშების შემადგენელნი საგანგებო „კელოსანი“-ც იქნებოდენ.

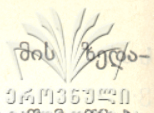
განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია „მუშრიბი“. ეს სიტყვა არაბულია (მუშრიბი) და ჰნიშნავს ზედამხედველს, მეთვალყურეს. ნიჰამ-ულ-მულკის სიტყვიფ, სპარსეთში მას ყველაფერი უნდა სკოდნოდა, რაც-კი სასახლეში თუ გარეთ ხდებოდა და, როდესაც საჭირო იყო, მთავრობისთვის უნდა ეცნობებინა. სპარსელ ისტორიკოსს ბეიხაკის მუშრიბები და ხაზინადრები ერთად ჰყავს მოხსენებულნი და მუშრიბები მისის სიტყვიფთ

სასახლის ქონების ნუსხებს ადგენდენ. ამის გამო ვ. ბარტჰოლდი ფიქრობს, რომ მუშრები მხოლოდ იმ ქონებასა და ფულს ადევნებდნენ თვალყურს, რომელიც სასახლეში იყო და სასახლის სახარჯოდ და შესანახავად იყო განკუთვნილი (Туркестан II, 240). „კარის გარიგებთ“—განა ჩანს რომ საქართველოშიც მუშრები საფინანსო სამინისტროს, მეჭურჭლეთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე ყოფილა (817^ა) და შემოსავლის განსაკუთრებული დარგი, ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი ჰპარებია, „კარის გარიგება“—ში მაგ. ნათქვამია: „მუშრები რაც ქალაქთა საქურჭლენი შევა და ნავაჭრი რაც შევა, და სანელებელი, მასტიკი და სამარხო წამალი, საკმარი თუთუბო, ესეც მუშრებმან იცის“—ო (917^ა 180). ამ წინადადებით—განა ჩანს, რომ მუშრებს ჰპარებია ის, რაც „ქალაქთა შევა“: საქურჭლე იყო თუ ნავაჭრი ან სხვა რამე სამზარეულო მასალა (სანელებელი, მასტიკი, სამარხო, თუთუბო, და სხვა). სხვა იმ დროინდელ ქვეყნებსავე საქართველოშიაც განსაზღვრულ საქონელსა და სავაჭრზე, რაც-კი ქალაქებში გასაყიდავად და სახმარად შეჭონდათ, განსაკუთრებული გადასახადი, ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი იყო დაწესებული. ზოგი მათგანი ფულად იყო გადაკვეთილი, ზოგს საქონელზე სულადად იღებდნენ ხოლმე. როგორც ზემომოყვანილი ცნობითაგანა ჩანს, მაშინ საქართველოში სანელებელზე და სხვა სამზარეულო მასალაზე (მასტიკი, სამარხო წამალი, თუთუბო და სხვა) სწორედ სულადად ყოფილა ბაჟი დაწესებული. აი ეს ქალაქთა ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი ჰპარებია ქართველ მუშრებს. მაგრამ იგი ამ შემოსავალს თითონ-კი არ ინახავდა თურმე, არამედ „უხუცესთა მიათვლის“—ო (კ. გარიგება, 918⁰), ესე იგი საქურჭლის უხუცესთ ანგარიშითურთ ჩააბარებდა. ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ საქართველოში არსებობდნენ „მეჭურჭლენი ქალაქისანი“, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იქნებ არსებობდა აგრეთვე „საქურჭლე ქალაქისა“—ც და ეგების ჯერ იქ იკრიბებოდა ხოლმე ქალაქთაგან შემოსული ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი, მუშრები საქურჭლის უხუცესთა „მიათვლიდა“, ჩააბარებდა ამ დარგის შემოსავალს, ხოლო შემდეგ რაც საჭირო იყო, იქითგან სახელმწიფოს მთავარ საქურჭლეში იგზავნებოდა.

რაკი ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი ქალაქებში მუშრებს ეკითხებოდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ „საკოშრე“ (1058 წ.

სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 4₂) ანუ სასასწორო გადასახადი მის ზედამხედველობას ექვემდებარებოდა.

საქურჭლის ყოველწლიური ანგარიშები და მათი შემოწმება ალბათ იმავე დროს, წლის თავს, და იმავე წესით ხდებოდა როგორც საქართველოს სხვა ამგვარსავე დაწესებულებებში, მაგ. ზარდხანში.

სახელმწიფო საქურჭლის მთავარი გამგე და ზედამხედველი რასაკვირველია მეჭურჭლეთ-უხუცესი იყო, მაგრამ მისი უზენაესი ზედამხედველობა მწიგნობართ-უხუცესსაც ეკუთვნოდა და როდესაც საქიროდ მიიჩნევს იგი „საქურჭლესაც შეევა“-ო (კ. გარიგება 4₆₁).

„ბეჭედი მეჭურჭლეთ-უხუცესის“ (კ. გარიგება 11₂₂₉ — 230) კუთვნილებაც ყოფილა. არა ჩანს მხოლოდ, რანაირი ბეჭედი იყო და როდის და როგორ ეძლეოდა მას ეს ბეჭედი.

მეჭურჭლეთ-უხუცესს, ვითარცა საქართველოს ფინანსთა მინისტრს, შემდეგი დაწესებულებანი და მისქვეშეთი მოხელენი ექვემდებარებოდნენ და შემდეგი საქმეები ეკითხებოდა: „ძველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო რაც მეფისა[ვ] სადაც წავა ანუ მოვა, და რაც... საქურჭლესა ძეს და დგას, საქურჭლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მეჭურჭლენი ქალაქისანი და თვთ დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა კელისანი არიან“-ო, ნათქვამია „ქარის გარიგებაში“ (8₁₆₄—9₁₅).

მაშასადამე საქურჭლეს მოკვლევებს გარდა, რომელ-ზედაც უკვე იყო ზემოთ საუბარი, მეჭურჭლეთ-უხუცესის ხელქვეით ყოფილა: 1) ძველი ქალაქები, 2) საზოგადოდ ყველა „ქალაქის ამირანი“ და „მეჭურჭლენი ქალაქისანი“, 3) ვაჭარნი და აღებმიცემობა, 4) სავაჭრო გადასახადები და ბაჟი და 5) მეფის ყოველგვარი „სავაჭრო“ და საქურჭლის შემოსავალ-გასავალი.

რაკი „კ გარიგ.“-ში ნათქვამია, რომ ვაჭარნი „მეჭურჭლეთ-უხუცესის კელისანი არიან“-ო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ვაჭართა-უხუცესის“-ც (ვეფხისტყაოსანი. კაკ. 143₁₀₂₂, კარიჭ. 174₁₀₄₆) მისი ხელქვეითი იქნებოდა. თუ რომ სახელმწიფო გადასახადი „ხარაჯა“ პირდაპირ საქურჭლეთში შემოდის, მაშინ „მოხარაჯენი“-ც, რომელსაც თამარ მეფის 1202 წ. სიგელში არიან დასახელებულნი (შიომღ. ისტ. საბ. 26 და ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. 8₂₋₃), მეჭურჭლეთა-უხუცესის ქვეშეთი მოხელენი იქნებოდნენ.

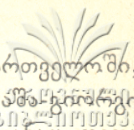
დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მექურქლეთ-უხუცესსაც შეიძლება ამ ვაზირობას გარდა სხვა ხელისუფლობაც ჰქონოდა. თვით საქვეყნოდ გამრიგისაც კი. მაგ. აბულასანი ყოფილა ერთ-ერთი და მექურქლეთ-უხუცესი (იხ. ხატის წარწ. ე. თაყაიშვილი *Арх. вкв. II*, 70), ხოლო ივანე-ყვარყვარე ციხისჯვარელი ჯაყელი პატივითა იყო „მექურქლეთ-უხუცესი და მთავარ ქვეყანასა სამცხისასა“ (ქართლ. * 769, გვ. 599), სარგის ჯაყელიც იყო „სამცხის სპასალარი და მექურქლეთ-უხუცესი“ (იქვე * 874, გვ. 718).

§ 7. ათაბაგო.

ცნობილია, რომ ათაბაგობა ქართული ხელისუფლობა არ არის და უცხოეთიოგან იყო შეთვისებული. ათაბაგობა 1212 წლამდე „არა ყოფილა საქართველოს მეფეთა წინაშე“. თვით ეს დაწესებულებაც „სულტანთა წესი არს“ და არა საქართველოს მეფეთა. თურქულად „მამად და გამზრდელად მეფეთა და სულტანთა იწოდების ათაბაგი“ (ისტრნი და აზმნი * 719, გვ. 526—527). მართლაც „ათაბაგ“-ი თურქული სიტყვაა და მამა-ბეგს ჰნიშნავდა. მაგრამ ათაბაგად სელჩუკიანთა საქეფოში იმ თურქ მონებს ეძახდნენ, რომელნიც საგანგებოდ სულტანთა სამსახურისათვის აღზრდილნი იყვნენ და განსაკუთრებული ნდობით აღჭურვილნი უფლისწულთა მზრუნველად ინიშნებოდნენ. თანდათან მათ დამოუკიდებლობა მოიპოვეს და მთავრებად იქცნენ. (A. Müller. *Der Islam im Morgen-und Abendland*. 1887 წ. II, 113 და 124).

ათაბაგობა საქართველოში შემთხვევით იყო შემოღებული და განსაკუთრებით ივანე მხარგრძელის პირად პატივმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად იქნა დაწესებული. ქართველი ისტორიკოსი ამბობს, რომ ზაქაოია ამირსპასალარის სიკვდილის შემდგომ, როდესაც თამარ მეფემ მის ძმას ივანეს ამირსპასალარობა შეაძლია, უკანასკნელმა თამარს სთხოვა: „განადიდე წყალობა შენი ჩემზედა, რომელ ახალსა და უაღრესსა პატივსა ღირს მყო და ათაბაგობა მიბოძო“-ო (ისტრნი და აზმნი * 719 გვ. 526). დიდებულს მეფეს თავის ერთგულ და დასახურებულ ხელისუფლის თხოვნა შეუსრულებია: „ახალი პატივი“, ათაბაგობა დაუწესებია საქართველოში და პირველ ათაბაგად ივანე მხარგრძელი დაუნიშნავს.

როდესაც თამარ მეფემ ათაბაგობა შემოიღო საქართველოში, აღსაზრდელი უფლისწული არავინ იყო იმიტომ, რომ ლაშქარში უკვე თავის სახელოვან დედის თანამოსაყდრედ იჯდა, თანაც დედაცოცხალი ჰყავდა და ამის გამო „ახალ“ ათაბაგს რასაკვირველია არ შეეძლო ისეთი გავლენა მოეპოვა, როგორც ათაბაგებს სელჩუკინთა სამეფოსა და სპარსეთში ჰქონდათ. ამასთანავე საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილობის მიხედვით სამეფოში ყველაზე უფრო ძლიერი და გავლენიანი ხელისუფალთა შორის მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა ყოველთა უპირველესი იყო, რომელიც „კ. გარ.“-ის სიტყვით „მამა არს მეფისა“ (19₄₁₇). მაშასადამე ამ მხრივ ათაბაგს არ შეეძლო საქართველოში ის თვისებები შეენარჩუნებია, რომელიც მას თურქთა სასულტნოების ნიადაგზე ჰქონდა. სულ სხვა პირობებში იყო იქ ათაბაგობა აღმოცენებული და უცვლელად მისი გადმონერგვა არ იქნებოდა.

ამიტომაც არის, რომ თუმცა თამარ მეფისაგან „ათაბაგობა განდიდებული“ იყო (ეპითაღ. * 723, გვ. 639) და „ათაბაგი დიდი და საპატიო“ ხელისუფალი ბრძანდებოდა (კ. გარ. 19₄₃₉), მაგრამ მაინც მწიგნობართ-უხუცესებსზე დაბლა იდგა და საქართველოს სამოხელეო წესწყობილებაში მას ყველაზე უმაღლესი ადგილი არ ეჭირა, არც პირველი ვაზირი ყოფილა¹. მეფის კურთხევის წესმა მაგ. მას მხოლოდ მწიგნობართ-უხუცესის ჰყონდიდელის შემდგომი ადგილი მიაკუთნა და მეფის ტახტზე აბრძანებასა და კურთხევას რომ მიუღოცდენ, ათაბაგი მხოლოდ ვაზირთა უპირველესის მერმე უნდა მისულიყო მისალოცავად (კურთ. წეს. 8₁₇). ვაზირობის და დარბაზობის დროსაც უმაღლეს ხელისუფალთა შორის უპირატესობა ათაბაგს კი არ ეკუთვნოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესს (კ. გარ. 18₄₂₉₋₄₃₀, 19₄₃₅₋₄₄₁), „კ. გარ.“-ში პირდაპირ არის ნათქვამი: ვაზირთა უპირველესის და მწიგნობართ-უხუცესის „ჰყონდიდელის ქვემოთ ნოხთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდენ“-ო (19₄₄₀₋₄₄₁). ვაზირობა რომ უნდა დაწყობილიყო, ჯერ მწიგნობართ-უხუცესი დაჯდებოდა ხოლმე, ხოლო მის შემდგომ ათაბაგი და დანარჩენი ვაზირნი და ვაზირობის

¹) ასე ეგონა მაგ. ქართული სამართლის ისტორიის პირველ და ნიკიერ მკვლევარს განსვ. ნ. ურბნელს (ათაბაგი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი, 10).

წესში საგანგებოდ განმარტებულიც არის: „ქონდიდელი მამა არს მეფისა, ათბაგი ახალია“-ო (კ. გარ. 19⁴³⁵⁻⁴³⁸). პურობის დროსაც ქონდიდელს განსაკუთრებული და უფრო მეტი პატივისცემა ჰქონდა მინიჭებული, ვიდრე ათბაგს: პირველს თუ თვით ამირეჯიბი დაუდგამდა ტაბაკს, ათბაგს იმგვარადვე, როგორც ამირსპასალარსა და მანდატურთ-უხუცესს „ტაბაკს ეჯიბი დაუდგამს“ (კ. გარ. 17³⁹⁸⁻⁴⁰³).

გარეგნობითაც მწიგნობართ-უხუცესის ათბაგზე უფროსობა ყველასთვის ცხადი იყო ხოლმე: როდესაც პურობა შებინდებისას გათავდებოდა, ვაზირნი გაიყრებოდნენ და თავ-თავიანთ სახლში წავიდოდნენ, მწიგნობართ-უხუცესს ორი მაშხალა წაუძღვებოდა წინ, ათბაგს კი დანარჩენ ვაზირებსავით მხოლოდ ერთი მაშხალა (კ. გარ. 8¹⁵⁵⁻¹⁵⁶).

მაგრამ თუ ათბაგი ღირსებით მწიგნობართ-უხუცესზე დაბლა იდგა, დანარჩენ მოხელეებზე მაინც უფრო დაწინაურებულად ითვლებოდა, თვით ამირსპასალარობასაც კი სქარბობდა და „უარეს პატივ“-ად იყო მიჩნეული (ისტორნი და აზ-მნი *719, გვ. 526). ამ გარემოებას, თამარ მეფის ისტორიკოსის ზემომოყვანილ ცნობას გარდა ქართველ ჟამთაღმწერლის შემდეგი სიტყვებიც ადასტურებენ: ავაგ მხარგრძელის შესახებ მას ნათქვამი აქვს, რომ ის „სპასალარობისაგან ათბაგ იქმნა მეფისა რუსუდანის მიერ“ (ჟამთაღმწ. *775, გვ. 607). მაშასადამე სპასალარისათვის რომ ეწყალობებინა მეფეს, ეს დაწინაურებად ერგებოდა და ითვლებოდა.

ვინ იყო მაშასადამე ათბაგი? საქართველოში იგი „იყო ვაზირი კარსა მეფისასა“ (ჟამთაღმწ. 723, გვ. 539). „კ. გარ.“-შიც ათბაგი ვაზირად იწოდება. იქ მაგ. ნათქვამია: „მწდე... დარბაზით ათქს... სამთა ვაზირთა: ათბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთ-უხუცესს“-ო 12²⁷⁶⁻²⁷⁸). ერთი სიტყვით ათბაგი დარბაზის კარს მყოფი ხელისუფალი ყოფილა.

მაგრამ ამავე დროს ქართველი ჟამთაღმწერელი ამტკიცებს, რომ თამარ მეფისაგან ათბაგობა იყო „განდიდებული... უმეტესს ხვათა ერისთავთათა“ (*723, გვ. 539). ერისთავნი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა ჯგუფს ეკუთვნოდნენ და თუ ისტორიკოსი ამბობს, ათბაგი სხვა ერისთავებზე უფრო დაწინაურებული იყო, ალბათ ათბაგობას საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებთან-

ნაც რაღაც კავშირი უნდა ჰქონოდა. იქნებ ამიტომაც იყო, რომ მეფის კურთხევის დროს ათაბაგი „და სხვანი“ ერთ მხარეს იდგენ (კურთ-წესი, 6₄).

ამაზე მეტი ცნობები ათაბაგობის შესახებ სხვა ჯერ არ მოგვეპოვება და ამის გამო მის უფლება-მოვალეობაზე არა ვიცით რა. როგორც ეტყობა ათაბაგობა შემდეგშიაც იშვიათ და უცხო რამედ დარჩა საქართველოსათვის: „ძვრად ოდესმე იქნების“-ო ნათქვამია „კ. ვარ.“-ში. შემდეგშიც, როგორც ცნობილია, საქართველოში ათაბაგობა სამცხის მმართველთა საგვარეულო სამკაულად იქცა და იქაც ათაბაგნი განკერძოებისა და დამოუკიდებლობის მოხვეჭის გზას დაადგინა.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ათაბაგობაც შეიძლება კიდევ სხვა თანამდებობასთან ყოფილიყო შეერთებული, მაგ. ავაგ მხარგრძელი ერთსა და იმავე დროს „ათაბაგისა და ამირსპასალარის“ ხელისუფლობათა მქონებელი ყოფილა (ჟამთააღმ. * 751, გვ. 572), სადუნსაც ათაბაგობა და ამირსპასალარობა ერთსა-და-იმავე დროს ჰქონდა, ვახტანგ მეფემაც „ალიყუნა პატრისა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბულა“ სადუნ მანკაბერდელის ძე (ჟამთააღმ. * 903, გვ. 744) და სხვა.

§ 8. მსახურთ-უხუცესი და მისი ხელისუფლო.

„მსახურთ-უხუცესი“-ც (ისტორი და აზმნი * 622, 632, 640, 650, 656, გვ. 396, 410, 421, 435, 442. 1250 წ. გრიგ. სურამელის შეწირ. წიგ. სარ. კაკაბაძის გამოც. 6₂-₂₆ და 7₂-₁₃. რკონის 1259 წ. სიგ. ქბი II, 141. ჟამთააღმ. * 760 და 919, გვ. 587 და 762 და სხვაგან) თუმცა პირველად გიორგი III მეფობაში არის მოხსენებული, მაგრამ მაინც უეჭველია, რომ მსახურთ-უხუცესობა ძველი ხელისუფლობა უნდა იყოს. მსახურთ-უხუცესის ქვეშეთ მოხელეებად რასაკვირველია „მსახურნი“, „მსახურნი მეფისანი“ (1047 წ. ხელთნ. ქბი I, 191 და ჟამთააღმ. * 824 და 835, გვ. 669 და 680) უნდა ყოფილიყვნენ. „კარის გარიგებ“-ითგან ჩანს მხოლოდ, რომ თავდაპირველად მსახურთ-უხუცესი სავაზირო საბჭოს წევრად არ ითვლებოდა და პირველად „მსახურთ-უხუცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შუყვანია სავაზიროსა“ (19₄₄₇-₄₄₉). წინათ მაშასადამე სავაზირო ბჭობაში მონაწილეობის მიღების უფლება არა ჰქონია.

მსახურთ-უხუცესი, მას შემდგომ, რაც იგი რუსუდანმა სავაჭროს შეიყვანა, ვაზირად ითვლებოდა (კ. გარიგება 6₁₀₀), ორთა ზირთა ჯგუფში იყო და დარბაზობის დროს მეჭურჭლეთ-უხუცესის თანასწორი პატივისცემა ჰქონდა მინიჭებული (კ. გარიგება 14₃₀₅₋₃₁₀). წინათ-კი როგორ იყო და რა ადგილი ეკავა მას ან ვაზირობის, ან დარბაზობის დროს, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ამ ხელისუფლების შესახებ საზოგადოდ თითქმის მხოლოდ „ქარის გარიგება“-შია შენახული ცნობები, თამარ მეფის ისტორიკოსს და ჟამთააღმწერელს სახელის მეტი არა აქვთ რა.

მსახურთ-უხუცესის „კელისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთ-უხუცესი, მოლარეთ-უხუცესი, ციცხვთა უხუცესი მეხილეთ-უხუცესი. საწოლისა და სალაროს მეფის შეკაზმამდის ამათი საურავი და ზღვენი მსახურთ-უხუცესისა“ არისო (კ. გარიგება 6₁₀₀₋₁₀₄). ამას გარდა იმავე თხზულებაში ნათქვამია: „ცხოვარნი ყოველნი და მატყლნი მსახურთ-უხუცესისა კელთავე არს“-ო (6₁₁₆₋₁₁₇). ამგვარად ირკვევა, რომ მსახურთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა ორი-სამი დაწესებულება თავის ყველა მოხელეებითურთ: ერთი იყო სალარო, რომლის გამგეს მოლარეთ-უხუცესი ეწოდებოდა. ხოლო მეორე იყო საწოლი და მისი გამგე მესაწოლეთ-უხუცესი. მასვე ებარა მეფის კერძო მეურნეობა და სხვადასხვა „საფარე მონი“ (იქვე 3₁₁₇). ამიტომაც იყო, რომ ფარეშთ-უხუცესი, ციცხვთ-უხუცესი და მეხილეთ-უხუცესი მის ქვეშეთი მოხელეები იყვნენ. ამავე მიზეზის გამო ცხვარიც ალბათ საქონელიც მსახურთ-უხუცესის ხელქვეით იყო.

სალაროს გარდა მსახურთ-უხუცესის ხელქვეითი სხვა ყველა დაწესებულებანი სამეფო სახლის შინაურ მეურნეობას და საქმეს ემსახურებოდა და იქნებ სწორედ ამიტომაც არის, რომ ამ ხელისუფლობას ეწოდებოდა „მსახურთ-უხუცესობა კელ-შინაური“ (ისტორი და აზნის * 656, გვ. 442) და იქნებ სწორედ ამის გამოვეთამარისა და ლაშა-გიორგის დროს მსახურთ-უხუცესი ვაზირად არ ითვლებოდა. მის გავაზირების დროს შესაძლებელია რუსუდანმა მას ისეთი დაწესებულებაც დაუქვემდებარა, რომელიც მას წინათ არ ემორჩილებოდა.

„სალარო“ (კ. გარიგება 5₇₈, 8₁₆₆—8₁₇₀) დიდმნიშვნელოვანი დაწესებულება იყო, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე ნათქვამი გვქონდა, თუ რა-და-რა ინახებოდა და რა განსხვავება არსებობდა სალა-

როსა და საჭურჭლეს შორის (იხ. მეჭურჭლეთ-უხუცესი), ტოტა არ იყოს, უცნაურია, მაგრამ მაინც საგულისხმოდ სავსებით საქართველოში მუდმივ და უძრავ საღაროს გარდა, მოძრავი საღაროც ყოფილა. ეს ნათლად ჩანს „კარის გარიგებ“-ის შემდეგ ადგილითგან: „საღაროს წინათ იარების სიკისტრონი და ერთი ყათარი სხვაა ჯორი სასაგებლე ტურფადვე მოკაზმული, მაგრამ იგიცა საღაროს წინათ იარების სიკისტრონს უკანით“-ო (7¹²⁷—128). მაშასადამე მეფის სადამე გზად წაბრძანების დროს თან მიჰქონდათ მოძრავი საღაროც, რომელსაც თავისი განკუთვნილი და მიჩენილი ადგილი ჰქონია: ჯერ სიკისტრონი ჯორი მიდიოდა, შემდეგ სასაგებლე ჯორი საგებლეთ დატვირთული და სულ ბოლოს მოძრავი საღარო მისდევდა. აქ მხოლოდ საღაროს აგებულობისა და მოხელეების შესახებ-ლა დაგვჩა სათქმელი.

საღაროს სათავეში იდგა „მოლარეთ-უხუცესი“ (კ. გარიგება 1¹, 6¹⁰¹, 104—106, 109—111, 19¹⁵⁶—157). ის, როგორც ეტყობა, „საღაროთ“ (იქვე 1¹) უფროსი იყო, ესე იგი მას ყველა საღაროები ექვემდებარებოდნენ.

მეჭურჭლეთ-უხუცესსავე მოლარეთ-უხუცესსაც ბეჭედი ჰქონდა. ეს იმის თანამდებობის ერთ-ერთ ნიშნად ყოფილა. ამიტომაც არის რომ „კარის გარიგება“-ში ნათქვამია: „მოლარეთ-უხუცესსა რა ითაყვანოს ბეჭედი მართებს, რომ უბოდოს მეფემან თვალედი“-ო (6¹⁰⁴—105). ეს თურმე დიდი ბეჭედი ყოფილა, „სასიგლე, საგახსნითე რომ ბეჭედი არის“ (იქვე 9¹⁰³—107), რომლითაც სხვა-და-იხვა სიგლებსა და საბუთებს დაბეჭდავდნენ ხოლმე. ეს „თვალედი“ ბეჭედი „მოლარეთ-უხუცესსა კელთ აცვია“ და როდესაც საბუთზე ბეჭდის დასმა იყო საჭირო, მაშინ „მოლარეთ-უხუცესი გახსნის“, ოქროს თასში „წყალს შთაასხამს“, ხოლო თვით საბუთს „დაბეჭდავს მწიგნობარი“-ო (იქვე 6¹⁰⁷—114) და არა მოლარეთ-უხუცესი.

მოლარეთ-უხუცესს რასაკვირველია „საღაროს მოლარე“ (კ. გარიგ. 6¹¹⁰, 111) ექვემდებარებოდა. მის ქვეშეთ მოხელეებად იყენენ „მოლარენი“, რომელნიც უკვე მე-X-ე საუკ. ერთს საბუთში იხსენიებინ (შიო მლ. ისტ. საბ. 3). რაკი „კ. გარიგება“-შიც ერთგან ნათქვამია, რომ მონადირენი „ვაზირთა და მოლარეთა ყველას მიართმევენ“ საჩუქარსაო (11²⁵⁰—251) და მე-X-ე საუკ. სიგელშიაც „მოლარენი“, მრავლობით არიან მოხსენებულნი, ამიტომ ცხა-

დია, რომ მოლარენი თუ ბევრნი არა, რამდენიმე მაინც უნდა ყუ-
ფილიყენენ. მოლარე მოლარეთ-უხუცესის მომხმარებელი
და მშველელი მოხელე იყო: სიგლების „დაბეჭდვის“ დროსაც
იგი თავის უფროსს ეხმარებოდა.

თუმცა მოლარეთ-უხუცესი ისეთი დიდმნიშვნელოვანი
დაწესებულების გამგედ ითვლებოდა, როგორც არის სალარო, მაგ-
რამ მაინც მას უფლება არა ჰქონდა ვაზირობას და-
სწრებოდა. ამ მხრივ იგი ამირახორზე და ც დაბლა იდგა.
თუმცა ასეც-კია, რომ მოლარეთ-უხუცესს შედარებით მაინც სხვა
ქვეშეთ მოხელეებზე მეტი უპირატესობა ჰქონია
და თუ დანარჩენნი სავაზირო დარბაზს გარეთ უნდა მდგარიყვნენ,
იგი „სალაროს კართა შიგან დგას გამოსავალსა“-ო
(ქ. გარიგება 19⁴⁵⁶⁻⁴⁵⁷). თუმცა „ქ. გარიგება“-ში ამის შესახებ
არაფერია შენახული, მაგრამ საქართველოს სამეფოს სხვა დაწესე-
ბულებათა მიხედვით მოსალოდნელია და საფიქრებელი, რომ სალა-
როს უხუცესსა და მოლარეებს გარდა სალაროს მუქიფი და მწიგ-
ნობარიც უნდა ყოფილიყო. სალაროს ყოველწლიურ ანგარიშების
შედგენა და გასწორება უეჭველია ჩვეულებრივი წესისაებრ იქნებოდა
მოწყობილი.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მსახურთ-უხუცესს მეორე და-
წესებულებაც „საწოლი“-ც ებარა. რა იყო საწოლი? „საწოლი“
(ქ. გარიგება 20⁴⁶⁷⁻⁴⁶⁹, 7¹³⁶⁻¹⁴⁵, 12²⁵⁹) რასაკვირველია ჯერ ერ-
თი რომ მეფის დასაძინებელი და დასაწოლი ოთახი
იყო, მაგრამ ამასთანავე მის მახლობლად მდებარე და
საწოლის სამსახურებელისათვის საჭირო ოთახე-
ბიც. ამ ოთახში ესვენა „საწოლისა ღმრთისმშობელი“, რომლის
წინაშე „ენტების სანიადაგო სანთელი და კანდელი. მცველი მისი
მესაწოლე არის“-ო (იქვე 20⁴⁶⁷⁻⁴⁷⁰). საწოლშივე იდგა რასაკვირვე-
ლია საწოლის ყოველივე იარაღი, სარეცელი და ტახტი. „ქ. გარი-
გება“-ითგან არა ჩანს, მეფე მე XIV-ს-ში სარეცელზე იწვა, თუ ტახტზე,
ვიციტ მხოლოდ რომ ტახტი საწოლშიც იყო (7¹⁴⁰). საწოლი „მოკა-
ზმული“ იყო ნოხებითა და სხვაგვარი საფენით (იქვე 7^{136:140-142}).
იქვე იყო ხოლმე ყოველთვის „სანთელი, ფანარი მაშხალა“ (იქვე 7¹³⁷).
იქვე იყო სხვადასხვა სასმური ჭურჭელი ღამე წყურვილის მო-
საკლავად. „სალამოს მეღვინე ფანჯას მომცროს მიიღებს მყინვარია-
ნითა ჭურჭლითა ანუ ტაბაკითა, ზედა მყინვარსა დაჰყრის... და თუ

მეფესა ღამით მოეწყურის, ბრძანოს რომელიცა უნდა“-ო, ^{ქვეყნის} „კარის გარიგება“-ში (7₁₃₁₋₁₃₅).

მეფე საწოლში ბრძანდებოდა ღამით და დღით, სანამ ღოგინითგან ადგებოდა და გამობრძანდებოდა. ამ ხნის განმავლობაში „საწოლისა... მეფის შეკაზმამდის... საურავი... მსახურთ უხუცესისა, მესაწოლეთ უხუცესისა“ არის (კ. გარიგება, 6₁₀₂₋₁₀₄). ეს მარტო იმას-კი არა ნიშნავს, რომ ეს მოხელენი კერძოდ საწოლის შესახებ საქმეების გამგენი და თვალყურის მგდებელნი იყვნენ, არამედ იმასაც, რომ ყოველთვის, როდესაც-კი „უკაზმავი... იყო მეფე, მსახურთ უხუცესი და მისის კელისანი უფრო იურვიან“ საქმეებს (კ. გარიგება 5₇₈₋₈₀): ხელმწიფეს მოახსენებენ და მის ბრძანებას სათანადო დაწესებულებას და მოხელეს გადასცემდა.

თუმცა საწოლის საქმეები პირადად მსახურთ-უხუცესს კი არ ებარა, არამედ მის ქვეშეთს ხელისუფალს, მესაწოლეთა-უხუცესს, მაგრამ ზოგიერთში იმასაც უეჭველად უნდა მიეღო მონაწილეობა. მის ერთ-ერთ ამგვარ მოვალეობად ითვლებოდა „შეკაზმა მეფისა“ (იქვე 18₂₄). „კ. გარიგება“-ში სახელდობრ ნათქვამია: „რამე მეფე შეეკაზმოდეს, ტაშტი მსახურთ-უხუცესმან დაიპიროს, პირის მანდილი მესაწოლეთ-უხუცესმან, წყალი მოლარეთ-უხუცესმან დაუსხას, ტანისამოსი მსახურთ-უხუცესმან ჩააცვას, ღილი მესაწოლეთ-უხუცესმან შეუკრას, მუხლთ დაყრით ქუდი მოლარეთ-უხუცესმან მიიღოს“-ო (18₂₄₋₂₈).

„საწოლსაც“, ვითარცა განსაკუთრებულ დაწესებულებას, თავისი მოხელენი ჰყავდა. სათავეში იდგა „მესაწოლეთ-უხუცესი“ (კ. გარიგება 6_{101, 105-106}, 14₃₀₆ და 19₄₅₅₋₄₅₆). მესაწოლეთ-უხუცესი მოლარეთ-უხუცესსავით ვაზირობას ვერ დაესწრებოდა. ამ მხრივ იგი მოლარეთ-უხუცესზე დაბლა იდგა და თუ მოლარეთ-უხუცესი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ვაზირობის დროს სალაროს კარებში იდგა, „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დგას გარეთ, მეფის ზურგით“ (კ. გარიგება 19₄₅₅₋₄₅₆). მას ექვემდებარებოდენ „მესაწოლენი“ (იქვე 7_{115-116, 130} და 20₄₇₁). მესაწოლენი ბევრი ყოფილან და ეს თანამდებობა საგვარეულო კუთვნილებად ითვლებოდა. „შუდასი სახლი მესაწოლეთ არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაურია“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (7₁₂₅₋₁₂₆). მესაწოლეთ ერთ ჯგუფს მეფის „წინამწოლნი“ (იქვე 7₁₃₅, 2₅₉₋₆₀) შეადგენდენ, ერთ მათგანს ებარა საწოლის ღმრთისმშობლის სანიადაგო

სანთელ-კანდელი: „მცველი მისი მესაწოლე არის, იგივე მელი წინამწოლი არის მეფისა“-ო (იქვე 20₁₇₀₋₁₇₁). წინამწოლი ერთი კი არ იყო, არამედ რამდენიმე, ამიტომაც არის რომ „ქ. გარიგება“-ში „წინამწოლნი“ (იქვე 7₁₃₅) არიან მოხსენებულნი.

როგორც მოძრავი სალარო იყო, იმგვარადვე მოძრავი საწოლიც არსებობდა. ამისათვის განკუთვნილი იყო „სიკისტროსანი ჯორი“ ანუ „სიკისტრონი“ და „ერთი ყათარი სხვა ჯორი სასაგებლე“ (იქვე 6₁₁₇ და 7₁₂₇₋₁₂₈). ამ ორ ჯორს საწოლის სამსახურებელითგან ლოგინი და საფენი, რაც-კი რამე საქირო იყო მგზავრობაში, აკიდებული ჰქონდა (იქვე 6_{117-124, 127-128}). მესაწოლენი, სამეფო სასახლესა და საწოლში სამსახურს გარდა, მოვალენი იყვნენ, რომ მოძრავ საწოლსაც მცველად გაჰყოლოდენ, თუ რომ მეფე აიყრებოდა და სადმე გაემგზავრებოდა. ამისთანა დროს „შუდასივე შუბოსანი... სიკისტროსა ჯორსა მისდევდეს, რა მეფე აიყაროს“-ო (ქ. გარიგება 7₁₂₆₋₁₂₇). ხოლო რაკი სიკისტრონი გარდა ამგვარ შემთხვევაში მოგზაურობის დროს სასაგებლე და სალარო ჯორებიც მეფეს თანსდევდენ ხოლმე, ამიტომ თვითეულ მათგანს თავისი ადგილი ჰქონდა და თავ-თავისი მიმოყოლიც ჰყავდა. ჯერ სიკისტრონის ჯორი მიდიოდა, შემდეგ „სიკისტრონი უკანით“ და „სალაროს წინათ“ სასაგებლე ჯორი მისდევდა და სულ ბოლოში მოძრავი სალარო იყო მოქცეული. ამ სამსავე მოძრავ დაწესებულებას „ბარგის-უხუცესის წინ მიუძღვების,“ ხოლო „მესაწოლენი წინ იარებიან“ (იქვე 7₁₂₇₋₁₃₀).

მესაწოლეთ-უხუცესისა, მესაწოლეთა და წინამწოლთა გარდა საწოლის მოხელეებად იყვნენ: „საწოლის მეკარე“ (ქ. გარიგება 7₁₃₆ ზ 12₂₅₈), რომელსაც თავის თანამდებობის ნიშნად „კელთა არგანი აქვს“ (იქვე 20₄₆₁₋₄₆₃) და „კარის დარაჯა“ (იქვე 7₁₃₅₋₁₃₆). ორივენი საწოლს ღამითაც იცავდენ დილამდის სანამ მეფე საწოლში ბრძანდებოდა და საწოლითგან არ გამოვიდოდა (იქვე 7₁₃₅₋₁₃₇). ვაზირობის დროს საწოლის მეკარე „კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კარით ან გამოუხშავს, კელთა არგანი აქვს, ქვე ზის და ვისაც უბრძანებენ შემოიყვანს“-ო (იქვე 20₄₆₁₋₄₆₃). მაშასადამე საწოლის მეკარე მართო საწოლისა კი არა, არამედ ვაზირობის დროსაც სავაზირო დარბაზის კარის მცველად ყოფილა. საწოლის მეკარე დიდ დარბაზობასაც უნდა

დასწრებოდა და პურობასაც. „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: „საწოლის მეკარე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვევერ დაჯდების“-ო (12²⁵⁸⁻²⁵⁹). ამ მხრივ, როგორც ვხედავთ, განსხვავება იყო ვაზირობასა და დარბაზობას შორის: ვაზირობის დროს იგი კარებს წინ იჯდა, დარბაზობის დროს-კი მისი დაჯდომა არ შეიძლებოდა. პურობის დროსაც საწოლის მეკარეს საერთო სასადილო დარბაზში სხვებთან ერთად დაჯდომისა და ჭამის უფლება არ ჰქონდა, იგი „საწოლსა წვა და წინამწოლსაც მიუვა სათვალავი და მუნ სჭამენ“-ო (იქვე 12²⁵⁹⁻²⁶⁰).

რა მოვალეობა ჰქონდა სიკისტრონსა, სასაგებლე და სალაროს ჯორებს წინაგაძლოლას გარდა „ბარგის უხუცესს“-ს (იქვე 7¹²⁹⁻¹³⁰), საწოლის მოხელე იყო, თუ სხვა დაწესებულებისა. არა ჩანს.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ „საწოლის მწიგნობარი“-ც (თამარ მეფის 1189 წ. სიგელი ქვბი II, 74, კ. გარიგება 16³⁶⁹⁻³⁷³) არსებობდა, რომელსაც საქართველოში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა და მწიგნობართ-უხუცესის თანაშემწე იყო (იხ. ზემოთ, მწიგნობართ-უხუცესი). მაგრამ იგი მესაწოლეთ-უხუცესს-კი არ ექვემდებარებოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო. ზარდახნის მწიგნობარსავით ალბათ საწოლის მწიგნობარიც წელიწადში ერთხელ, უეჭველია წლისთავს, საწოლის ანგარიშს ადგენდა ხოლმე და ამოწმებდა.

მსახურთ-უხუცესს, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ფარეშთ-უხუცესიც ექვემდებარებოდა. ფარეშთ-უხუცესის ხელთ იყო სხვა-და-სხვა „საფარეშონი“ (კ. გარიგება 7¹⁴⁷ და 10²²⁰⁻²²¹) და მასვე ემორჩილებოდენ მრავალი „ფარეშნი“ (იქვე 7¹³⁹⁻¹⁴² და 8¹⁵⁷). „საფარეშო“-დ შინაურ მეურნეობისათვის განკუთვნილი სხვა-და-სხვა საწყობი და დაწესებულება იწოდებოდა. მაგ. „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: „სანთელი სასანთლითა და მისითა ნატიითა თავ-თავის საფარეშოთა არის“ და როდესაც საჭიროა, „ფარეშთ-უხუცესი მიიღებს, წამოაყენებს და თავ-თავის ადგილს ჩასდებს“-ო (7¹⁴⁶⁻¹⁴⁸). მაშასადამე სანთლისა და შანდლები სათვის ცალკე საფარეშო ყოფილა და იქ ინახებოდა. შემდეგ იმავე თხზულებაში სწერია, რომ გამტერიანებულს ფანჯის ხელმანდილს „საფარეშოს მიიღებს მეღვინე“ და იქ „გარეცხენ“-ო (იქვე 10²²⁰⁻²²¹). ამ წინადადებით-განა ჩანს, რომ სამრეცხავო საფარეშოც ყოფილა. თუმცა დანარჩენ საფარეშოთა სახელები შენახული არ არის, მაგრამ

ცხადია რომ მრავალი სხვა საფარეშოებიც უნდა ყოფილიყო. რაკერ
„მკერვალთ-უხუცესი“ არსებობდა (იქვე 19), რასაკვირველია
„სამკერვალო“ საფარეშოც იქმნებოდა და „მკერვალნი“-იც უნ
და ყოფილიყვნენ.

„მეხილეთუხუცესი“ (იქვე 6¹⁰² და 8¹⁶²), რომელიც
მსახურთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო, ალბათ „სახილე“-ს
(იქვე 8¹⁵⁷) გამგე და „მეხილე“-ების (იქვე 8¹⁶³) უფროსი იქმნე-
ბოდა. მას ებარა ხილის საქმე და ჭურჭელ-იარაღი, როგორც მაგ.
„სახილე ტაბაკი“ (იქვე 8¹⁶¹), გაზ-მარწუხივით შექმნილი „სა-
თხილე“ (იქვე 8¹⁵⁷⁻¹⁵⁸), რომლითაც „მეხილე ანუ მოლარე თხი-
ლსა... ლეწდენ“ და ტაბაკზე დაჰყრიდენ ხოლმეო (იქვე 8¹⁶³⁻¹⁶⁴) და
სხვა.

„ციცხეთ-უხუცესი“ (იქვე 6¹⁰²) ფარეშთ-უხუცესის ქვე-
შეთი მოხელე იყო თუ არა, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.
ვიციტ მხოლოდ რომ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ის მსახურთ-
უხუცესს ექვემდებარებოდა. ციციხეთა-უხუცესი ცოტა არ იყოს
შენაური სახელია, მაგრამ უფრო გასაოცარია, რომ მის ქვე-
შეთს მოხელეებს „ციციხენი“ (იქვე 8¹⁶⁵ და 167) ერქვა. ამ
„ციციხეთა (ხელთ) არის სახლისა საქურჭლე“
(იქვე 8¹⁶⁷), შინ სახმარებელი სხვა-და-სხვა ჭურ-
ჭელი და ამას გარდა „აბანოსთბობა, სახლის
გვა, შეშის კოდა, ცეცხლის ნთება, წყლის
ზიდვა“ და სხვა (იქვე 8¹⁵⁵⁻¹⁶⁶). ერთი სიტყვით სანეფო სა-
სახლეში იმდენი საფარეშო უნდა ყოფილიყო,
რამდენ დარგადაც იყო ფებო და სასახლის შინა-
ური მეთურნობა. საყურადღებოა რომ თვით მოსახმარებე-
ლი მთელი მასალა საფარეშოში-კი არ ინახებო-
და, არამედ საგანგებო დაწესებულებით განსა-
ფარეშოს ეძლეოდა იმდენი, რამდენიც საჭირო
იყო ხოლმე. მაგ. ასანთები ალყა ქონისა და სელისა მაშხალი-
სათვის, ან საპონი საფარეშოში კეთდებოდა, მაგრამ თვით ქო-
ნი და ზეთი იმავე საფარეშოში-კი არა ჰქონდათ,
არამედ „მეტყავენი და მეჭურჭლენი მიიღებენ ქონ-
სა, სასაპონენდაცა იგინი მისცემენ და სამაშხალენდაცა და ქო-
ნი თუ არ იყოს, სელის ზეთს ქალაქით აიღებდენ და მით იქმონენ
სამაშხალესა ალყასა“-ო (იქვე 8¹⁴⁹⁻¹⁵²).

ფარეშთა და ფარეშთ-უხუცესის საქმეებზე დაწერილი წიგნების დაფენა და ოთახების ნოხებითა და სხვა-და-სხვა გვარ მანდილებით „მოკაზმა“, მათი „დაფენა, კარავი, ხარავი, ჩადრი, ესე და მისი კაზმა მას (ფარეშთ-უხუცესს) მართებს“-ო (ქ. გარიგება 7₁₄₄₋₁₄₅). დილით რომ მეფე საწოლით გამობრძანდებოდა ფარეშთ-უხუცესი და ფარეშნი ეხპარებოდნენ ხოლმე. მეფეს ჩვეულებრივ „სარმუზა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა მას კედლის ძირსა ჩაფლთ წახსნის, ანუ ფარეში გახსნის და შეუნახავს და იგი (მეფე) ტახტსა ზედა გავა“, ხოლო ფარეში გრძელ მანდილს „მეფეს გარდმოუკაზმავს წინა და სხვათა ნოხთა ფარეშნი გარდაჰკაზმენ“-ო (იქვე 7₁₃₅₋₁₄₂). ფარეშთ-უხუცესი უფროსი ხელმძღვანელი იყო დარბაზსა და სხვა სადგომების მოკაზმის დროს: „იგი ახლავს“ და „ვითარცა ასწავლიან“, ისე აფენინებს და ამკობინებს ოთახებს, მაგრამ ზოგჯერ იგი თითონაც აკეთებდა საფარეშო საქმეს. მაგ. მეფის პურობის დროს, როდესაც დარბაზობა იყო, „ცოცხს ფარეშთ-უხუცესი აიღებს“ და „პურობის უკანით ნოხსა გადმოგვს მეფის წინაშე ოდეს წესია“-ო, ნათქვამია კარის გარიგებაში (იქვე 15₃₁₀₋₃₁₁).

§ 9. მელუინეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მელუინეთ-უხუცესი“-ც (ისტორნი და აზშნი *658 გვ. 445) პირველად თუმცა მარტო თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში არის მოხსენებული და ამასთანავე მხოლოდ ერთხელ, მაგრამ მაინც ცხადია რომ მელუინეთ-უხუცესობა საქართველოში ძველი მოხელეობა უნდა ყოფილიყო. სახელის მეტი მელუინეთ-უხუცესის შესახებ ზემოდასახელებულ საისტორიო ნაწარმოებში სხვა არაფერი მოიპოვება და მხოლოდ „კარის გარიგება“ გვაძლევს საკმაოდ საგულისხმიერო მასალებს. „მელუინეთ-უხუცესი“ (ქ. გარიგება 3₄₇, 4₇₄, 11₂₃₃ და 23₄₋₂₃₅) მელუინეთა უფროსი უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევ. „მელუინე“ და „მელუინენი“ (იქვე 4₇₄, 7₁₃₂₋₁₃₄, 10₂₂₀₋₂₂₁, 11₂₃₇ და 11₂₃₆₋₂₃₈) ბევრი და სხვა-და-სხვა გვარნი ყოფილან. მელუინეთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა აგრეთვე განსაკუთრებული დაწესებულება „სალვინე“ მთელი თავის მოხელეებითურთ. „სალვინე“ (იქვე 1₇, 10₂₁₇ და 11₂₂₉) იმ დროს ეხლანდელივით ჭურჭელს კი არ ერქვა, არამედ განსაკუთრე-

ბულ დაწესებულებას. ჩვენთვის რომ ამ დაწესებულების მთელი თავისუფლება და დანიშნულება ნათელი იყოს, უნდა „კ. გარიგების“ შემდეგ ცნობას დავაკვირდეთ. იქ ნათქვამია: „საღვინე ქურქელი სანიადაგო, უმეჯლისო საღვინეში დგას და მეჯლისისანი კიდევან დგანან“-ო (11₂₂₈₋₂₂₉). მაშასადამე „საღვინე“-ში ყოველდღიურად სახმარებელი, „სანიადაგო“ და ჩვეულებრივი, „უმეჯლისო“ ღვინის ქურქელი მდგარა, ხოლო მეჯლისისათვის განკუთვნილი ღვინის ქურქელი „საღვინე“-ში კი არ ინახებოდა, არამედ „კიდევან“. სად? იქნება სხვა ამ გვარ ქურქელივით (შეად. მექურქლეთ-უზუცესი, საჭურჭლე და სალარო) სალაროში ინახებოდა? მართო ღვინის ქურქელი კი არა, არამედ ოითქმის ყველაფერი რასაც-კი სასმელთან რაიმე კავშირი აქვს და სანიადაგოდ სახმარებლად ითვლებოდა „საღვინე“-ში ინახებოდა თურმე, მაგ. ის ჩამოსაკიდებელი სათიხრიანი იარაღი, რომელსაც „დასლობენ საღვინესა შიგან“ და რომელზედაც საღვინის მოლარე ფანჯს დაჭიდებდა ხოლმე და „ფანჯისა მისაღებელი კელმანდილიცა მასვე ზედა ჰკიდავს“, საღვინეში ინახებოდა (იქვე 10₂₁₇₋₂₂₂). რაკი სამყინვარი იარაღი ტაბაკი, ცულ-წერაქვი, ვერცხლის კოვზი, „საღვინის მოლარეს ვედრია“ (იქვე 10_{223-11₂₂₈}), ამიტომ ცხადია რომ ეს იარაღებიც საღვინეს კუთვნილებას შეადგენდა, თუმცა თვითონ ისინი ვითარცა სახმარებლად ნიადაგ საჭირო ვგონებ მუდამ საღვინის სალაროს ხელთ იყო (იქვე).

ყოველგვარ სასმურ ქურქელს და მანდილებს გარდა საღვინეში უეჭველია ღვინოც ინახებოდა იმიტომ, რომ „კ. გარიგება“-ში სწერია: „საღვინის მოლარენი მეზვრეთა-გან აღებენ ღვინოსა ვითარცა ზვარი იყოს ანუ მეზვრე“-ო (11₂₃₅₋₂₃₆). ცხადია, რომ ღვინო იმავე ადგილას არ იქნებოდა შენახული, სადაც ქურქელი და მანდილები იდგა და იდგა, არამედ მარნეში, მაგრამ ისიც ალბათ „საღვინეს“ დაწესებულებას ეკუთვნოდა. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ „საღვინე“, როგორც ზემომოყვანილი განმარტებიდანაც ჩანს, „საჭურჭლის“ მსგავსი დაწესებულება იყო, სანიადაგო სახმარებლად განკუთვნილი ხაზინასავით იმ განსხვავებით კი, რომ საღვინეში მხოლოდ ღვინის შემოსავალი და ქურქელი-სამსახურებელი ინახებოდა. საღვინეს სხვა ამგვარ დაწესებულებასავით თავისი განსაკუთრებული გამგეობა

და მოხელენი ჰყავდა. ამ მოხელეებს რქმევიათ „საღვინის კელ-
სუფალნი“ (კ. გარიგება 15³³⁵).

„საღვინე“-ს უზენაეს გამგედ რასაკვირველია მე-
ღვინეთ-უხუცესი იყო. ის საქმეებს განაგებდა და თა-
ვის ხელქვეითთ სამუშაოს აძლევდა და მათ სამსახურს
თვალყურს ადევნებდა (იქვე 4⁷⁴). მას სასყიდელიც ეძლეოდა: „თი-
თო ქური ღვინო ზვართავან მელვინეთ-უხუცესისა“ არისო (იქვე
11²³⁴⁻²³⁵). მის ქვეშეთ მოხელედ და თანამშრომელად „საღვინის
მუქიფი“ (იქვე 3¹⁷⁻⁴⁸, 11²³², 2¹⁴, 2³⁵ და 2⁵⁴) ითვლებოდა. „კ. გა-
რიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „ზვართა... მანდატურიცა ადვს ზედა
და სხვათა მელვინეთ-უხუცესი და მუქიფი იურვიან სამუ-
შაოსა“-ო (იქვე 11²³²⁻²³⁵). მაშასადამე, ზვრების დამუშავებასა და
მოვლას გარდა სხვა რაც ღვინისათვის საჭირო „სამუშაო“ არის,
იმაზე მელვინეთ-უხუცესს და მუქიფს ერთად უნდა ეზრუნათ და
თვალყური სჭეროდათ. სარგო მასაც ჰქონდა და ისე იყო დაწესე-
ბული, რომ „თვთო უმცროსი (ქური ღვინო ზვართავან) მუქიფისა“
არისო (იქვე 11³⁴ 2³⁵). მუქიფს გარდა „საღვინის მოლარე“-ც
(კ. გარიგება 10²¹⁸, 11²²⁷⁻²²⁸, და 11²³⁵) არსებობდა. იგი „საღვინის“
ქონების მცველი იყო (იქვე 10²¹⁴ და 11²²⁷ 2²⁸). მისთვისვე უნდა ჩა-
ებარებინათ ალბათ ღვინის გადასახადიც (იხ. ქვემოთ). „საღვინის
მოლარე“-საც სარგო ჰქონდა დანიშნული და წესად იყო დადებუ-
ლი, რომ „საღვინის მოლარე მეზვრეთავან აიღებს
ღვინოსა ვითარცა ზვარი იყოს და მეზვრე“-ო (იქვე 11²³⁵⁻²³⁶).
დასასრულ საღვინის მოხელედ „მელვინენი“-ც იყვნენ. მელვინენი
საღვინის იარაღსა და მანდილებს ყურს უგდებდნენ, მაგ. „ფანჯის
მისაღებელი კელმანდილი... მანდილი უღარო, სამუქლე და საფუკე...
რა დამტვერიანდეს“ და გასარეცხი გახდეს, „სათარეშოსა მიიღებს
მელვინე .. გარეცხენ და [სა]ღვინესავე მიიღებენო“ (იქვე 10²¹⁴⁻²²²).
მელვინესავე უნდა მიერთმია მეუისათვის ღვინო, როდესაც საჭირო
იყო ხოლმე, მაგ. „სალამოს მელვინე ფანჯას მომტროს მიიღებს მყინ-
ვარიანითა ქურქელითა ანუ ტაბაკითა, ზედა მყინვარსა დაჰყრის და
კელთა მანდილი აქვს ბალდადუისა“-ო (იქვე 7¹³³ 1³⁴). ეს ღვინო ლა-
მისათვის უნდა ყოფილიყო მომზადებული, „თუ მეფესა ღამით მოე-
წყუროს“-ო (იქვე 7³⁴). მეღვინეთა სხვადასხვა ნაირ მოვალეობათა
გამორკვევის დოოს ჩვენ არ უნდა გვავიწყდებოდეს ის გარემოება,
რომ მელვინენი ბევრნი და სხვადასხვა გვარნი ყოფილან. ერთს
მათგანს მაგ. „პირის მელვინე“ რქმევია (იქვე 3¹⁷) და ალბათ

მეფის ზედამდგომელი მეღვინე უნდა ყოფილიყო. ამას გარდა, თუმცა ზვრების დამუშავების თვალ-ყურის გდება მანდატურთ-უხუცესის და მის ქვეშეთ მოხელეთა მოვალეობა იყო, მაგრამ მას ამ საქმეში მონაწილედ მეღვინეთ-უხუცესი და მეღვინენიც ჰყოლია და „მანდატური და ერთი მეღვინეთ-უხუცესის საგან ჩენილი მეღვინე წავლენ“ ამ საქმეზეო, ნათქვამია „კ. გარიგება“ში (იქვე 471-75).

მაგრამ მეღვინეთა თავი და თავი მოვალეობა ჩვენ მაინც გამოჩვეული არ გვეჩვენებოდა, თუ კი „კარის გარიგების“ ერთი საყურადღებო ცნობა გამოგვეპარებოდა. იქა სწერია: მეღვინეებმა „ღვინის ულუფა დაწერონ“-ო (იქვე 11²³⁶⁻²³⁸). მაშასადამე ღვინის ულუფის შეწერა მეღვინეთა მოვალეობა და ხელთა ყოფილა, ხოლო ღვინის ულუფის ასაღებად შექველია „მეულუფენი“ უნდა ყოფილიყვნენ, რომელნიც უკვე მე-X-ე საუკუნეში არიან მოხსენებული (შიო მღ. ისტ. საბ. 3). სახელის და მიხედვით საფიქრებელია, რომ „ღვინის მკრეფელნი“-ც (კ. გარიგება 475) ალბათ ამისთვისვე იქნებოდნენ დადგენილნი, თუმცა მათ ზვრების დამუშავების თვალ-ყურის გდებაც ჰქონდათ დავალებული (იქვე). ზემომოყვანილი ცნობების შემდგომ ჩვენ ამგვარი სურათი გვჩატება: ღვინის ულუფის შემოსავლის აღწერასა და დავთარს „მეღვინენი“ ადგენდნენ, „ღვინის მკრეფელნი“ ამ გადასახადს აღწერისდა მიხედვით ჰკრეფდნენ და ანგარიშითურთ ალბათ „საღვინეს მოლარეს“ აბარებდნენ ხოლმე, ხოლო ის მთელი ღვინის შემოსავალს „საღვინე“-ში ინახავდა. ამგვარად ირკვევა, რომ „მეღვინეთ-უხუცესი“ ღვინის გადასახადის კულუხისა და „ღვინის ულუფა“-ს უზენაესი მეთვალყურე და გამგე ყოფილა, ხოლო „საღვინე“ ამასთანავე ღვინის გადასახადის შესანახად და ერთგვარ ხაზინად მოჩანს. „კ. გარიგებით“ მტკიცდება, რომ „მეხელადეთ-უხუცესი“-ც ყოფილა (110). შექველია მეხელადენიც იქნებოდნენ. რაკი ხელადა ღვინის ჭურჭელია, ხოლო ღვინის ყოველივე ჭურჭელი სანიადაგო „საღვინე“-ში იდგა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მეხელადეთ-უხუცესი და მეხელადენი მეღვინეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელეები უნდა ყოფილიყვნენ (იქვე 19-10).

მასალების უქონლობის გამო ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, „მწდე“-ნი (კ. გარიგება 12^{275, 276-278}) მეღვინეთ უხუცესს ექვემდებარებოდნენ და „საღვინე“-ს ხელისუფალთა ჯგუფს

ეკუთვნოდნენ, თუ სხვა რომელსამე ხელისუფლის ქვეშეთი მიხედვით იყვნენ? უფრო საფიქრებელი-კი არის, რომ მწდე მეღვინეობის ერთი ხელქვეითთაგანი ყოფილიყო.

თუმცა სიტყვა „მწდე“ არც დავით აღმაშენებლის, არც თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებში არა გვხვდება, მაგრამ უეჭველია, რომ იგი უკვე გიორგი II და უწინარესაც არსებობდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ თურქებმა გიორგი II-ეს თავდაცემის დროს იავარად წაუღეს სხვათა შორის აგრეთვე „სასმურნი სამწდეონი“-ო (ცა მფსა დთსი * 513, გვ. 282). რაკი სასმელი ჭურჭელი „სამწდეონი“ არსებობდა, რასაკვირველია „მწდენი“-ც იქნებოდნენ. მეფეს და სტუმრად მოსულ უფლისწულებს და მეფეებს პურობის დროს „მწდე განაღამცა თვთო აღგა“ (იქვე 12₂₇₅). ამასგარდა პურობის დროსვე „მწდე.. დარბაზით ათქს... მოძღვართ-მოძღვარსა, კათალიკოზთა, ჭყონდიდელსა და სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპარსალარსა და მანდატურთ-უხუცესსა „ო, ნათქვამია „კ. გარიგება“-ში (12₂₇₆₋₂₇₈). მაშასადამე, სულ ცოტა 8—10 მწდე უნდა ყოფილიყო. „კ. გარიგება“-ში სწერია „პირის მწდეს, რაჟ მეორესა ჭიქას გამოუღებს მეფე ანუ მესამესა, სათვალავსა მიატანიებს, დაჯდების ამირაჯიბსა და განზგეთ-უხუცესსა თანა“-ო (17₄₀₅, 18₄₀₈). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ „პირის მწდე“ (იქვე 11₂₃₀₋₂₃₁) მეფის მწდეს რქმევია. ხოლო ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ „პირის მეღვინე“ ცარსებობდა, რომელიც აგრეთვე მეფის მეღვინე ყოფილა. ამიტომ უნებლიედ იბადება საკითხი, ეს ორი სახელი ერთსა და იმავე მოხელეს ეწოდებოდა, მწდე იგივე მეღვინე იყო, თუ არა? ამის გადასაწყვეტად ჯერ შესაფერისი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს ორი სიტყვა ორ სხვადასხვა თანამდებობის სახელი უნდა იყოს. განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას რომ მაინცა-და-მაინც „პირის მწდე“ და „პირის მეღვინე“ ორი სხვადასხვა თანამდებობა უნდა ყოფილიყო. თუმცა „კ. გარიგ.“-ში ამის შესახებ ცნობები შერჩენილი არ არის, მაგრამ ცხადია, რომ „საღვინო“-შიც საწლისთავო ანგარიშის შედგენა და შემოწმება იმავე წესით უნდა ყოფილიყო, როგორც საქართველოს სხვა სახელმწიფო დაწესებულებებში იყო დაკანონებული დამაზრს წინადადების ის პატარა ნაწყვეტიც ამტკიცებს, რომელიც შენახუ-

ლია ზემოაღნიშნულს ძეგლში, რომ „ანგარიში საანგარიშო გოდორთა შინა ძეს“-ო (იქ. 11₂₃₀).

§ 10. მონადირეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

ნადირობას ძველს დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და მართო გასართობად არ ითვლებოდა: იგი ერთგვარი სამხედრო და სალაშქრო ვარჯიშობა იყო, როდესაც ადამიანის თვალი და ხელი მარჯვე სროლას, „ვანსაცდელის გულადად ატანასა და მოქმედების მსწრაფ სიმკვირცხლეს ეჩვეოდა; ამიტომაც იყო, რომ მაშინ ხელმწიფე ყველაფერს დასთმობდა და ყოველგვარს გადასახადების შეუვალობას მიანიჭებდა ხოლმე, მაგრამ ლაშქარ-ნადირობისაგან რომ გაენთავისუფლებინა, თუ არ მოხუცი და უძლური, არას გზით არ შეიძლებოდა. საკმარისია ადამიანმა თვალი გადაავლოს კრავალ წყალობის წიგნებს, რომ თვითვე დარწმუნდეს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ლაშქარ-ნადირობას. მხოლოდ ის ვისაც მოხუცებულობისა ან უძლურების გამო „ლაშქრობა აღარ შეეძლო“ (დავით მეფის სიგ. არიშეანისადმი, შიომღ. ისტ. საბ. 21₆), იყო ხოლმე ამ ორ მოვალეობისგან განთავისუფლებული. ნადირობის საქმე და სამზადისი საგანგებო მოხელეს ქბარა. რომელსაც „მონადირეთ-უხუცესი“ ეწოდებოდა (კ. გარიგება 1₃₋₄, 13—2₁₇). მას „მონადირენი“ ექვემდებარებოდნენ (იქვე 1₁₁₋₁₂, 11₂₃₉₋₂₄₀, 11₂₄₇₋₁₂, 2₅₈). მონადირენი ბევრნი ყოფილან: „მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან, ორას სამოცი სახლი არის“-ო ნათქვამია „კ. გარიგება“-ში (11₂₃₉₋₂₄₀). კახეთი და იმერეთი განთქმული იყო თავის სანადირო ადგილებით (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტორია) და იმიტომ არის, რომ მონადირენი საქართველოს ამ ორ კუთხიდან ყოფილან არჩეულნი. ყურადღების ღირსია რომ მონადირენი სახლობრივ ყოფილან ამ თანამდებობის აღმასრულებელნი. აქაც მუშასადამე საგვარეულო მოხელეობა ყოფილა მიღებული წესად. მონადირეებს ძალღები უნდა გამოეკვებათ, გაეზარდათ და შესაფერისად გაეწვრთნათ. ამისთვის წესად იყო დადებული, რომ ყოველწლივ „ძალთა აღწერა“ უნდა მოეხდინათ: „თევდორობის მეორე დღეს ძალთ დასწერენ და რომელიც მწიგნობარი დასწერს ოთხსა ანუ სამს ძალსა მეფისად გარდააყენებს“-ო (კ. გარიგება 11₂₄₄₋₂₄₅). ამის შემდგომ რაკი ძალღები აღწერილი და სამეფოდ გადააყენებულნი იყვენ, მონადირენი თავ-თავიანთ სახლში

წავიდოდნენ ხოლმე ძალღების გამოსაზრდელად: „თორმეტი წელიწადი ძალი, სამ-სამი მონადირე წავა საკვებად“-ო (იქვე 11₂₄₇). მონადირენი „გიორგობას კარზედ მოვლენ და თევდორობამდის კარზედ არიან“-ო (იქვე 11₂₁₀₋₂₄₁). მათ განსაკუთრებული სარგო ჰქონდათ გადაკვეთილი და წესად იყო, რომ ორშაბათს მეორე ლამპრობას მეფე-დედოფალსა და დარბაზის მოხელეებს უნდა დაესაჩუქრებინათ. (იქვე 11_{249-12₂₅₀}).

§ 11. ტყისმცველთ-უხუცესი და ტყის-მცველნი.

მონადირეთ-უხუცესს, როგორც ჩანს, „ტყის მცველთა“-ც მონადირეობასთან კავშირი ჰქონდა იმიტომ, რომ მაშინ ნადირობისათვის ტყეში ჯერგას აკეთებდნენ ხოლმე და ისე ნადირობდნენ. „ტყის მცველნი“¹ მოხსენებულნი არიან თამარ მეფის 1189 წ. სიგელში (ქვბი II, 73—74). ამ ტყისმცველთ თავიანთი უფროსიც ჰყოლიათ, რომელთაც სახელად „ტყისმცველთ-უხუცესნი“ ეწოდებოდა (1078 წ. სიგელი, ქვბი II, 50). რაკი ეს უკანასკნელი უმაღლესი თანამდებობა ტყისმცველებზე უწინარესსაბუთში იხსენიება, ამიტომ თვით ტყისმცველთა თანამდებობაც თამარის მეფობამდისაც უნდა ყოფილიყო საქართველოში. საყურადღებოა, რომ ტყისმცველთ-უხუცესნი მრავლობით არიან მოხსენებულნი. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის ან მწიგნობრისა, ან გამომცემლის მხრივ, მაშინ ირკვევა, რომ ტყისმცველთ-უხუცესი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ერთი-კი არა ყოფილა, არამედ რამდენიმე, იქნება საქართველოს თვითეულ კუთხისათვის, ან განთქმულ სანადირო ტყისათვის ცალცალკე. „კ. გარეგება“-ში ტყისმცველთ-უხუცესნი მოხსენებულნი არ არიან, მაგრამ ეს უეჭველია შემთხვევითი მოვლენაა იმიტომ, რომ ეს ძეგლი მეტად დაზიანებულია. ტყის მცველნი მონადირეებსავე, რასაკვირველია, ბევრი იქნებოდნენ და ისინიც

1) თ. ყორდანისა და ბექელი აქვს „ტყისმცველთა, უცხოთა (უცხოთა)“ (ქვბი II, 741), დედანში რასაკვირველია მძიმე არ იქნებოდა. ამას გარდასაუქრებელია, რომ აქ „უცხოთა“ ან სწორედ არ უნდა იყოს წაკითხული, ან არადა თვით დედანში შეიძლება შეცდომა იყოს. ალბათ უნდა წერებულყო „ტყის მცველთა უცხოთა“, რაც უდრის „ტყის უხუცესსა“. ამგვარად ვგონებ თამარ მეფის სიგ.-შიაც „ტყის მცველნი“-კი არ უნდა ეწეროს, არამედ „ტყისმცველთ-უხუცესნი“.

სხვებსავე ალბათ სახლობრივ და გვარეულობრივ იქმნებოდნენ ტყის-
 მცველთა თანამდებობის პატრონებად. „კ. გარიგება“-ში, იქ სადაც
 მონადირეთა რაოდენობა არის დასახელებული, თავდაპირველს
 დანში მონადირეთა რიცხვიც ყოფილა მოხსენებული, მაგრამ მერმე
 დროთა განმავლობაში გადამწერთ რიცხვი გამოჩინათ და ახლა
 შერჩენილი ლა არის მხოლოდ „ტყის-მცველნი კიდე არიან“-ო
 (11²⁴⁰), ხოლო რაოდენობა-კი შენახული არ არის.

არაერთარი ცნობები სახელის მეტი არ მოგვეპოვება ძველ ქარ-
 თულ წყაროებში და ამის გამო დანამდვილებით არა ვიცით რა, თუ
 რა თანამდებობა იყო „ჩუხჩერახობა“ (ისტ^რნი და აზ^მნი *632,
 გვ. 410) და რა უფლება-მოვალეობა ჰქონდა „ჩუხჩერახ“-ს (იქვე
 * 622 და 632, გვ. 396 და 410) ან „ჩუხჩერას“-ს (მეფის კურთ.
 წე^ი 6⁷). ცხადია მხოლოდ, რომ ეს მოხელეობაც საპატიო უნდა ყო-
 ფილიყო იმიტომ, რომ „ჩუხჩერახი“-ც იმ ხელისუფალთა შორის
 ყოფილა, რომელნიც თამარ მეფემ „დასხნა სასთაულითა“ (ისტ^რნი
 და აზ^მნი * 632, გვ. 410). ამას გარდა ამ მოსაზრებას ის გარემოე-
 ბაც ანტიკიტებს, რომ „ჩუხჩარეხობა“ ისეთ დიდ გვარის შვილებს
 ჰქონდათ, როგორც იყენენ დადიანი და მარუშიანი (იქვე 622, გვ.
 396 და 410). სახელის მეტი არა ვიცითრა არც „ეზოთ-უხუცე-
 სი“-ს შესახებ, რომელიც ჯერჯერობით მხოლოდ მეფის კურთხევის
 წესში, ისიც ერთხელ გვხვდება იქ, სადაც აღწერილია, თუ როგორ
 უნდა გამგზავრებულიყო სამეფოდ გამზადებული საყდარში. „ეზოთ-
 უხუცესსა, ჩუხჩერახსა და მეაბჯრეთ-უხუცესსა სამეფო ფარი და
 ლახტი ჰქონდეს და ქარქაში, უკანა უდგეს მეფესა“-ო (6⁷-8).

§ 12. ვ ა ზ ი რ ო ბ ა .

„ვაზირობ“-ის თავი-და-თავი მნიშვნელობა ვაზირთა ბჭობა და
 თათბირია, მაგრამ შემდეგ საზოგადოდ ყოველგვარ თათბირსაც და
 მზრუნველობა-დახმარებას უწოდებდნენ, მაგ. „ვეფხის ტყაოსან“-ში
 სწერია:

„მეკეთა ესე თათბირი, ვაზირთა ნავაზირევი“-ო.

(კარიბ. 67¹¹¹; კავაბ. 45³⁹²)

ასმათმა ტარიელს უთხრა:

„რათგან ღმერთსა ვაზირობა შენი ჩემსზედ მოუგდია“-ო

(კარიბ. 42²⁷⁰; კავაბ. 45³³³).

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

უსენის ცოლი ფატმანი ამბობს:

„უსენ მითხრა: „არ მინახავს ძოღანივც მეფე ჩუქურჭლეთ-უხუცესისა და მისი ვაჟებისა, წავალ, ვნახავ, უდარბაზო, უძღვნა ძღვენი.“
(კარიბ. 191111. კაკაბ. 1541116)

აბუსერიძე ტბელსაც ნათქვამი აქვს: „ბაკოელთა... ვაზირობითა და შემოხუფითა კელ-ვყავ-ეკლესიისა... აღშენება“-ო (ქკ² II, 121₁₋₃). მაგრამ ვაზირობას საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში, განსაკუთრებით სახელმწიფო საქმეებზე ვაზირობა ბჭობასა და თათბირს ეძახდენ: ასეთი მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას „კ. ვარიგება“-შიც (18₄₂₉, 19₄₄₉₋₄₅₁), მაგ. იქ ნათქვამია: „მსახურთა უხუცესი მეჭურჭლეთ-უხუცესისა გვერდით ზის ვაზირობასა ზედან, ამირახორსა მათ (ვაზირთა) უკანით ვითა ზესკამი უთქს და ვაზირობა ესმის და იგი არას იტყვს“-ო (19₄₄₉₋₄₅₁), ესე იგი ამირახორს ვაზირთა თათბირის მოსმენა შეუძლიან, თვითონ კი ამ თათბირში დაუკითხავად ჩარევა და თავის აზრის გამოთქმა არ შეეძლო. თვით ვაზირობას, ვითარცა დაწესებულებას ანუ ვითარცა მინისტრთა საბჭოს, „სავაზირო“ (იქვე 19₄₄₈) რქმევია.

როდესაც ვაზირობა დაინიშნებოდა და უნდა მომხდარიყო, ვაზირთათვის უნდა შეეტყობინებინათ. „მოახსენონ ჭყონდიდელსა და ათაბაგსა, ამირსპასალარსა, მეჭურჭლეთ-უხუცესსა, მსახურთ-უხუცესსა და ამირახორსა“-ო (კ. ვარიგება 18_{429-19₄₃₁}). თუმცა „კ. ვარიგება“-ში მოხსენებული არ არის, მაგრამ თავისთავად ცხადია, რომ ვაზირობაში მანდატურთ-უხუცესიც იღებდა მონაწილეობას. მხოლოდ ამ ხელისუფალთ, ვითარცა ვაზირებს, უფლება ჰქონდათ სავაზიროში მონაწილეობა მიეღოთ. წინათ, რუსუდან მეფემდე თურმე მსახურთ-უხუცესსაც-კი არ შეეძლო ვაზირობის ბჭობაში მონაწილეობა მიეღო და პირველად „მსახურთ-უხუცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა“-ო, ნათქვამია „კ. ვარიგება“-ში (19₄₄₆₋₄₄₇) სანამ თამარ მეფე ათაბაგობას დააწესებდა საქართველოში, რასაკვირველია არც ათაბაგი იქნებოდა სავაზიროს მონაწილე. მაშასადამე თავდაპირველად სავაზიროს წევრებად მხოლოდ ოთხი სწორუფლებიანი ვაზირი იყო და ერთი ვაზირის თანაშემწე, საერთოდ ხუთი ხელისუფალი.

როგორც საისტორიო თხზულებებითან ირკვევა, თამარ მეფეს ვაზირობისა და დარბაზობის ძველს წესში რაღაც ცვლილება უნდა შეეტანა. დიდებულ მეფის ისტორიკოსი ამბობს: თამარ მეფემ ვაზი-

რებს „შთააცვეს სკარამანგი ტანსა მათსა [და] დასვეს სელეებითა ოქროქედლებითა რომელნიმე მარჯვენა მისისა და რომელნიმე მარცხენით... და დასხნა სასთაულითა“-ო (ისტორნი და აზმნი *631—632, გვ. 410). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ ვაზირებს ოქროქსოვილი სკარამანგის ტანისამოსი სცმიათ დარბაზობისა და ვაზირობის დროს. ვაზირობის შესახებ საგულისხმიერო ცნობები „კ. გარიგება“-შიც საკმაოდ მოპოვება. იქა სწერია: ვაზირობისათვის „დაფინოს ორხოვა ფარეშთ-უხუცესმა მომცრო და ზედ სასთაული დადვას“-ო (19⁴³¹⁻⁴³²) ეს მეფის საჯდომი იყო. შემდეგ „მოილონ სუფრის ნოხი და მომრგვალებით დაფინონ პირისპირ. თავსა სუფრის ნოხისასა სელნი დადგან“-ო (იქვე 19⁴³²⁻⁴³⁴) ეს კიდევ ვაზირთა საჯდომები იყო. ამგვარად ორივე ქართული წყარო ერთხმად გვიმოწმებენ, რომ ვაზირები დარბაზობასა და ვაზირობის დროს სელებზე ისხდენ. სელი დასაკეცი უმისაყრდომო საჯდომი იყო. თამარ მეფის ისტორიკოსს უფრო ზედმიწევნით აქვს აღწერილი ეს საჯდომები და მისი სიტყვით ოქროქედლი სელები ყოფილა. რაკი ვაზირები მაღალ საჯდომზე ისხდნენ ამიტომ ცხადია მეფეც ან სკამზე ან ტახტზე უნდა მჯდარიყო. თამარ მეფის ისტორიკოსისაგან ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს მეფე იჯდა „ტახტსა ზედა ოქრო ქედლისა“ (ისტორნი და აზმნი 668*, გვ. 458). თვით „კ. გარიგება“-შიც ეს გარკვევით აღნიშნული არ არის და თითქოს იქ ისე გამოდის, რომ მეფე სასთაულზე იჯდა, რომელიც თითქოს მომცრო ორხოვაზე იდგა. ვაზირობის დროს შესაძლებელია მეფე ტახტს გარდა სკამზეც მჯდარიყო, რომელზედაც მომცრო ორხოვა ყოფილა დაფენილი და ზედ სასთაული დებულა. მეფესა და ვაზირებს წინ „სუფრა“, ხის ფერხედი მაგიდა ედგათ, რომელზედაც „სუფრის ნოხი“ იყო გადაფენილი. „კ. გარიგება“-ში აქაც „სუფრის ნოხი“-ა მარტო მოხსენებული და თვით „სუფრა“-ის, ესე იგი ფერხედ მაგიდის, დადგმის მოხსენება დაჰვიწყებია, იქნება იმიტომაც რომ თავისთავად ნაგულისხმევი. „კ. გარიგება“-ისდა მიხედვით იმის გამორკვევაც შეიძლება, თუ რა ადგილას უნდა მდგარიყო ვაზირობის დროს მეფის საჯდომი. იქ სხვათა შორის ნათქვამია „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დგას გარეთ მეფის ზურგით, მოლარეთ-უხუცესი სალაროს კართა შიგან დგას გამოსავალსა“-ო (19⁴⁵⁵⁻⁴⁵⁷). მაშასადამე მეფის ზურგით სალაროს კარის

გამოსავალი ყოფილა. თვით მეფის საჯდომი თუ დარბაზის შუაგულს არა, კედლებსა და კარებზე მარცხ მოშორებით მდგარა. „სუფრის“ თავს „სელნი“ მდგარავაზირთათვის მაგრამ რას ჰწმინავს აქ თავი, ძნელი გამოსარკვევია. თანამედროვე ისტორიკოსს უკეთესად აქვს ეს აღწერილი, იგი ნათლად ამბობს, რომ ვაზირები „რომელნიმე მარჯუენით“ მეფისა ისხდენ, „რომელნიმე მარცხენით“. მაშასადამე ვაზირები მაგიდის ორთავე მხრივ მსხდარან, მეფე კი შუაში თავში. როცა სხდომა უნდა დაწყებულყო, მსახურთ-უხუცესს უნდა ეთქვა „ბრძანეთ“-ო და იმ წამსვე „ჯალაბი გაიყაროს“-ო (კ. გარიგება 19₄₃₁₋₄₃₅), ესე იგი ქალები და ყმაწვილები, ალბათ სამეფო და ან იქნებ დარბაისელთა სახლობაც, დარბაზითგან უნდა გასულიყვნენ. ამის შემდგომ ვაზირთაგან პირველი ვითარცა „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ მწიგნობართ უხუცესი „ჰყონდიდელი ნოხთავე პირს მიბრუნდეს“-ო (იქვე 19₄₃₅₋₄₃₆). იგი თავის ალაგს დაიჭერდა. შემდეგ „ათაბაგსა, ამირსპასალარსა მოახსენონ“ და ისინიც „მობრუნდენ“ (იქვე 19₄₃₅) და თავთავიანთი ალაგი დაიჭირონო. „ჰყონდიდელს ქვემოთ ნოხთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდენ“-ო (იქვე 19₄₄₀₋₄₄₁). ამავე წესით მეჭურჭლეთ-უხუცესიც (იქვე 19₄₃₇) დაჯდებოდა თავის ალაგს. ამას გარდა მანდატურთ უხუცესიც, რომელსაც ამირსპასალარის სწორი პატივი ჰქონდა (იქვე 19₄₄₃₋₄₄₄) და რუსუდან მეფის დროითგან მოყოლებული მსახურთ-უხუცესიც დასხდებოდენ, სადაც ეკუთვნოდათ. „აწე მსახურთ-უხუცესი მეჭურჭლეთ-უხუცესისა გვერდით ზის ვაზირობასა ზედან“-ო (იქვე 19₄₄₉).

რაკი ამირახორი სწორუფლებიანი ვაზირი არ იყო და მხოლოდ ამირსპასალარის თანაშემწე ვაზირად ითვლებოდა, ამიტომ მისი საჯდომიც ვაზირთა უკან იდგა და თვით თათბირში, ვაზირობა-შიც ჩარევის უფლება არა ჰქონდა: „ამირახორსა მათ (ვაზირთა) უკანით ვითა ზესკამი უთქს და ვაზირობა ესმის და იგი არას იტყვის რასაც არა ჰკითხავენ და, რაჲ ჰკითხონ, მაშინ-ლა პასუხს იტყვს“-ო (იქვე 19₄₅₀₋₄₅₂). მაშასადამე, მას მხოლოდ სათათბირო ხმა ჰქონია. არა-ვაზირთაგან, დარბაზის კარსა მყოფ მოხელეთაგან, ვაზირობას მხოლოდ ამირახორი, ამირე-

ჯიბი და საწოლის მწიგნობარი ესწრებოდა (იქვე 19₄₅₃₋₄₅₅). ვგონებ სხვა მწიგნობრებიც უნდა ყოფილიყვნენ აუცილებლად, მაგრამ სავაზიროს გარეთ იდგენ და ბრძანებას უცდიდნენ, ვაზირობის დროს „საწოლის მწიგნობარი ჭყონდილი-საკენ დგას კედლის ძირსა, საწერელი აქვს თავისი. ამირეჯიბი შუაზედ“ იდგა (იქვე 19₄₅₃₋₄₅₅). ხოლო „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დგას გარეთ მეფის ზურგით“-ო (იქვე 19₄₅₅₋₄₅₆). მოლარეთ-უხუცესი-კი „სალაროს კართა შიგან დგას გამოსავალსა“-ო (იქვე 19₄₅₆₋₄₅₇).

„სავაზირო“ დარბაზს სადაც ბჭობა და ვაზირობა იყო, იცავდა მრავალრიცხოვანი მოხელეთა დარაჯა, რომელთაც თავ-თავიანთი ადგილი ეჭირათ, მაგ. „საწოლის მეკარე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კარით, ან გამოუხშავს, ხელთ არგანი აქვს, ქვე ზის და, ვისაც უბრძანებენ, შემოიყვანს“ (იქვე 20₄₆₁₋₄₆₄) სავაზიროშიო. საწოლის მეკარეს წინ კიდევ „მერიგე შორსა დგას“ (იქვე 2₂₆₄), ხოლო უფრო მოშორებით „მანდატურნი გარეშემო შორს დგანან და ვისაც არ უბრძანებენ, არავის მოიყვანენ სახლოვესა“-ო (იქვე 20₄₆₂₋₄₆₃). მცველთ გარდა სავაზიროს გარეთ იყვნენ და ბრძანებას უცდიდნენ დარბაზის კარსა მყოფნი მოხელენი, რომელთაც უფლება არა ჰქონდათ ვაზირობას დასწრებოდნენ. ისინი მზად უნდა ყოფილიყვნენ და ვაზირობს, „ვინც უნდათ—მებაჯრეთ-უხუცესსა, განმგეთ-უხუცესსა, საჭურჭლის ნაცვა-ლსა, მესტუმრესა, ზარდახნის მწიგნობარსა—ტ ვინცა ხელის უფალნი სამოციქულოდ უნდათ, შეასხმენ“ სავაზირო დარბაზში ტ საგანგებო მინდობილობით „გაგზავნიან“-ო (იქვე 19_{457-20₄₆₀}). ვაზირობის დადგენილებას „მწიგნობართ ჭყონდიდელი გადასცემს“. ისინი ამ ბრძანებას „ასწერენ და იურვიან, რაც სასაურვო იყოს“-ო (იქვე 20₄₆₀₋₄₆₁).

§ 13. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი.

ვიდრე საქართველოს სამეფოს საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შესახებ გამოკვლევას შევუდგებოდეთ, მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ საამისოდ ჯერ საკმაო მასალები არ მოიპოვება და ამისგანამ ამ საკითხის სრულიად გაშუქება არ შეიძლება. საფიქრებელია და ამის დამამტკიცებელი საბუთებიც გვაქვს, რომ საქართველოში

გაერთიანებამდე სხვადასხვა სამეფოში, საერთო დაწესებულებებს გარდა, თვითოეულში რამდენიმე ადგილობრივი, განსხვავებული ელქნამდებობაც იყო, იქნებ იმდენად არსებითად არა, როგორც იმდენად ლეზით მაინც.

ამას ცხად-ჰყოფს თუნდაც კახთა სამეფოსა „ქორეპისკოპოსობა“, კლარჯთა მფლობელობის „მამულობა“ (იხ. ქ.ლ ერის ისტორია II 395—396), ტაო-კლარჯეთის „ტანუტრობა“ (იხ. ქვევით), „ოთხმნიშურობა“ დასავლეთ საქართველოში და სხვა.

როდესაც ქართველთა სამეფოები ერთ სახელმწიფოდ იქცენ და საქართველო გაერთიანდა, ქართული სამართლის სწორედ ამ დარგში, სამოხელეო წესწყობილებაში, უნდა უფრო დიდხანს და უკეთესად ვიდრე სხვა დარგებში შენახულიყო ადგილობრივ განსხვავებულ დაწესებულებათა თუ სამოხელეო სახელებისა კვალი. აქა — იქ ცნობებიც მოგვეპოვება, რომ მართლაც შენახული იყო.

საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების, მეტადრე სამოხელეო დარგის შესწავლისათვის ძვირფას წყაროებად განსაკუთრებით მეფეთა სიგელები უნდა ჩაითვალოს. სამწუხაროდ მე-IX-XII ს. სიგელები ცოტა გვაქვს შენახული თუ აღმოჩენილი, ამასთანავე კახეთითგან ჯერ არც ერთი არ მოგვეპოვება და მხოლოდ ორია გელათური, მაშასადამე დასავლეთ საქართველოვსა. სწორედ ეს ორი გელათური სიგელი, რომელშიაც მხოლოდ „ოთხმნიშური“-ა შენახული, ამტკიცებს, რაოდენი მნიშვნელობა აქვს სხვადასხვა კუთხის საბუთებს სამოხელეო წესწყობილების სრული სურათის აღსადგენად. რაკი ჯერ-ჯერობით ამგვარი მასალები ძალიან ცოტაც გვაქვს და საქართველოს ყოველის მხრითგან არ არის შენახული, ამიტომ ამჟამად მკვლევარს შეუძლიან საქართველოს საქვეყნოდ გამრიგეთა მხოლოდ საზოგადო დაწესებულებაზე ილაპარაკოს. რაც კუთხოვრივ სხვაობის დამახასიათებელი ცნობები მოიპოვება, რასაკვირველია, ქვემოთ ისიც აღნუსხული იქნება.

მაგრამ მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ქვემდებარე გამოკვლევა საქართველოს სამეფოს საქვეყნოდ გამრიგეთა სამოხელეოს წესწყობილების სრული სურათის არ შეიცავს.

საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შორის პირველი ადგილი ერისთავთ ერისთავებსა და ერისთავებს ეჭირათ. „ერისთავი“ (მქცე ქე Опис. II, 721 ლ. მროველი ცა მფთა *128—130, გვ. 20—21 და სხვან. ჯუანშერ ცა ვხტნგ გრგსლსა. * 407, გვ. 190, * 410, გვ. 192 და ბევრგან სხვანაც), ანუ როგორც იგი უძველეს ქარ-

თულ წყაროებში იწოდება, „ერისმთავარი“ (ც^ა აბოასი 15², 15, 20¹⁸, და 22²², და სხვაგანაც, მაგ. ქამთაალ. * 798—799, გვ. 638 „მრავალნი ერისმთავარნი“) ორნაწილელი სიტყვაა თავდაპირველად ჯარის-უფროსსა ჰნიშნავდა. ეს გარემოება ჯერ კიდევ კარგად სცოდნია ლეონტი მროველს, რომელიც ერისთავებს სპასალართა და ათასის-თავთა ჯგუფში ათავსებს (ც^ა მფ^{თა} * 130, გვ. 21). ძველ ქართულ თარგმანებშიაც ერისმთავარი ბერძნულს „სტრატეგოს“-ს და სომხურს „ზორავარს“ ანუ ჯარის უფროსს უდრის ხოლმე (ქ^{ლი} სამართლის ისტორია I).

დროთა განმავლობაში ერისმთავარი სამოქალაქო მოხელეობის სახელად იქცა. ერისმთავარის მაგიერ მაშინ მარტივად „მთავარიც“ იხმარებოდა ხოლმე (ც^ა სრ^{ჰნ} ზრხმლსაჲ 9, 11, 23; ც^ა ნინოასი Опис. II, 766). თანდათან „მთავარს“ ერისთავზე უფრო მაღალხარისხოვან თანამდებობის მნიშვნელობა მიენიჭა ისე, რომ მთავარი და ერისთავი ორ თითქმის სხვადასხვა თანამდებობად ითვლებოდა. მაგ. გ^ი მთაწ^{მდ}ლის ც^ა ში სწერია, რომ თურქთა შემოსევის დროს ბაგრატ IV^{დროს} „დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი ძვრ-ძვირად მოისრნეს“-ო (გვ. 329).

თვით სიტყვაც „მთავარი“ ბერძნულს „არხონს“ უდრიდა. რაკი ერისთავებს ქვეყნის ამა-თუ-იმ თემის მართვა-გამგეობა ებარათ, ამიტომ თვითეულ მათგანს თავისი „განსაგებელი“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 295, გვ. 118) ჰქონდა, რომელსაც „საერისთავო“ (ჯუან შერ, ც^ა ვხ^{ტნგ} გრგს^{ლსა} * 407, 410, გვ. 190, 192), ანუ „სამთავრო“ (ც^ა მფ^{სა} დ^{თსი} * 546, გვ. 313) ეწოდებოდა. ხოლო თვით ამ ხელისუფლებას „ერისმთავრობაჲ“ (ც^ა ჰაბოასი, 15¹⁵, და 22²²) ანუ „ერისთავობა“ (მტ^{ნე} ქ^ე * 487, გვ. 260- ისტ^{რნი} და აზ^{ნი} * 632, გვ. 411) ერქვა. რაკი თვით ერისთავისა და მთავრის მნიშვნელობა შეიცვალა, ამისდაგარად თვით „სამთავრო“-საც საერისთავოზე უაღრესი მნიშვნელობა მიენიჭა.

არსებობდა თუ არა წინათ „ერისთავთა—ერისთავი“ ჯერ ამის გამოსარკვევად საჭირო ცნობები არ მოგვეპოვება, მხოლოდ დანადვილებით ვიცით, რომ მე-IX-ე საუკუნეში უკვე არსებობდა ეს თანამდებობა.

ვინ იყო და რა იყო ერის მთავარი. ანუ ერის თავი? იგი იყო „მთავარი“ და უფალი ადგილთა მათ... და მპყრობელი ყოველთა მათ სანახებთა“-ჲ (ც^ა სრ^{ჰნ} ზრხმ^{ლსა} 10—11).

მამასადამე იგი თავის საერისთავოში გამგე და მბრძანებელი, ბსტო-
ნი და მპყრობელი იყო. რაკი ის საერისთავოში უფალი ყოფილად
ბრძანების გაცემა შეეძლო, ამიტომ მისი საერისთავო მისი
გებელი იყო“ (ლ. მროველი, ცა მფთა * 295 გვ. 118) და „სა-
ბრძანებელი“-ც (ცა სრპნ ზრზმლსა 23). იმას გარდა რომ
ერისთავი საერისთავოს გამგე იყო, ძველ დროს „მათ ყოველთაგან
მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთავო“-ო (ლეონტი მროველი,
ცა მფთა * 130, გვ. 21), ესე იგი სახელმწიფო გადასახადების
აკრფისათვის თვალყურის დევნება ვალად სდებია. მაგრამ შესა-
ძლებელია ეს მხოლოდ თავდაპირველად ყოფილიყო და შემდეგში
გადასახადების აკრფვა განსაკუთრებულ მოხელეთა ხელში იყო.
ერისთავისა და ერისთავთ-ერისთავის უფლება-მოვალეობის შესახებ
საისტორიო მარტიანეში „ძველი ერისთავთა“-ში მეტად საგულის-
ხმიერო და ძვირფასი ცნობებია შენახული. ამ თხზულებითგან ჩანს
რომ ერისთავს ჰქონია:

„განსაგებელი ეკლესიისა, მსახურება (მეფისა)
და მთავრობა... მათ კეცთაჲ“ (ქკი II, 4). იმავე ნაწარმოებში
მოთხრობილია, ვითომც კეისარმა ლარგველის ერისთავად დადგენის
დროს „მიუბოძა შვიდნი ესე კეცნი განსაგებლად,
ეკლესიანი და ყოველნი აზნაურნი მკვიდრნი მას ში-
ნა“-ო (ქკბი II, 4). ამ ორ ამონაწერითგან ჩანს, რომ ერისთა-
ვი საერისთავოს მკვიდრთა და ქვეყნის გამგე იყო,
მას ექვემდებარებოდენ მარტო გლეხები კი არა, არამედ
აზნაურნიც მის განსაგებელს ემორჩილებოდენ, ეკლესიებიც-
კი, რასაკვირველია იმდენად, რამდენადაც ეკლესიას სა-
მოქალაქო მთავრობასთან დამოკიდებულება ჰქონ-
და. ერისთავს განსაკუთრებული სამოსელი ეცვა.

„ძველი ერისთავთა“-ს სიტყვით ეს სამოსელი იმ გვარი იყო,
როგორც ბიზანტიის მეფეს იუსტინიანეს ეცვა (ქკბი II, 4),
ამას გარდა ჰქონდა „ბეჭედი და საყურე და სარ-
ტყელი“, აგრეთვე „ცხენი თოროსანი, დროშა და შუბი
(იქვე, ქკბი II 4).

ერისთავთ-ერისთავს ჰქონდა „მთავრობა ყო-
ველთა დიდებულთა და აზნაურთა, რომელნი მკვიდრ
არიან“ მის საბრძანებელში (ძველი ერისთავთა, ქკბი II, 4).
მამასადამე ერისთავს დიდებულებზე ხელი არ მიუწვდე-
ბოდა, მათ მთავრად შეიძლებოდა ყოფილიყო და იყო კიდევ მხო-

ლოდ ერისთავთ-ერისთავი. „შემდგომად მეფისა“ მისი „იყვნენ მორჩილი“ დიდებულნი და აზნაურნი. მაგრამ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ ყოველნი დიდებულნი და აზნაურნი და მის საბრძანებელის დანარჩენი მკვიდრნი უნდა ყოფილიყვნენ „თანა მოლაშქრე ერისთავთ-ერისთავისა“-ო (იქვე II, 4), მის ხელქვეით უნდა გასულიყვნენ ბრძოლის ველზე.

მთავარი და ერისთავთ-ერისთავი ძლიერი და გავლენიანი, ქონებრივადაც შეძლებული ხელისუფლები იყვნენ: იგი სხვებს „ჰმატდა სიმდიდრითა და სიმრავლითა ერთა და აგარაკათათა... მრავალთა ტაძართა და კარავთა“ მფლობელი იყო ხოლმე (ც^ა სრ^ან ზრ^აშ^ალს^ა 9) ზოგჯერ ისინი იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ „სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისა აღზევებულნი“ თვით მეფესაც-კი ებრძოდნენ ხოლმე (ქ^ალი ერის ისტორია II). ვითარცა რაინდულ ზნეს შეჰშვენოდა, ამგვარი მთავარი, როდესაც-კი მოცლილი იყო, „უმრავლესთა ეამთა ინადირობნ“ (ც^ა სრ^ან. ზრ^აშ^ალს^ა 10).

იგივენი შინები, რაც ერისთავსა ჰქონდა, განსაკუთრებით დროშა, ერისთავთ-ერისთავსაც უნდა ჰქონოდა. როგორც ეტყობა დარბაზობის დროს ერისთავთ-ერისთავს ის უპირატესობა ჰქონია, რომ „მისსა საჯდომსა უკანით“ მის საგანგებო მოხელეს „მოლარეთ უხუცესსა ფარი და კრმალი“ ექირა ხოლმე. ეს იქითგან ჩანს რომ მტბევარის შესახებ „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: დარბაზობის დროს „მისსა საჯდომსა უკანით მისსა მოლარეთ-უხუცესსა ფარი და კრმალი აქვს უკანით“- (15³²⁹⁻³³¹) და თანაც იქვე აღნიშნულია, რომ მტბევარს ეს უპირატესობა იმიტომ ჰქონდა, „რომც ერისთავიც არის შავშეთისა“-ო (იქვე 15³³¹). მაშასადამე დარბაზობის დროს ერისთავებს ჩვეულებრივ საჯდომს უკან მათი მოლარეთ-უხუცესნი უდგნენ ფართა და ხრმლითა.

გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირულობის წიგნი ამტკიცებს, რომ ერისთავთ-ერისთავს მის საბრძანებელში გლეხთა სამოსამართლო საქმეებიც ეკითხებოდა საეკლესიო გლეხთ გარდა რასაკვირველია. ამ სამოსამართლო საქმეების გარჩევა და დაურვება მის საერისთავთ-საერისთავოს მამასახლისებს ჰქონიათ ჩაბარებული (ქ^ატი II, 98). ამ სამოსამართლო საქმეების გარჩევა-ზე დამხედველობი-

სათვის ერისთავის სასარგებლოდ სასამართლო ჯარიმის განსაზღვრული წილი ყოფილა დაწესებული რომელსაც ეწოდებოდა „ქერძი საერისთავო“ (ქკბი II, 48₁₄₋₁₅). როდესაც საქმე „ნაპარეც“-ს ეხებოდა, ეს „საერისთავო“ თურმე ერთს მეზვიდედს შეადგენდა, „მზვიდეოლი“ იყო (იქვე II, 98₁₂₋₁₄).

ერისთავების უმთავრეს სარგოს ჯერ ერთი საგანგებო დაკვეთილი გადასახადი „გამოსავალი“ შეადგენდა, რომელსაც „საერისთავო გამოსავალი“ ერქვა (1058 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 4₁. 1072 წ. სიგ., იქვე 1₁₁₋₁₅). ამ ჩვეულებრივ და მუდმივ სარგოს გარდა, „დაჭირვებასა რას ჟამსა“, ან „ლხინსა“ ერისთავთა ერისთავის სასარგებლოდ ერთდროულ შესაწევარი და ძღვენი, „ბეგარაი“ უნდა გადაეხადათ (1227—1230 წ. გრიგოლ ერისთ. შეწირ. წიგ. ქკბი II, 98₁₆₋₁₈).

ერისთავთ-ერისთავს მრავალი ქვეშეთი მოხელეები „ხელისუფალი“-ც-კი (1227—1230 წ. საბ., ქკბი II, 98) ჰყავდა, მათ შორის რასაკვირველია იყვნენ ყველა მის თემის ერისთავნი, საკუთარი მწიგნობართ-უხუცესი (მტნე ქჟ *495, გვ. 267, მოლარეთ უხუცესი (იხ. ზემოთ) და მრავალი მსახური. ამიტომაც არიან ერთ ხელნაწერში მოხსენებულნი „ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღვდელნი და ყოველნი მსახურნი ერისთავთ-ერისთავისა“ (ქლი ერის ისტორია II, 468). მას ჰყავდა „წინაშემდგომელნი“ და „საკუთარნი“ (ცჟ სრპნ ზრზმლსჟ 11), „კვრცხლ-მავალნი“ (იქვე 12) და მალე მსრბოლნი, საგანგებო კაცი, რომელნიც იყვნენ „მსრბოლ გზათა შორთა“ (იქვე 38).

თვისსა საერისთავთ-ერისთავოსა და საერისთავოში ერისთავთ-ერისთავსა და ერისთავს ქვეშეთ მოხელეებად ჰყავდათ ციხისთავნი, ხევისუფალნი, მამასახლისნი და გზირნი. გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავს მაგ. თავის შიომღვიმის მონასტრისადმი მირთმეულს 1227—1230 წ. შეწირულობის წიგნში ნათქვამი აქვს: „გარეთ ვინც მაწყინარი გამოჩნდეს მღუიმის გლეხთაი, მამასახლისი ჩუენი ესე იურვოდეს... სხუაი ყოველი ამიკდია ჩუენი ბეგარაი... და ნუც ჩუენს დაჭირვებასა რას ჟამსა და ნუც ლხინსა ნუ რათ შეუვალს: ნუ მამასახლისი, ნუ კელისუფალი (კევისუფალი?), ნუ ციხისთავი, ნუ გზირი, ნუ მსახური“-ო (ქკბი II, 98₁₅₋₁₈). მა-

შასაღამე ერისთავთ-ერისთავის სარგო „ბეგარი“-სა ან სხვაგვარად
შესაწევარის („დაჭირვებასა რას უამსა“), ან ძღვენის („ლხინისა“)
ასაკრებად და საზოგადოდ ერისთავთ-ერისთავის ბრძანების ასასრუ-
ლებლად ხელისუფალნი (თუ კევისუფალნი?), ციხისთავნი მსახურნი,
მამასახლისნი და გზირნი ყოფილან განჩენილნი: ესენი ემორჩილე-
ბოდენ მათ ვითარცა უფროსს.

„ციხისთავნი“ (ბაგრატი IV სიგ. შიომღ. ისტორ. საბ. 14, გიორგი მეორის სიგ., შიომღ. ისტორ. საბ. 12, ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. ნ. თამარ მეფის 1189 წ. სიგ., ქკბი II, 73—74 და სხვაგან) რასაკვირველია, მარტო ციხისუფროსნი არ იყვნენ. თუ-
მცა უეჭველია პირადად მათ ექვემდებარებოდენ „ციხოვანნი“
(მტნე ქჁ *494 და 405, გვ. 266 და 267. *510, გვ. 279 და ბევ-
რგან სხვაგანაც), მაგრამ ციხისთავად იმავე დროს პატარა ქალაქე-
ბის უფროსებიც იწოდებოდენ: ის, რაც დიდ ქალაქისათვის ამირთ-
ამირა იყო, იგივე პატარა ქალაქისათვის ციხისთავი იყო. მაგ. ცნო-
ბილია ქ. მცხეთისა ციხისთავი, ქ. „ატენისა ციხისთავი“ (ატე-
ნის სიონის XI ს. წარწერა იხ. ჩემი K вопросу о времени постр.
груз. храма в Атеи. XV. I, III, 286), „მუხნარისა ციხის-
თავნი“ (გიორგი II სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 14) და სხვანი.

ციხისთავის უფლება-მოვალეობის შესახებ IX-XIII ს. ს. გან-
მავლობაში სხვა ცნობები არ მოიპოვება. საბუთებიდან ჩანს, რომ
როგორც ერისთავისა სასარგებლოდ საერისთავო სარგო იყო დაწე-
სებული, ისევე ციხისთავთათვისაც საგანგებო „საციხისთავო“
ვადასახადი არსებობდა (ბაგრატი IV 1058 წ. სიგ. შიომღ. ისტ.
საბ. 4₁. გიორგი II 1072 წ. სიგ., იქვე 11₁₄₋₁₅).

„კევისუფალნი“ (ბაგრატი IV 1058 წ. სიგ., შიომღ. ისტ.
საბ. 4₁₁. გიორგი II 1072 წ. სიგ., იქვე 12₃) როგორც თვით სახე-
ლიც გვიჩვენებს ხევის უფროსი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ რა-და-რა
საქმეები ეკითხებოდა მას, ამაზე არავითარი ცნობები არ მოიპოვება,
ხევისუფლის სარგოც არსებობდა, რომელსაც „საკევისუფა-
ლო“-ი ეწოდებოდა (1058 წ. სიგ., შიომღ. ისტ. 4₂ და 1072 წ.
სიგ., იქვე 11₁₅).

როგორც ზევით უკვე აღნიშნული იყო ერისთავს დასასრულ
სოფლის „მამასახლისი“ (ბაგრატი კურაპალატის კანონები. გრი-
გოლ ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირ. წიგნი, ქკბი II, 98₄, 6₁ 15
და 18) და „გზირი“ (თამარ მეფის 1189 წ. გელათის წყალ. წიგ.,

ქები II 74₂₁¹ გრიგ. ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირულობა II, 98₄) ექვემდებარებოდა. გრიგოლ ქართლის ერისთავის შეწირულობის წიგნი ამტკიცებს, რომ მამასახლისს საგამგეო სოფლის მოსამართლისა და დამაურვებელის მოვალეობაც ჰქონია მოვალეობის გარდა დაკისრებული. „ჩუენისა კაცისაგან ს ა მ ა რ-თ ა ლ ი მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს მ ა ნ ჩ უ ე ნ მ ა ნ ა ი ლ ო ს“-ო (ქები II, 98₄), „მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს მ ა ნ და მ ლ უ ი ნ ი ს ხ ე ლ ი ს უ თ ა ლ მ ა ნ მ ა რ-თ ლ ი თ ა ს ა მ ა რ თ ლ ი თ ა და ა უ უ რ ვ ო ნ“-ო, „მ ა მ ა ს ა ხ-ლ ი ს ი ჩუენი“ „ე ს ე ი უ რ ვ ო დ ე ს“-ო (იქვე II, 98₆₋₇ 15—16). „კარგი სოფლის მამასახლისის „ბჰედ ანუ მოსამართლედ დასმა ბა-გრატ კურაპალატის დროინდელ კანონებშიაც იხსენიება, რაკი მამა-სახლისის შესახებ ყველა ცნობები „სქლს ეკონომიურ ისტორი“-ის I წიგნშია მოთავსებული (გვ. 13—16), ამიტომ აქ ამ საგანზე ლაპა-რაკი მეტი იქნებოდა.

„გზირი“ სპარსულ სიტყვას „გიზირ“-ს და სომხურს *գիր* „გზირ“-ს უდრის. სომხური სპარსულითგან ნასესხებად ითვლება (II. H ü b s c h m a n n. Armenische Grammatik I ნაწ. გვ. 264). სპარსულში ეს სიტყვა სოფლის¹ საპოლიციო მოხელეს ნიშნავდა. რა მნიშვნელობით იხმარებოდა იგი ქართულში იმ დროს, როდესაც სა-ბუთებში გვევდება, ჯერ არა ჩანს. ჩვეულებრივი მნიშვნელობა-კი ამ სიტყვას ისეთი აქვს, რომ სოფლის მამასახლისის მოციქულს და მოხელეთა განკარგულების და ამბავის მომტანს და წამლებს ეწო-დებოდა. თუ ძველ დროსაც ქართულში ამგვარი მნიშვნელობა ჰქო-ნდა, მაშინ შეიძლება ეს სიტყვა ნამდვილი ქართული იყოს და გზი-საგან იყოს ნაწარმოები.

დასასრულ ობიზის განთქმულ სიგელში მოხსენებული არიან „ტ ა ო ი ს ა და კ ლ ა რ ჯ ე თ ი ს ა ტ ა ნ უ ტ ე რ ნ ი“ (სქს სძვლნი II, 4₁₈₋₁₉). ტანუტერი სომხურად იგივე მამასახლისია. მაშასადამე ამ საბუთში „ტაოისა და კლარჯეთის მამასახლისნი“ არიან ნაგულისხმევენი. მხოლოდ აქაც „ტანუტერნი“ სოფლის მამა-სახლისებს ნიშნავდა, თუ უფრო მაღალ-ხარისხოვან მოხელეს, არა ჩანს. სომხური სახელი ამ ხელისუფლობისა ალბათ ამ კუთხის წინა-დროინდელი ხანის ნარევე მოსახლეობის ნაშთი უნდა იყოს.

ქართულ საისტორიო წყაროებში ერისთავები და ერისთავთა ერისთავები შედარებით ხშირად იხსენებიან, მაგრამ რაკი თვითოე-ული მათგანი მხოლოდ მაშინ არის ხოლმე დასახელებული, როდე-

¹) თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა ს დაბეჭდილი აქვს „გზირთა“, მაგრამ ცხადია აქ კო-რექტურული შეცდომა უნდა იყოს.

საც რაიმე ისტორიულს ამბავში მონაწილედ გამოვიდოდა, ამიტომ ამ ცნობებსაც შემთხვევითი ხასიათი აქვს და სრულად ვერ ჩაითვალება: ხან ერისთავი გვხვდება და ერისთავთა ერისთავი არ იხსენიება, ხან ერთიცა და მეორეც, მაგრამ არც ამისთანა შემთხვევებშია ხოლმე სრული სია მოყვანილი, მხოლოდ ორგან მროველის და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებებშია ერისთავთა ერისთავების სრული სია ჩამოთვლილი. ლ. მროველს აღნიშნული აქვს, ზღაპრული მეფის ფარნავაზის დროს ვითომც საქართველოში შემდეგი რვა ერისთავი ყოფილიყვნენ: მარგუეთის ერისთავი, კახეთისა, ხუნანისა, სამშვილდისა, წუნდისა, ოძრკისა, კლარჯეთისა და ქუჯოსა და ეგრისის ერისთავი (ცა შფთა *129, გვ. 30—21). ამ სიაში დასავლეთ საქართველოს საერისთავოები ნაკლებად არის შეტანილი, ამას გარდა უცნაურია, რომ ავტორს ქართლის ერისთავი-კი დაგიწყებია. თუმც ლ. მროველს ეს სია საქართველოს ვითომც პირველ მეფის დროინდელად მიაჩნია, მაგრამ უეჭველია თვით ავტორის ხანის ახლო დროისა უნდა იყოს. თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობა-კი მართლაც მხოლოდ მაშინდელ ერისთავთ-ერისთავების სრულს სიას შეიცავს და ქვემოთ იქმნება მოყვანილი.

გიორგი აფხაზთა მეფის დროს იხსენიება ქართლის ერისთავი (შტნე ქა *455, გვ. 231), რომლაც მაშინ თვით უფლისწული ყოფილა. ბაგრატ III და მერპინდელ მეფეების დროსაც ქართლის ერისთავის სახელი ხშირად გვხვდება (შტნე ქა *460, გვ. 236; *484, გვ. 258; *487, გვ. 260 და ბევრგან სხვაგანაც).

კახთა მეფის გაგიკისა და საქართველოს მეფის ბაგრატის დროს დასახელებულია კახეთის ერისთავთ-ერისთავი გოდერძი (შტნე ქა *488, გვ. 261). ამას გარდა კახეთის შემდეგი ადგილების ერისთავთა სახელები გვხვდება: პანკისის ერისთავი, ხორნაბუჯისა, შტორისა და მაქელისა, ვეინის ერისთავი (იქვე *486, გვ. 259 და *500, გვ. 270). ჰერეთის ერისთავიც არსებობდა რასაკვირველია (ისტრნი და აზმნი *606, გვ. 377).

მესხეთის ერისთავთაგან დასახელებულნი არიან შავშეთისა (შტნე ქა გვ. 254), არტანუჯისა (იქვე *489 და 490 გვ. 262 და 263), თუხარისძისა (იქვე *486, გვ. 260), კალმახისა (იქვე *490 გვ. 263 და 264) ყუელისა (იქვე *503, გვ. 273) და სამცხის ერისთავი (ისტნი და აზმნი *632, გვ. 411). მაგრამ ეს სია რომ სრული არ არის, ამას ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაც

ამტკიცებს, სადაც იხსენიება „ერისთავი ტაოსა (*922, გვ. 767).

გიორგი II დროს აღნიშნულია „სვანთა ერისთავთა“ რომელმაც „გაადგინნა საუანნი“ (მტნე ქე * 509, გვ. 278).

გიორგი III და თამარ მეფის დროს საქართველოში შემდეგი ერისთავთ-ერისთავები იყვნენ: სვანთა ერისთავთ-ერისთავი, რაჭის ეევი, ცხუმისა, ოდიშისა, ქართლისა, კახეთისა, ჰერეთისა და სამცხისა (ისტორი და აზმნი * 632, გვ. 410—411).

ქართველი ისტორიკოსები ლეონტი მროველი და ჯუანშერი ამტკიცებენ, რომ თავდაპირველად ერისთავობა პირადი მოხელეობა იყო და მხოლოდ შემდეგში საგვარეულოდ იქცა. ამგვარი ცვლილება ჯუანშერის სიტყვით სასანელთა შაჰების ბატონობის დროს უნდა მომხდარიყო. იგი ამბობს: „მოკულდა ბაკურ და დარჩეს შვილნი მისნი წურილნი, რომელნი ვერა იპყრობდეს მეფობასა. მაშინ მეფემან სპარსთამან ურმიზდ (IV, 579—590) მისცა ძესა თვსსა [რომელსა ერქვა ქასრე ამბარგვხ (II, 590—628)] რანი და მოვაკანი. მოვიდა და დაჯდა ბარდავს და უწყო ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა, აღუთქვა კეთილი დიდი და დაუწერა მამულეები შვილითი შვილამდე. და განდგეს ერისთავნი თვს-თვსად, ხარკსა მისცემდეს ქასრეს“-ო (ცა ენტნე გრგისსა * 406, გვ. 189). ამის შემდგომ იმავე მემატეანის თქმით შინაური მდგომარეობისა და გაქირვების (თურქების შემოსევის) გამო „უცალო იქმნეს სპარსნი. მაშინ შეითქუნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი ზემონი და ქუემონი და... წინაშე ბერძენთა მეფისა... ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავისაგან მეფეთა ქართლისათა, რათა იყუნენ ერისთავნი იგი თვს-თვსსა საერისთავოსა შეუცვალეებლად“. კეისარმა მათი თხოვნა აასრულაო (იქვე * 407, გვ. 190). მართლაც გუარამ კურაპალატმაო „ერისთავნი ქართლისანი ვერცვალნა საერისთავოთავან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკვდრობისანი“-ო (იქვე * 410, გვ. 192). უკვე განსვენებულმა მ. ბროსემ გამოარკვია, რომ ჰურმიზდის დროს ამგვარი შემთხვევა არა ყოფილა (Histoire de la Géorgie I, 216, შენ. 1), მაგრამ თუმცა ზემომოყვანილი ცნობების ისტორიული სამოსელი საეჭვო ღირსებისაა, თვით ცნობები-კი ერის-

თავობის მემკვიდრეობით თანამდებობად ქცევს შესახებ შესაძლებელია მართალი იყოს. უძველია უმეფობის დროს ერისთავები უფრო უნდა გაძლიერებულიყვნენ და მეფეთა მაგიერობა უნდა გაეწიათ ქართველ ერისთავებს. მაგრამ უცხო მებატონის ძალას საქართველოს გადაყენებულ სამეფო საგვარეულოს გავლენის შესარყევად და მოსასობლად მართლაც შეეძლო თვს-თვსად გამდგარ ერისთავთათვის განსაკუთრებული მთარველობა გაეწია და ამ გზით მათი „შეუცვალელობისათვის ნიადაგი მოემზადებინა და ხელი შეეწყო.

ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის გადასაწყვეტად ჩვენ ჯერ ცნობები არ მოგვეპოება: ჩვენ არ ვიცით სასანელთა გაბატონებამდე აღმოსავლეთს საქართველოში ერისთავობა მართლა პირადი ხელისუფლობა იყო, თუ იქნებ მაშინაც „შეუცვალელონი“ იყვნენ? მხოლოდ ამო ტფილელის მარტვილობითგან ცხადადა ჩანს, რომ მე-VIII-ე საუკუნეში ერისთავობა უკვე თვით ერისთავებს საგვარეულო კუთვნილებად მიაჩნდაო და მხოლოდ არაბები ზოგჯერ არღვევდნენ ხოლმე ამ წესს (იხ. ქლი ერის ისტორია II). როდესაც საქართველოში მეფობა განახლდა, თვითეულს სამეფოში უნდა დაწყებულყო ბრძოლა ერისთავობის „შესაცვლელობისა“ და „შეუცვლელობის“ გამო: მეფენი რასაკვირველია შესაცვლელობის მომხრენი იქმნებოდნენ და ეცდებოდნენ ხანდახან ეს განეხორციელებინათ, თვით ერისთავნი-კი თავიანთ „შეუცვალელობის“ უფლებებს დამცველნი იქნებოდნენ.

ჯერჯერობით თითქმის არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, თუ როგორ მიმდინარეობდა ეს ბრძოლა მე-IX-X-ე ს., მაგრამ ბაგრატ III დროს ერისთავთა „შეუცვალელობას“ უკვე ბოლო მოღებული აქვს და მან არა ერთხელ და ორჯელ „ურჩნი თვსნი სცუალნა დიდებისაგან, ადგილთა მათთა განადიდნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქა * 467, გვ. 242 და * 465, გვ. 240). მართლაც ქართ. წყაროებში აღნიშნულია ხოლმე, რომ მეფემ ამა და ამ პირს ერისთავობა ჩამოართვა და სხვას მისცაო. მაგ. როდესაც ლიპარიტი და ბაგრატ IV შერიგდნენ, მეფემ მას „უბოძა ქართლის ერისთავობა“ (მტნე ქა * 487, გვ. 260), ხოლო იმავე მატინეში, რომელსაც ეს ცნობა მოჰყავს, ამ ხანის უწინარეს ქართლის ერისთავად ივანე აბაზასძე დასახელებული (იქვე, * 484, გვ. 258). ალბათ ბაგრატ IV მისთვის ერისთავობა ჩამოურთმევია და იქნებ ამ ნიადაგზე იყო აღმოცენებუ-

ლი ის მტრობა, რომელიც გიორგი ხუცეს მონაზონის სიტყვი აბა-
ზასძეთა და მეფეს შორის ყოფილა ჩამოვარდნილი.

ბაგრატ III-მაც რომ ჰერეთი შემოიერთა, მან თავისი ნიშნა
ნიშნა ერისთავად და „განაჩინა მთავრად აბულალ“ (მ^ტნე ქ^ა * 468,
გვ. 243). მხოლოდ, როცა ბაგრატ მეფე გარდაიცვალა, მაშინ ჰერეთ-
კახეთი აჯანყდა და „შეპყრობილ იქნეს ერისთავნი“ ბაგრატ III-ის
მიერ დადგენილნი (ს^ტმ^ბატ ძე დავითისი. ც^ა და უწყება
* 584, გვ. 353).

საყურადღებოა, რომ აფხაზთა მეფეები თავდაპირველად ქარ-
თლის ერისთავთ-ერისთავებზედ თავიანთ უფლისწულებს ნიშნავდენ
(ქ^ლი ერის ისტორია II, 378, 385 და 387).

ყველა ერისთავთ-ერისთავთა საგამგეო ერთნაირ ღირსებითად
არ ითვლებოდა: მათ შორის ზოგი უფრო საპატიოდ იყო ცნობილი,
ზოგს კიდევ ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა. საერისთავთ-ერისთავო-
თა ანუ სამთავროთაგან ყველაზე უფრო მეტი ხარისხი ეპყრათ და
უაღრესად საპატიოდ ისეთი ადგილები ითვლებოდენ, რომელნიც
წინათ მეფეთა საჯდომად და სამეფოებად იყვნენ. ის ხელისუფალი,
რომელსაც ამგვარ სამთავროს მართვა-გამგეობა ჰქონდა ჩაბარებული,
იყო „მჯდომი მეფეთა ადგილისა“, „მეფეთა ადგილ-
სა ზედა“ დადგენილად ირიცხებოდა და ეს-კი საქვეყნოდ გამგე
ხელისუფალთათვის, რასაკვირველია, უაღრესი პატივისცემა უნდა
ყოფილიყო და იყო კიდევ. თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება-
ში მხოლოდ ორი ამგვარი „მეფეთა ადგილსა ზედა
მჯდომი“-ა დასახელებული: ერთი იყო „გუზანი, პატრონი კლარ-
ჯეთისა და შავშეთისა“, რომელიც საქართველოს მბრძანებელს „ძუ-
ელთა მეფეთა ტაოელთა¹ ადგილსა ზედა შეეწყალა“
(ისტ^რნი და აზ^ნნი * 649, გვ. 434), მეორეს კიდევ ზაქარია მხარ-
გრძელს იხსენიებს ქართ. ისტორიკოსი, „მჯდომსა სომეხთა მეფეთა
ადგილსა“ (იქვე * 657, გვ. 444).

თუმცა სხვები მოხსენებულნი არ არიან, მაგრამ საფიქრებელია,
რომ სრულიად საქართველოს ყველა იმ საერისთავთ-ერისთავოების
ადგილებიც, რომელიც წინათ, გაერთიანებამდე დამოუკიდებელ სა-
მეფოებად ითვლებოდენ, როგორც მაგ. კახთა და რანთა სამეფო და
სხვა, განსაკუთრებით საპატიო სახელისუფლოდ იყვნენ ცნობილნი
და ამ სახელოთა მქონელნიც მეფეთა ადგილისა მჯდომად იყვნენ
ცნობილნი.

¹ იხ. „მეფენი ტაოსნი“ (ქ^ლ ერის ისტორია II 396).

საქართველოში ამირობაც არსებობდა და ისეთი ხელისუფლებით იყენებოდა, რომელთაც „ამირა“ ეწოდებოდათ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მაგ. მოხსენებული ჰყავს „ლიპარიტ ამირა“ (ცაღტისი *521, გვ. 288). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაშიაც დასახელებულია ერთი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი, თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა, სახელითა აბულასან“ (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415). ვინ იყო ამირა და რა თანამდებობა ჰქონდა მას? თუ უკანასკნელ ცნობას დავაკვირდებით, აბულასანი ყოფილა „ამირად ქართლისა და ტფილისისა“. ეს აბულასანი კიდევ ორს წარწერაში იხსენიება. ერთში, ხატზე თვით აბულასანი თავის თავზე ამბობს: „შეიწირე... ესე მსახურებაი ჩემგან ერისთავთ-ერისთავისა და მეჭურჭლეთ-უხუცესისა აბულასანისაგან, იობის ძისა“-ო (ე. თაყაიშვილის Arch. arch. II, 70). მეორეგან ვერეს „ლურჯ მონასტრად“ წოდებულის ეკლესიის კარიბჭის წარწერაში აბულასანის ძმა, „ბასილი ქართლისა მთავარეპისკოპოს-ყოფილი, ძე კეთილ-ნათესავისა იობისი“ ამბობს, რომ მან აზგო ეკლესია „ნაცვალსაგებელად ჩემთვის და საყუარჯლისა ძმისა ჩემისა, ერისთავთ-ერისთავისა ქართლისა ამირთა-ამირისა რუხსთავისა და შვდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასანისათვის (ე. თაყაიშვილის Arch. arch. IV, 149-150). ამ უკანასკნელ წინადადებაში სასვენი ნიშნები განგებ გამოვტოვეთ იმგვარადვე, როგორც თვით წარწერა უსასვენ-ნიშნებოდ არის, რომ მკითხველისათვის ცხადი იყოს, რამდენად ძნელი და პასუხსაგები საქმეა ხოლმე ზოგჯერ ერთი სასვენი ნიშნის, მძიმის დასმაც-კი.

მთავარი სიძნელე ის არის, თუ სად უნდა დაისვას მძიმე, რომ ეს წინადადება ისე გავიგოთ, როგორც თვით აბულასანის ძმას ბასილს ესმოდა, როდესაც ამ წარწერას აკრეფინებდა. თუ რომ მძიმე „ერისთავთ-ერისთავისა“ შემდგომ დავსვით, გამოვა, რომ აბულასანი „ქართლისა ამირთ-ამირა“ ყოფილა. ხოლო თუ მძიმე „ქართლისა“-ს შემდგომ დავსვით, მაშინ ის ყოფილა „ერისთავთ-ერისთავი ქართლისა“ და არა „ქართლისა ამირთ-ამირა“.

ძველი ქართული სინტაქსის მიხედვით განმარტება განსამარტებადს სიტყვას მისდევდა ხოლმე, მაგ.: „ერისმთავარი იგი ქართლისაჲ... ნერსი“ (ცა ჰაბოასი 15), „სტეფანოზ ერისთავმან ქართლისამან“ (იქვე 23) „უწყო ზრახვად ერისთავ-

თა ქართლისათა“ (ცა ვხტნგ გრგლსა * 406, გვ. 190) და „ქართლის
 თავნი ქართლისანი ვერ სცვალნა“-ო (იქვე * 410, გვ. 192)-
 მაგრამ უკვე მე-XI-ე საუკუნეში ძველი სინტაქსური წესის მაგიერ
 ახალი შემოდის და ხშირად განსამარტებად სიტყვას განმარტება
 წინ მიუძღვის მაგ., „მოეგება წინა ქართლისა ერისთავი იოანე
 მარუშის-ძე“ (მტნე ქა * 461, გვ. 237), „ბაგრატ ქართველთა
 მეფე“ (იქვე * 466. გვ. 241), „ბაგრატ აფხაზთა მეფე (იქვე
 *467. გვ. 241), „უბოძა ქართლისა ერისთავობა (იქვე * 487,
 გვ. 260). თვით თამარ მეფის ისტორიკოსსაც უკვე ამგვარი წესი
 ეხერხება: ქართლის ერისთავი სუმბატის ძე ლიპარიტი (ისტრნი
 და აზნი * 615, გვ. 389), „ქართლის ერისთავად რატი სუ-
 რამელი და კახეთის ერისთავად ბაკურ-ყმა ძაგანის ძე“ (იქვე
 * 632, გვ. 411).

მაშასადამე ძველი ქართული სინტაქსის მიხედვით უნდა ყო-
 ფილიყო „ერისთავთ-ერისთავისა ქართლისა, ამირთა ამირისა“, მაგ-
 რამ მე-XI-ე და განსაკუთრებით მე-XII-ე საუკ. თამარ მეფის დრო-
 საც, რომელ ხანსაც ეს წარწერა ეკუთვნის, უფრო მოსალოდნელია
 და ალბათ ასეც ექმნებოდა თვით ბასილს ნაგულისხმევი: „ერისთავთ-
 ერისთავისა, ქართლისა ამირთა-ამირისა“ და სხვა.

ერთი სიტყვით აბულასანს მისი ძმა ერისთავთ-ერისთავს და
 ქართლის ამირთა ამირას ეძახის. როგორც ვნახეთ თვით აბულასა-
 ნიც ამგვარადვე თავის თავს ერისთავთ-ერისთავს უძახის საღაურო-
 ბის აღუნიშვნელად.

მაგრამ თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვები გვიჩვენებენ, რომ
 ბასილს თავის წარწერაში თავის ძმის აბულასანის მოხელეობის ნუ-
 სხა სრულის სისწორით ვერ აღუნიშნავს. მართალია, რომ ის იყო
 „ამირთა-ამირად ქართლისა“, მაგრამ მას დავიწყებია დაემატებინა,
 რომ ის მარტო ქართლის ამირად-კი არ იყო, არამედ ერისთავთ-
 ერისთავად, „ამირთა-ამირად ქართლისა და ტფილი-
 სისა“.

მაშასადამე ირკვევა, რომ საქართველოში ისეთი ხელისუფლე-
 ბიც ყოფილან, რომელთაც „ამირთა-ამირა“ ეწოდებოდა.
 თვით ხელისუფლობას კი თურმე „ამირთა-ამირობა (ისტრნი
 და აზნი * 699 გვ. 496) რქმევია. უეჭველია ეს სამოხელეო სახელი
 ტფილისის არაბ საამიროს დროინდელი ნაშთი უნდა იყოს, მაგრამ
 ამირობა საქართველოს სამოხელეო წესწყობილებაში, როგორც ეტ-
 ყობა, ჯერ კიდევ იმ ხანში უნდა შემოსულიყო, როდესაც ტფილისი

ქართველებს დაპყრობილი არა ჰქონდათ. მაგალითად დავით აღმაშენებლის მეფობის პირველ წლებშივე „ლიპარიტ ამირა“-ა მოხსენებული, ტფილისი-კი მხოლოდ დავითის მეფობის უკანასკნელ წლებში, 1122 წ. იყო აღებული. მაშასადამე ამირობის თანამდებობის არსებობა ტფილისის დაპყრობით არ ყოფილა გამოწვეული. თუ ლიპარიტის ამირობის დროს ტფილისი ჯერ კიდევ ტფილისის ამირას ხელთ იყო, სამაგიეროდ ტფილისის სამიროს მომეტებული ნაწილი ქართველებს უკვე დაპყრობილი ჰქონდათ, თვით ქალაქს გარდა თითქმის მთელი სანახები ქართველებს ეკუთვნოდათ. აი სწორედ სამიროს ყოფილ სამფლობელოს შემოერთების დროს შეიძლება გაჩენილიყოს პირველად საქართველოშიც ქართლის ამირას თანამდებობა. ხოლო როდესაც ტფილისი დაპყრობილი იყო, მაშინ უკვე გაჩნდებოდა „ამირთა-ამირა ქართლისა და ტფილისისა“.

ამირთა-ამირა უმთავრესად რასაკვირველია ქალაქის უფროსი იყო. მერმინდელი საბუთები გვიჩვენებენ, რომ ამირთა-ამირა ქუთაისშიაც ყოფილა, მაშასადამე ეს ხელისუფლება მარტო საქართველოს დედა ქალაქში კი არ ყოფილა დაწესებული, არამედ დიდმნიშვნელოვან ქალაქების უფროსთა ერთგვარ საზოგადო სახელად გამოდის. ამ აზრს საუცხოვოდ ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თამარ მეფემ, რაკი 1206 წ. ქალ. კარი ქართველთა მიერ დაპყრობილ იქმნა (იხ. ქალ ერის ისტორია II, 611—612), „დაუტყვეა კარის მცველად ახალციხელი ივანე“ და მასაც უბოძა ამირთა-ამირობა“ (ისტორი და აზნი * 699 გვ. 496).

ამირთა-ამირას გარდა საქართველოში თურმე „ქალაქის ამირანი“-ც იყვნენ (კ. გარ. 8₁₇₄), მაგრამ ისინი, როგორც უკვე დავრწმუნდით (იხ. მეჭურჭლეთ-უხუცესი), მეჭურჭლეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელენი ყოფილან. ხოლო რაც შეეხება საქალაქო წესწყობილებას საქართველოში, რაკი ყველა ცნობა ამის შესახებ „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-შია გამოქვეყნებული, აქ მეტს აღარას ვიტყვით.

რათგან ტფილისის ამირთ-ამირა იმავე დროს ქართლის ამირთ-ამირად და ერისთავთ-ერისთავადაც ითვლებოდა, ამიტომ უნებლიედ იზადება საკითხი, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო განაწილებული ქართლის ერისთავთ-ერისთავისა და ქართლის ამირთ-ამირას საბრძანებლნი, როდესაც ეს ორი მოხელეობა ერთსა-და-იმავე პირს არ ებარა? მაგრამ ამ საკითხის გამორკვევისათვის ჯერჯერობით არაერთარი ცნობები არ მოკვეპოვება.

გელათის 1078 წ. სიგელში და თამარ მეფის გელათის სიგელში 1189 წ. ბოძებულს სიგელში მოხსენებულნი არიან „ოთხმისდურნი“ (ქკბი II, 50), ან „ოთხმესდურნი“ (ქკბი II, გვ. 73). პირველ საბუთში ეს სამოხელეო სახელი ერისთავთ-ერისთავთა და ნაცვალთა შუაა დასახელებული, ხოლო მეორეში აზნაურთა და ნაცვალთა შუა ისე, რომ ჯერ ერისთავნი არიან, მერე აზნაურნი. შემდეგ „ოთხმესდურნი“. სხვა საბუთებში არსად გვხვდება ეს სახელი და იქნებ მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ყოფილიყოს ამგვარი სამოხელეო სახელი? არავითარი ცნობები ამ თანამდებობაზე არ მოგვეპოება. ისიც-კი არ ვიცით, დარბაზის კარს მყოფი მოხელე იყო ოთხმესდური, თუ საქვეყნოდ გამრიგე? თვით აგებულობითაც კი, ეს სიტყვა უცნაურია და მხოლოდ კიდევ ერთი სიტყვაა, — მანდატური, რომელიც ამგვარისავე აგებულობის არის. მანდატური როგორც ვიცით უცხო სიტყვაა, ლათინურ-ბიზანტიურია. ოთხმისდური კი. მის პირველ ნაწილში, მაინც არც ლათინურს, არც ბერძნულს არ მიაგავს.

ზოგიერთს შემთხვევაში როგორც ეტყობა, მეტადრე როდესაც საქართველოს სამეფო ჯარი და ხელმწიფე მტრის ქვეყანას იპყრობდა და საქართველოს შემოუერთებდნენ ხოლმე, ახალ შემოერთებული ქვეყნის მართვა-გამგეობა სათანადო ვაზირთა შორის-კი არ იყო ხოლმე განაწილებული და თვითეულს თავ-თავისი დარგი-კი არა ჰქონდა მინდობილი, არამედ ერთს ვაზირთაგანს ჩაებარებოდა ხოლმე ყველა აქაურ საქმეების უზენაესი გამგებლობა, იგი მეფის მოადგილესავით იყო ხოლმე. მაგ. როდესაც დავით აღმაშენებელმა „აილო ქალაქი შამახია... და სრულიად ყოველი შარვანი... განმგებელად და ზედამხედველად ყოველთა საქმეთა მანდატურთა აჩინა მწიგნობართ-უხუცესი თვისი ჭყონ დიდელი მთავარ ეპისკოპოსი“ (ცა მწფსა დთსი * 544, გვ. 311). როდესაც გიორგი III ანისი აილო, მან „დაიმჭირა... ტახტისა მისისა შესანახავად და გასამაგრებლად“, ხოლო ახალ შემოერთებული ქვეყნის მართვა-გამგედ დანიშნა ივანე ორბელი ამირსპასალარი და მანდატურთ-უხუცესი „თანაშემწეობითა სარგის მკარგრძელისათა და სხუათა თემისა დიდებულ [თა] აზნაურთა“ (ისტრნი და აზმნი * 598, გვ. 368).

ერთს 1053 წ. დაწერილ წიგნის ანდერძში მოხსენებულია „ბოცოხსა მარზაპნისა ჯაყელისა“ ძე არსენი ეპისკოპოსი (მ. ბროსსე Voyage, onz. rap. 30 და ქკბი I, 194). ხოლო ვანანა-ვანქის მონასტრის კედლის წარწერაში ნათქვამია: მე გიორგი მთავარ-ეპი-

სკოპოსმა „ქემან დემეტრე მარზაპანისამან ავაშენე ესე ეკლესია“ (მ. ბროსე, Voyage Six. rap. 135, შეად. ქ. ბი I, 243—244). ამ წარწერას თარიღად 1022 წელი უზის, მაგრამ რაკი ამასთანავე აღნიშნულია „დავით [მეფობასა“-ო, ამიტომ მ. ბროსე ფიქრობს, რომ წარწერის თარიღში იმგვარადვე, როგორც აქა-იქ სხვაგანაც ასოები აკლია, და ქრონიკონში შეცდომაა: „ს“ (200)-ის მაგიერ „ტ“ (300) უნდა ეწეროსო. მაშინ წარწერის თარიღად 1122 წ. გამოვა, დავით აღმაშენებლის მეფობა. ამ ორი შემთხვევის გარდა, თუ არ ვცდები, სხვაგან ამ ხანაში სამოხელეო სახელი „მარზაპანი“ ჯერ აღმოჩენილი არ არის. ამის გამო დანამდვილებით ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება ამ მოხელეების შესახებ, ჩვენ ვიცით მხოლოდ, რომ ამგვარი სამოხელეო სახელი „მარზაპანი“ და თვით თანამდებობაც სასანიანთა მეფობის დროინდელ სპარსეთში არსებობდა. ქართულ ძველ წყაროებშიაც გვხვდება, მაგრამ როგორც სპარსული სამოხელეო სახელი მარზაპანები სპარსთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნების უზენაესი მმართველნი იყვნენ, ხოლო თვით სიტყვა საზღვრის მცველსა ნიშნავს (იხ. ქლ ერის ისტ. I, 230). ცხადია, ეს სიტყვა და თანამდებობა ქართულში და საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში შერჩენილა, მაგრამ იმავე მნიშვნელობით, თუ მას, როგორც სხვა შემთხვევაში არა ერთხელ მომხდარა, მნიშვნელობაც და მოვალეობაც შეეცვალა, ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ქართულ ძველ სახელმწიფო სამართლის ტერმინოლოგიაში და თვით სამოხელეო წესწყობილებაშიაც იყო ისეთი სიტყვა ღ თანამდებობაც, რომელიც მნიშვნელობით სპარსულს „მარზაპანს“-ს მოკვავაონებს.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება გვიმტკიცებს, რომ საქართველოში საგანგებო ხელისუფალი ყოფილა, რომელსაც თურმე „მონაპირე“ რქმევია. ის სახელმწიფოს ახალ შემოერთებულ ქვეყნის და საზღვრის მცველად და გამგედ ითვლებოდა. როდესაც საქართველომ ქ. კარი დიპყრო და შემოიერთა, თამარ მეფემ მაგ. „დაუტევა ქარის მცველად ახალციხელი ივანე და აჩინა მონაპირედ“ (ისტორი და აზმნი * 699, გვ. 496.).

„მარზაპანი“-სა და „მონაპირე“-ს მნიშვნელობათა მზგავსების გამო საკითხი იზადება, ეს ორი სახელი სხვადასხვა თანამდებობის აღმნიშვნელი იყო, თუ ერთისა და იმავესი. მაგრამ, თუ მომავალში რაიმე ახალი ცნობები არ აღმოჩნდა, ისე ამ საკითხის გამორკვევა შეუძლებელია.

საძიებლები.

პირთა-სახელების საძიებელი.

- აბალა ნოინი, ყენი 83.
 აბდიშო 120.
 აბიბოს ნეკრესელი 4.
 აბო ტფილელი 106.
 აბუ-ბაქრ ათაბაგი 130, 131, 146.
 აბულასან ამირა 50, 54, 70, 213.
 აბულ-ყასიმ ძე აბუსაჯისი 142.
 აბუსერიძე ტბელი 8, 21, 37, 198.
 ავაგ ათაბაგი 9, 165, 182.
 ავაგ ამირსპასალარი 63, 111, 121.
 ავაგ მხარგრძელი 181.
 ავთანდილი 170.
 ავრელიუსი მარკოზ 103.
 აზო 25.
 ამანელისძე 42.
 ამილახვარი 44.
 ანა დედოფალი 65.
 ანტონ მარტყოფელი 4.
 ანტონი მწ-უხუცესი 121, 126, 127, 130, 131, 132, 133.
 ანტონი ნაოკრებლისძე 19.
 ანტონ ჭყონდიდელი მწ-უხუცესი 76.
 არსენი მამა 31.
 არსენი ბერი 15.
 არსენი ეპისკოპოზი 216.
 არსენი კათალიკოზი 84.
 არსლან მაჰმუდისძე 32.
 არტარქსერქს მკარგრძელი 19, 22, 24.
 არღუნი 13, 14.
 არღუნ ნოინი 27.
 არღუნ ყაანი 19, 28, 172.
 არჩილი 40.
 ასპათი 197.
 აფრიღონი 68.
 აშოტ კურაპალატი 8, 10, 30, 69, 70.
 ბაგრატ III 3, 10, 42, 23, 49, 113, 124, 142, 143, 147, 209, 211, 212.
 ბაგრატ IV 9, 10, 31, 41, 51, 52, 53, 64, 68, 82, 86, 109, 113-114, 134, 135, 142, 143, 203, 211.
 ბაგრატ კურაპალატი 36, 208.
 ბაგრატ მეფე 41.
 ბათო ყაანი 128, 169.
 ბასილ ზარზმელი 38, 69, 94, 106.
 ბასილი 37.
 ბასილი II კეისარი 7, 113.
 ბასილი მწიგნობართ-უხუცესი 127, 128, 129.
 ბასილი ქართლისა მთ.-ეპისკოპოს-ყოფილი 213, 214.
 ბასილ ჭყონდიდელი 129.
 ბარტჰოლდი, ვ. პროფ. 119.
 ბენეშევიჩი, ვ. პროფ. 115.
 ბეჟა სამცხის მთავარი 20.

- ბექა სამცხის სპასალარი 48.
ბექა ჯაყელი სარგისის ძე 41.
ბროსე 210, 217.
Brunner, H. 102.
ბულა 19.
ბულა თურქი 25.
გაბრიელ დაფანჯული 30, 42.
გაბრიელ ერის მთავარი 35, 42.
გაგიკი, კახთა მეფე 209.
გამრეკელი (ამირსპასალარი) 88.
გამრეკელი-თორელი 143.
გვანცა 66.
გიორგი (შიო მღვიმისთვის შეწირული ყმა) 76.
გიორგი აფხაზთა მეფე 124, 209.
გიორგი ლაშა 121, 122, 141, 183, 51, 52, 59.
გიორგი მერჩული 18, 27, 30, 31, 33, 35, 38, 54.
გიორგი მეფე 7.
გიორგი მთაწმიდელი 7, 17, 18, 19, 20, 34, 41, 113, 124, 134, 135.
გიორგი მონაზონი და მწიგნობართ-უხუცესი 126.
გიორგი მწერალი 135.
გიორგი რუსი 49.
გიორგი I. 142.
გიორგი II. 51, 64, 124, 125, 142, 171, 173, 194, 210.
გიორგი III. 7, 11, 23, 32, 33, 46, 57, 92, 111, 120, 123, 139, 140, 142, 153, 157, 182, 210, 216.
გიორგი ჭყონდიდელი და მწ-უხუცესი 67, 125, 126, 127.
გიორგი ხუცეს-მონაზონი 19, 46.
გოდერძი 209.
გორგაძე, ს. 17, 30.
გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავი 205.
გრიგოლ სურამელი 10, 57, 72, 77.
გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავი 206, 208.
გრიგოლ ხ.ნძიელი 29, 42, 115.
გრიგოლის ძენი 79.
გუარამ კურაპალატი 210.
გუზანი 68, 79.
გურგენ მეფე 113.
დადიანი 197.
დადიან-ბედიანი ჯონშერისძე 52.
დავით აღმაშენებელი 3, 7, 13, 15, 22, 23, 36, 41, 47, 54, 108, 124, 125, 129, 133, 139, 142, 143, 146, 171.
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 6, 8, 13, 18, 20, 22, 28, 32, 37, 38, 41, 55, 67, 92, 113, 120, 127, 129, 134, 141, 143, 144, 173, 216.
დავით გარეჯელი 4.
დავით დიდი კურაპალატი 49, 113, 141.
დავით დიმიტრი თავდადებულის ძე 121, 169.
დავით კურაპალატი 34.
დავით ლაშა გიორგის ძე 12, 48, 52, 57, 83, 121, 127, 128, 129, 141, 169, 170, 172.
დავით მცირე 9.
დავით რუსუდანის ძე 14, 47, 169, 170, 172.
დავით სოსლანი 51, 128, 131, 142, 143, 147.
დემეტრე აფხაზთა და ქართველთა მეფე 49.

- დემეტრე ბაგრატ IV-ის ნახევარ-
ძმა 52, 53.
- დემეტრე I 139, 142.
- დიმიტრი დავითის ძე 13, 15.
- დიმიტრი გვანცას ძე 66.
- დიმიტრი თავდადებული 9, 22,
28, 47, 114, 121, 141, 172.
- ეგარსლანი 48, 63.
- ენგერი, მაქს 117, 118, 119.
- Esmein, A. 97, 99.
- ეთუჰმე მთაწმიდელი 113, 115.
- ეთუჰმე მწიგნობართ-უხუცესი 124.
- ეფრემ ეპისკოპოზი 115.
- ეფრემ მცირე 28.
- ვანანე (ი"ე აბუსერიძე ტბელის
და) 57.
- ვარამ გაგელი 52.
- ვარდან დადიანი 69, 114.
- ვარდანის ძე 23, 42.
- ვარდანის ძე ზაქარია 81.
- ვარდანის ძე სარგის 79.
- ვარდან სუანთა ერისთავი 51, 53,
171.
- ვასქენ 17.
- ვაჩე გვარამის ძე 84, 86, 87.
- ვახტანგ გურგასალი 30, 141.
- ვახტანგ დავითის ძე 14, 109,
116, 141.
- ვახტანგ დიმიტრის ძე 47.
- ვახტანგ VI 44, 45, 112.
- ვახტანგ უფლისწული 8.
- ზანქან ზორაბაბელი 36, 50.
- ზარტიძისა ძენი 79.
- ზაქარია ამირსპასალარი 114,
144, 149, 179.
- ზაქარია მკარგრძელი 19, 22, 212.
- თამარ მეფე 7, 11, 36, 46, 47,
49, 50, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117, 118, 119, 120,
121, 122, 123, 126, 127, 128,
129, 130, 131, 133, 134, 130,
142, 147, 148, 179, 180, 183.
- თამარ მეფის ისტორიკოსი 7, 11,
19, 22, 23, 24, 32, 39, 41,
42, 43, 46, 47, 49, 60, 64,
67, 68, 81-85, 88, 92, 113,
114, 120, 121, 126, 127,
143, 144, 140, 147, 163.
- თაყაიადინ თმოგველი 144.
- თაყაიშვილი, ე. 100, 128, 213.
- თეოდოსი აფხაზთა მეფე 49,
თორნიკე 141, 143.
- თორღუა 12, 15, 16.
- იაბერ (შიომღვიმისთვის შეწი-
რული ყმა) 76.
- იაკობ ბურტანელი 120.
- იბნ-ალა-სირი 119.
- ივანე აბუსერი ძე ტბელი 57.
- ივანე აბასას ძე 211.
- ივანე ათაბაგი 20, 149.
- ივანე ახალციხელის ძე 165.
- ივანე ლიპარიტის ძე 51, 53, 141,
143, 171.
- ივანე მსახურთ-უხუცესი 114.
- ივანე მწიგნობართ-უხუცესი 121.
- ივანე მხარგრძელი 122, 179.
- ივანე ორბელი 11.
- ივანე ორბელი მანდატურთ-უხუ-
ცესი და ამირსპასალარი 150.
- ივანე სარგისის ძე 70.
- ივანე-ყვარყვარე ჯაყელი ციხის-
ჯვარელი 114, 179.
- ივანე შანშას ძე 57.

იკუნეფელის ძე 159.
ილარიონ ქართველი 4.
იოანე ვარდანის ძე 69.
იოანე კათალიკოზი 126.
იოანე მთაწმიდელი 17.
იოანე საბანის ძე 8, 13, 16, 17,
24, 25, 65.
იოანე შავთელი 56.
იოანე ჭყონდიდელი 124.
იოვანე მწიგნობარი მწერალი 135.
იოსიბოს ფლაბიოსი 20.
იუსტინიანე ბიზანტიის კეისარი
204.
კაკაბაძე, ს 100, 108, 110, 111,
128, 133.
კალმახელი 68.
კალმახელი სულა 82.
კარბელაშვილი, პ. 124.
კახაბერი 52.
კახა ერისთავთ-ერისთავი 71, 73,
74, 75.
კახა ერისთავა ახალქალაქისა 57.
კახა თორელი 114.
კვირიკე 9.
კვირიკე კახთა მეფე 75.
Kremer, A. 117, 118, 119, 142.
ლევნი 17.
ლეონტი მროველი 141, 144, 151,
209, 210.
ლიპარიტ ამირა 22, 41, 113.
ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი მა-
გისტროსი 35.
ლიპარიტი 46, 51, 64, 82.
მანაველი მსახურთ-უხუცესი 182,
198.
მარი, ნ. პროფ. 61, 66.
მარიამ დედოფალი (ბაგრატ IV-ის
დედა) 53.

მარკოზ ავრელიუსი 103.
მარუშიანი 114, 197.
მაყა 69.
მახატლის ძენი 79.
მაჰდი ამირა მუმნი 25.
მელქისედეკ კათალიკოზი 35, 77.
მირიანი 64, 65, 86.
მიქაელ კათალიკოზი 74, 83, 85,
86, 126.
მიქაელ მემღვიმე 64, 66.
მოსე ხანძთელი 124, 125.
მტბევარი 205.
მუჰამედი 117.
მეარგრძელი 24, 33, 41, 48, 69.
მეარგრძელი ივანე 79.
მეარგრძელი ზაქარია 80, 84.
ნერსე ერისთავი 65.
ნერსე ერისთავთ-ერისთავი 13, 35.
ნერსე ერისმთავარი 24, 25.
ნერშაჰი, Nerchakhy 119.
ნიანია ლიპარიტის ძე 68.
ნიანია ქუაბულიძე 51, 171.
ნიზამ ულ-მულკი 120.
ნიკოლოზ კათალიკოზი 74.
ნისიმე 57.
ნოლოდეკე პროფ. 117, 139.
ორბელიშვილი 44.
პეტრე ვესტი და მწიგნობართ-
უხუცესი 124.
პიმენ სალოსი 18.
პროკოპი კესარიელი 115.
ეამთაალმწერელი 6, 8, 9, 11, 12,
13, 14, 15, 16, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 26, 27, 28, 33,
40, 42, 47, 48, 51, 52, 54, 56,
57, 60, 83, 86, 109, 110,
111, 114, 115, 116, 121.

- 122, 128, 129, 138, 142, 165.
- ქორდანია, თ. 100, 133.
- რატი ლიპარიტის ძე 42, 49.
- რუქნადინი 127,
- რუქნადინი 161.
- რუსთველი 36.
- რუსუდან დედოფალი 50, 52, 59, 60.
- რუსუდან მეფე 122, 141, 149, 181, 182, 183, 198, 200.
- საბა ორბელიანი 65, 66.
- სადუნი 110.
- სადუნი ათაბაგი და ამირსპასალარი 182.
- სადუნ მანკაბერდელი 165.
- საველათი (ძმა ყივჩაყთა მეფისა) 146.
- საიდ ნასრ ამირა 119.
- სალვიანე 104.
- სარგის მკარგრძელი 11, 111, 121, 143.
- სარგის ჯაყელი 12, 27, 41, 114, 169, 179.
- სასანიანი 139.
- სალირის ძე 42.
- სევიგჯი (ყივჩაყთა მეფე) 146.
- სერაპიონ ზარზმელი 38, 94.
- სითილ არაბი 31.
- Скябаланович, Н. 114, 116, 128, 140.
- სკლიაროსი 141.
- სტეფანე მტბევარი 142.
- სტეფანოზ გურგენის ძე 25.
- სტეფანოზ ორბელიანი 130, 134.
- სტეფანოზ ქართლის ერისთავი 134.
- სულა კალმახელი 46.
- სუმბატ ამირახორი 122.
- სუმბატ დავითის ძე 10, 33, 38, 69, 113, 212.
- Schröder, R. 97, 98, 99, 100, 105.
- ტარიელი 197.
- ტარსაიჭ ათაბაგი 134.
- ტოხაჯსძე 84, 85.
- ტურაევი, კ. 120.
- ულო ყაანი 40, 48.
- ფადლონი 8, 31, 51, 53.
- ფადლუნი შედადის ძმა 32.
- ფაენელი 64.
- ფანასკერტელი ზაქარია 68
- ფარნაეაზი 141, 151, 209.
- ფარჯანიანი სარგის 52.
- ფატმანი 198.
- ქვაბულისძენი 52.
- ქსნის ერისთავი 44.
- ყაზან-ყენი 169.
- ყუბასარი 85, 88, 150.
- ყუთლუ არსლანი 58.
- შადინი 18.
- შალვა 16.
- შანშა 63.
- შარვანშა 67, 68.
- შარვანშაჰ ფადლუნი 147.
- შედადიანი 32.
- შერაქის-ძე 159.
- შუშანიკი 17, 24, 28, 30.
- ჩინგიზხანი 14.
- ციცერონი 102.
- ციციშვილი 44.
- ცქირი 114.
- ჭიაბერი 43, 74.
- ჭიაბერის ძენი 79.

ხვაშავი ავაგის ასული 165.
 ხვაშავ დედოფალი 9, 115.
 ხორნაბუჯელი 15, 16.
 ხოჯა აზიზი 27.
 Christensen Arthur 117, 139.
 ხურსი 42.
 ხუტლუბულა 109, 114, 116, 182.
 ჯალალედინი 121, 149.
 ჯარნას-ძე, 159.

ჯაყელი მურვან 51.
 ჯაყელი სარგის 52, 83.
 ჯიგდა 48.
 ჯიქური მესტუმრე 128.
 ჯუანშერი 40, 141, 210.
 ჰაბო ტვილელი 8, 13, 16, 17,
 35, 65, 211.
 ჰურმიზი 210.
 Fustel de Coulanges 102, 104.

გეოგრაფიული სახელების საკიბეაი.

ადარბაგანი 48.
 ამიერ კავკასია 25.
 ამიერი საქართველო 13.
 ანისი 11, 32, 216.
 არაგუი 144.
 არგუეთი 13.
 ატენი 64, 65, 86.
 აფხაზეთი 4, 24, 34, 41, 42, 47,
 113.
 აღმოსავლეთი საქართველო 14, 29,
 44, 151.
 აჭარა 13.
 აწყუერი 9.
 ახალციხე 9.
 ბიზანტია 105, 106, 140.
 ბოდო 82.
 ბოცოთ ხევი 9.
 ბუხარა 119.
 ვაგის ქვეყანა 8.
 ვაგი 69.
 ვანდა 31.
 ვარნისი 20.
 გელათი 111, 132.
 გერმანია 97, 98, 99, 107.
 დასავლეთი საქართველო 4, 10, 11.

დარიალანი 25.
 დარუბანდი 8, 25.
 დმანისი 36.
 დვინი 120.
 ეგვიპტე 17, 21, 118, 119.
 ერაყი 118.
 ვაჰანის მონასტერი 33, 35, 39.
 ზემო ქართლი 33.
 ზენგანი 11.
 ზღვაჲ პონტოსსაჲ 8.
 თმოგვის ციხე 68, 79.
 თრიალეთი 10, 20.
 იშხანი 40.
 კაენი 69, 79.
 კარნუ ქალაქი 127.
 კარი 217.
 კახეთი 4, 5, 12, 15, 35, 34.
 კლარჯეთი 13, 41, 68, 69, 79 145.
 კაიწონი 69, 79.
 ლიხის მთა 2.
 ლორი 69, 84.
 მესხეთი 3, 4, 10, 20, 30, 34.
 მიჯნაძორი 10.
 მტკვარი 26.
 მუხნარი 8.

ნიკორწმიდა 37.
 ნიკოფსი 8, 69.
 ოპიზა 10, 109.
 ორბეთი 69.
 ორომაშენი 74, 84.
 ოძრკე 82.
 პართთა ქვეყანა 147.
 უინოანი 84.
 რივისტანი 119.
 რომი 103.
 რუის-ურბნისი 18, 27.
 რუსთავი 84.
 საბერძნეთი 12.
 სადგერი 9.
 სამოქალაქო 13.
 საწმეილდე 9, 125.
 სამცხე 12, 13, 20, 26, 41.
 სამცხე-საათაბაგო 9.
 საფრანგეთი 61, 97, 99, 107.
 საქართველო 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11,
 12, 13, 14, 19, 22, 23, 24,
 25, 26, 28, 31, 35, 37, 38,
 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46,
 47, 49, 50, 52, 53, 61, 68,
 92, 95, 97, 98, 99, 100,
 101, 105, 106, 109, 110,
 116, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 127, 128, 129,
 130, 133, 139, 142, 143,
 144, 146, 150, 157, 160,
 164, 173, 175, 179, 180,
 181, 188, 190, 196, 202.

სომხითი 34, 37.
 სპარსეთი 11, 12, 24, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202.
 სრულიადი საქართველო 12.
 ტაო 10, 109, 145, 202.
 ტფილისი 31, 36, 51, 170, 171,
 172.
 უჯარმის ციხე 172.
 ფოთი 134.
 ქართლი 3, 4, 6, 13, 25, 34,
 42, 49.
 ქართლის სამეფო 44.
 ქვაბულიანი 12.
 ქუთაისი 171.
 ღრტილა 124.
 ყოველი საქართველო 7, 8.
 ყოველი ქართლი 7.
 ყუელი 51.
 შავი ზღვა 8.
 შავშეთი 10, 13, 34, 68, 69, 79.
 შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალი 10.
 შანქორი 25, 131, 147.
 შიომღვიმის მონასტერი 10, 108,
 133, 135.
 ჩილანუსური 8.
 ცხმორისი 37.
 ძერნა 125.
 ხანძთა 31.
 ხერთვისი 9.
 ჯავახეთი 10.
 ჰერეთი 2, 5, 34, 212.

ბერძინების საძიებელი.

აბჯრის მტვიროთველი 154.
 აზნაურება 29.
 აზნაური 6, 11, 27, 28, 29, 30,

33, 34, 35, 39, 43, 83, 204.
 აზნაური მემამულე 32.

- „ მოსაკარგავე 32, 33.
 „ მეფისაჲ 33.
 „ საპატიო 39.
 აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქ-
 მეთანი 10.
 — ნათესავით აზნაური 31, 32.
 ათაბაგი 122, 123, 179, 180, 181,
 182, 194, 200.
 ათის თაენი 151.
 ამიდ-ალ-მულკ 119.
 Amicus 102.
 ამილახორი 123.
 ამირ 141, 142.
 ამირა 213.
 ქალაქის ამირა 215.
 ამირახორი 151, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 185, 198, 200.
 ამირა-ლ-ჯუჟუშ 142.
 ამირეჯიბი 158, 161, 162, 163,
 165, 181, 200, 201.
 ამირთ-ამირა 207, 213-215.
 ამირ სიფაჰსალარ 141.
 ამირსპასალარი 148, 149, 150,
 151, 152, 154, 156, 158,
 160, 179, 180, 181, 194,
 198, 200, 122, 123, 140.
 ამირჩქარი 154, 155.
 Amicitia 103.
 არგანი 98, 160.
 „ ოქროსა 158.
 ἀρχαί 114.
 არხონ 203.
 ἀξίωμα 115.
 ἀξιωμαται 114, 115.
 აჩუხჩი 154, 155, 156.
 ბაჟი 177, 178.
 ბარგის უხუცესი 187, 188.
 ნატონი 102.
 ბეგარაი 206, 207.
 Beneficarii 102.
 ბენეფიციუმი 96.
 Beneficium 102.
 ბეჟედი 98, 178, 184.
 „ სასიგლე 118.
 „ თვალედი 184.
 ბოტინატი 173.
 გამოსავალი 206.
 გამგებელნი საქმისანი 110, 111.
 გამგეთ-უხუცესი 161, 166, 201.
 განსაგებელი 203, 204.
 გვარი საჩინო 24.
 გზირნი 206, 207, 208.
 გლეხი 37, 38, 71, 77.
 „ ნეზიერი 72.
 „ ნასყიდი 72.
 გროსბუხ 157.
 გუარი 22, 23.
 გუარიანი 23, 31, 39.
 დაბარჩამნი 155.
 დაბირბედი 139.
 დაკრულვილი 62.
 დალოცვა 79, 80, 81, 84.
 დარბაზი 10, 147.
 დარბაზით გამოსულნი მოკელენი
 112.
 დარბაზის ერნი 147.
 დარბაზის თათბირი 147.
 დარბაზის კარს მყოფნი მოკელენი
 112.
 დარბაზობა 149, 153, 158, 183,
 188, 198.
 „ დიდი 187.
 დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი 176,
 178.

- დედოფალთა დედოფალი 57.
 Defensor 105.
 დიდება 41, 113.
 დიდებული 7, 0, 54, 56, 58, 59,
     40, 41, 42, 43, 44, 45,
     46, 47.
   " აზნაური 11, 30, 31, 42
     43, 46.
   " თავადი 44, 46.
   " ქონება 85.
 დიდებულნი საქართველოსანი 51.
 დიდებულება 40, 41, 44, 45, 46.
 დიდებულნი 147, 205.
 დიდვაჭარი 36.
 დიდი დროშა 155.
   " საკელარი 175.
   " ჰაჯები 164
 დივანი 119, ვაზირის დივანი 119.
 დიოფალი 57.
 დიოფალთ-დიოფალი 57.
 დომინუსი (dominus) 96.
 dominus 105, 107.
 დრაჰკანი 173.
 დრომის ლოგოთეტი 159.
 დროშა 98, 204.
   " საერისთვო 98.
   " სეფე 149.
 დუკატი 173.
 ეზოთ-უხუცესი 197.
 emunitas 99.
 Erblichkeit der Lehen 99.
 ერი 20, 21 22.
   წურილი ერი 2, 38.
 ერისთავი 10, 47.
   " ლარგვეთისა 204.
   " შავშეთისა 205.
 ერისთავნი 181, 201-212.
 ერისთავთ-ერისთავი 10, 202, 203,
     205, 207.
 ერისთავობა 203.
 ერის მთავარი 203. ზიგლინიძე
 ერის მთავრობა 203.
 ერნი სოფლიონი 21, 38.
 ეჯიბი 163, 164, 181.
   " ავაგისი 165.
   " ათაბაგისა 164.
 ვაზირი 116.
   " დიდი 117, 118.
   " სრულუფლებოსანი 117,
     118.
 ვაზირთა უპირველესი 167, 180.
 ვაზირნი 43, 46, 47, 181.
 ვაზირთა ბჭობა 152.
 ვაზირობა 153, 163, 183, 188,
     197, 198, 200.
 ვაზირუნ 117.
 ვაზურგ-კრამადარი 139.
 ვაკუფ 119.
 ვასსალი 97.
 ვასალობა 96.
 ვასსალუს 96.
 ვასსუს 96.
 ვაჰართ-უხუცესი, 36, 178.
 ვაჰარნი 35, 36, 178.
 ვიზარატ-ტაფტიდ 117.
 ვიზარატ ტანფიდ 117.
 ზარდახანა 155, 156, 157, 178.
 ზარდახნის მეჯინიბე 154, 155,
     156.
   " მოლარე 155, 156.
   " მწიგნობარი 136, 137, 156,
     157, 201.
   " უხუცესი 154, 155, 156,
     157.
 ზედამდგომელი 162.
 ზედამხედველი საქმეთა 111.
 ზვარნი 160.

- ზორავარ 203.
 ზღვენი 183.
 თავადი 48, 50, 57.
 „ ანტიოქიისა 53.
 თავადნი დიდებულნი 54.
 „ სამეფოსანი 51, 54.
 „ საქართველოსანი 51, 52
 თავნი და პირნი ქვეყანისანი 56.
 თანაზიარენი მეფობისა 111.
 თანამეტომე 20.
 თანამოლაშქრე ერისთავთ-ერის-
 თავისა 205.
 თანამონათესავე 20.
 თანამყოლნი 102, 103.
 „ ხელმწიფისანი 103.
 თანამყოფელი და მოლაშქრე 145.
 თაყვანება 81, 98.
 თემი 11, 12.
 თემის ერისთავი 206.
 თესლი 16, 17.
 immunitas, Immunität, immunité,
 იმმუნიტეტი 99.
 investitura, ინვენსტიტურა, 98.
 Investitur symbolische 98.
 კაეტი 142.
 „კალმის ხალხი“ 119.
 კანჯრის კუდი 155.
 კარავი სამზარეულოსა 166.
 კარგი მებაჯრე 152, 153.
 კარზედ გამგენი 112.
 კარის დარაჯა 187.
 კახთა სამეფო 202.
 კერძი საერისთავოჲ 206.
 cliens, კლიენტი 102, 103.
 clientela, კლიენტობა 103, 104.
 Knaben 102.
 comes, comites 102.
 comites principis 103.
 კომლი 15.
 contrat féodal 97.
 კულუხი 71.
 კურაპალატი 116.
 კვრცხლ-მავალნი 206.
 ლარი 174.
 ლაშქარი 21, 57, 63.
 ლაშქარნი 102.
 ლაშქართა გაყრა 149.
 ლაშქრის მწუვეველნი 147.
 ლაშქარ-ნადირობა 195.
 ლაშქართა შეყრა 148.
 ლახტი 155.
 მაგისტროსი 116.
 მამბავი 179.
 მამასახლისნი 206-207.
 მამული 14-16.
 მ—ის კაცნი 83.
 მამულობით 85-88.
 მამულობა 202.
 მანდატურთ უხუცესი 11, 122-124,
 150, 157-160, 181, 193-4,
 200.
 მანდატური 216.
 manus 108.
 მანჯუეები აბრეშუმისა 155.
 მარზპანი 217.
 მარტვილობა 4.
 მღაბიორი 27, 28, 38.
 მდიდარნი ერისანი 21.
 მდივნები 119.
 მებაჯრენი 151-152.
 მებაჯრეთ-უხუცესი 123, 151-155,
 197, 201.
 მეგობარი 102-103.
 მეზვერენი 192.

- მეზროხენი 166.
 მემამულე 31, 32.
 მერემეთ-უხუცესი 154.
 მერემენი 155.
 მერიგე 165, 201.
 მესარტყლენი 151.
 მესაწოლენი 159, 186, 187.
 მესაწოლეთ-უხუცესი 159, 183,
 186, 188, 201.
 მესტუმრე 165, 201.
 მეტყავენი 189.
 მეულუფენი 193.
 მეფის მწდე 194.
 „ ხაზინის სეკრეტონი 175.
 მელვინე 185, 188, 190, 192, 193.
 მ—თ უხუცესი 190, 192, 193.
 მეჯამენი 166.
 მ—თ უხუცესი 161, 166.
 მეჯინიბენი 154.
 მ—თ უხუცესი 151, 154.
 მეჯლისის ჭურჭელი 191.
 მეძღვენე 165.
 მეჭურჭლენი 167, 176, 189.
 მეჭურჭლენი ქალაქისანი 177-178.
 მეჭურჭლეთ-უხუცესი 119, 122-
 123, 152, 167, 168, 174,
 177-179, 183-84, 193, 198
 200.
 მეხილე 189.
 მ—თ უხუცესი 183, 189.
 მზარეული 167.
 მზაობა 148.
 მზრდელი, გამზრდელი 65.
 მთავარი 20, 47-48, 203.
 მთავარნი დიდ-დიდნი 203.
 miles 61.
 მილიტეს, milites 61, 102.
 მისანდობლობა 84.
 მისანდობლობის ბოძებზე 156.
 მისრატულთ-უხუცესი 156.
 მიწა-წყალი 6, 8-10.
 მკერვალი 189.
 მკერვალთ-უხუცესი 189.
 მკვიდრი 8, 13, 14, 25-27, 38, 205.
 მკვლრი 48-50, 55.
 მკვლრი ქვეყანისანი { 50, 51, 54.
 „ სამეფოსანი {
 მკვლრად ბოძება 86-87.
 მკვლროვანი 14.
 მმართველნი 145.
 მოთაულნი სამეფოსანი 53.
 მოლარენი 184.
 მოლარეთ-უხუცესი 183-86, 201,
 205-206.
 მონადირენი 195.
 მონადირეთ-უხუცესი 159, 195-
 196.
 მონანი მეფისანი 146.
 მონაპირე 9, 217.
 მონასპათა მთავრის დივანი 119.
 მონასპანი 146.
 მოსამართლე 7.
 მოქალაქე 27-29.
 მოყმე 16.
 მოჩივარი 7.
 მოძრავი სალარო 184, 187.
 „ საწოლი 187.
 მოხარაჯენი 178.
 მოკელენი, მოკელე 108 მმ.
 „ ქუეშეთნი 112.
 „ დარბაზით გამოსულნი 112.
 „ დარბაზის კარს მყოფნი 112.
 „ საჭეყენოდ გამრიგენი 112.
 მოკელეობა 116.

მსახურება 204.
მსახურნი 35, 185, 206-207.
მსახურნი მეფისანი 182.
მსახურთ-უხუცესი 122-23, 152,
162, 183, 185-86, 198.
მსოფლიო 27
მუზარადი 155.
მუსტაფის დივანი 119
მუქიფი 178.
მუშრიბი 176-178.
მ—ის მდივანი 119.
მუხტასიბის დივანი 119.
მკუელნი ქალაქისანი 145.
მწდე 181, 193-94.
მწერალი 135.
მწველენი 166.
მწიგნობარი 157, 165, 184.
მწიგნობარნი 134 შემ. მ—თ—
უხუცესი 122-24, 138, 163,
178. 180-81, 188, 206.
მხედართ-მთავარი 144.
მხედარნი და ლაშქარნი 144-45.
მხედრობა 145.
ნათესავი 17-22.
ნაპირნი 8-9.
ნაცვალი 167, 169.
„ მეჭურჭლეთ-უხუცესისა
168, 176.
ნაწყალობევი 88, 98.
ნებიერად ბოძება 86-88.
ობერ ცერემონიამასტერ 158.
ოვსნი და ყიფჩაყნი ახალნი 146.
ოთხთა ვაზირთა ჯგუფი 122,
123, 138, 167, 183.
ოთხმისდური 202, 216.
ორხოვა 199.
პაემანი 148.

პატივი 113-116, 179.
პ—სა ალყენა 116.
პატივით ხილვა 63.
პატრონატი 102, 104.
პატრონი 64-74, 82-96, 102, 104-
107, 145.
patronus 102.
პატრონუმობა 39, 63-71, 78, 89-
96, 104-107.
პირის მეღვინე 192.
„ მწდე 194.
პროტოასიკრიტი 140.
პროტომანდატორი 159.
პროტოკუპერტიმოსი 128.
პუერ 96, 102.
პურობა 158, 188.
რაინდი, რაინდობა 61.
სანგარიშო გოდორი 157, 195.
საბაჟო 107.
საბარკული 155.
საბეგროდ გაცემა 71.
საბრძანებელი 204.
სავამგეო 166.
ს—ოს მუქიფი 161, 166.
ს—ოს უხუცესი 166.
სავანძურნი 171, 172.
სავასნითე 184.
საეკლესიო გლეხი 205.
საერთო საქმეთა სეკრეტონი 175.
საერისთავო 203.
საერისთავოა გამოსავალი 206.
სავაზირო 198, 201.
„ ოთახი 160.
სავაპრო 36.
საზუერს 107.
საზღვარნი 8.
სათავადო 54.

სათაენო ხაზინა 175.
 სათხილე 189.
 საკაბალოდ გაცემა 71.
 საკარგავი 33-34.
 საკოშრე 177.
 საკუთარი 81-82, 92.
 სალარო 162, 174, 183.
 ს—ოს მოლარე 184.
 „ მუქიფი 185.
 „ მწიგნობარი 185.
 სალაშქრონი საქმენი 143.
 სამამულოდ ბოძება 85-89.
 „ შეწყალება 150.
 სამანდატურო არგანი 158.
 სამეფო საჭურჭლე 173.
 „ ფარი და ლახტი 153.
 „ კრმალი 149.
 „სამეფოს სვეტის“ დივანი 119.
 „სამეფოს სპანი“ 145, 145.
 სამთა ვაზირთა ჯგუფი 122-23,
 138, 167.
 სამთავრო 203.
 სამკერვალო საფარეშო 189.
 სამრეცხაო „ 188.
 სამსახური 71, 82, 87-88, 91.
 „ ყმებრივი 71.
 სამსახურად ჩამოსულნი 146.
 სამცხის მთავარი 154.
 „ სპასალარი 150-51, 179.
 სამწდენი 194.
 სანახევრო 81, 92.
 სარგო 196, 107,
 სარემო 155.
 ს-ს ნაცვალი 155, 161, 166.
 „ უხუცესი 155.
 საპატიო 81-82, 84-85. 88, 91.
 სასათაული 199.

სასიგლე ბეკედი 184.
 სასმურნი სამწდენი 194.
 საურავი 162, 183.
 საუფლისწულო 9.
 საფარეშონი 183, 188.
 საქვეყნოდ გამრიგე 112, 179,
 181, 201.
 საქმის მოქმედნი 109.
 „ დიდნი და მცირენი 110-111.
 „ ქუეშეთნი 111.
 საღვინე 190-194.
 „ ჭურჭელი სანიადაგო 191.
 საღვინის მოლარენი 191-193.
 „ მუქიფი 192.
 „ კელისუფალნი 192.
 საციხისთავო 207.
 საცხენე ჯავშანი 155.
 საწერელი 119, 136.
 საწოლი 162, 183, 185.
 ს-ს მეკარე 187, 201.
 „ მწიგნობარი 136-137, 201
 საჭურჭლე 162, 167-171, 191.
 „ ატენისა 171-173.
 საჭურჭლენი ზემონი და ქვემონი
 171.
 „ მეფისა 172.
 „ ქალაქისა 177.
 „ ქუთაისისა 171-73.
 საჭურჭლეთა შემოსავალნი 173.
 საჭურჭლის მუქიფი 176.
 „ მწიგნობარი 136, 176.
 „ ნაცვალი 168, 175, 178,
 201.
 „ უხუცესი 176.
 სახარაჯო 81-82, 85-86, 92.
 სახარაჯავი ხაზინა 175.
 სახასო მამულეების დივანი 119.
 სახელმწიფო დროშა 148.

- სახელმწიფო ქონებათა მდივანი სუფრა 199.
 119. სუფრის ნობი 199.
 სახილე 189. ტანუტერნი 208.
 „ ტაბაკი 189. „ ტაოისა 208.
 სახლი 9, 16, 24-25. „ კლარჯეთისა 208.
 სახლის საკურკლე 171. ტანუტრობა 202.
 სახმარებელი სანიადავო 174. ტაძრეული 35, 40.
 საკევისუფალოა 207. ტახტი ოქროქედელი 199.
 საკელოა 109. ტომი 16-17, 19, 20, 26.
 საჯინიბო 154. ტოჰმი 16-17.
 ს ოს შემოსავალი 151, 154. tutela 103.
 საპიბ-ალ-ბარიდ 119. ტყის მცველნი 196-197.
 „ „ ხარაჯ 119. ტყის მცველო-უხუცესი 196.
 „ შურატ 119. უაზნო 29, 30 93.
 სელნი 199-200. უგუარო 23, 93.
 სენიორი 96, 99. უკაცრიელი 15, 16.
 სეფე მეაბჯრე 153-154. უმკვიდრო, 14, 15, 16.
 სიგლის ქრთამი 160. უმეჯლისო ქურქელი 191.
 სიკისტრონი 187. უნაგირი მოქედელი 155
 სიკისტროსანი ჯორო 187. უფალი 70, 94, 105, 107
 სისხლი 100. უღვაწი 15
 სისხლის დენა 101. უქმი 15
 „ სიგელები 100-101. სანაქცუაჯ 128
 სივაჰსალარ 141-142. უშენებელი 15
 სკარამანგი 199. უშენი 15
 სკიპტრა 98. ფარეში 190
 სოფელი 6, 13, 27, 29. ფარეშთუხუცესი 183, 188, 189
 სოფლური 28. ფარმანი 110, 111
 სპანი 21, 57, 59-61, 102. ფეოდალი 99
 „ იმერნი და ამერნი 145. ფეოდალიზმი 95, 104.
 სპათა განახვა 148. ფეოდი 99.
 „ შყერა 148. ფეულუმ 96
 სპასალარი 43, 46, 141, 143, ქალაქის ამირანი 178
 146, 150. ქალაქის მცუელნი 145
 სპასპეტი 46, 139, 141, 150. ქაფა 155
 სტრატეგოს 203. ქუეყანა 1, 9, 10, 11, 12
 სული 25, 26. ქუეყანისა მოქმედნი 38,

ქართული
ენების
სწავლის
ინსტიტუტი

ქრთამი 137, 138
 ქრთამი სივლისა 165
 ქუთითნი ლაშქარნი 144, 145
 ქუეშე დაწესებულნი 111
 ქუეშეთნი კელისუფალნი 111
 „ საქმის მოკმედნი 111
 „ მოკელენი 112
 ქუქანკი 76, 77
 ღვინის მკრეფელნი 193
 ღვინის ულუფა 193
 ყადის მდივანი 119
 ყაიდი 142
 ყიეჩაყნი 143, 146
 ყიეჩაყნი და ოვსნი ახალნი 146
 ყმა 65, 95, 102
 „ შეწირული 70, 90
 „ ნებიერი 70, 91
 „ ნასყიდი 72, 94
 „ სიგლოსანი 73, 89
 „ ნაწყალობევი 78
 „ შეწყალებული 78, 93, 97
 „ მკვიდრი 82
 „ მოაჯე 91
 ყრმა 65, 66
 შეკაზმა მეფისა 186
 შერისხული 62
 შეუვალობა 99.
 შეშის კოდა 189
 შეწყალება 79, 82, 86, 91, 102
 შეწყალებულნი 102
 შეწყალებულობა 98
 შიკრიკნი და მალემსრბოლნი 147
 შინაური ეჯიბი 163
 შვიდეოლი 206
 შუბი 155
 შუბი სეფე აღმითა 155

შუბოსანი 187
 ხინური და ქაშანური 174
 ჩუხჩერახობა 197
 ციხისთავი ატენისა 207
 „ მუხრანისა 207
 „ მცხეთისა 208
 ციხისთავნი 206, 207
 ციხოვანნი 145, 207
 ციცვთ-უხუცესი 183, 189
 ციცვნი 189
 ცოფგჰაუს 155
 ცხენი თოროსანი 204.
 ცხენის ყელსაბამი მოკედილი 155
 ცხოვრება აფხაზთა 2
 წარჩინებულნი 47, 48 56
 „ საქართველოსანი 51
 „ სამეფოსანი 57
 ძღვენი 162
 წიგნები წუევისა 147, 148
 წინამძღოლნი 186, 187, 188
 წინაშემდგომელნი 206
 წუევა ლაშქრისა 130, 147
 წუევა სპათა 147
 წყალობა 102
 „ კელდასხმული 98
 წყალობის წიგნი 83, 86, 87
 კურქელი ოქროსი 174
 კყონდიდელი 122, 123, 124 125,
 194, 201.
 კყონდიდლისა ზედამდგომელი 176.
 ხაზინადრის დივანი 119.
 ხამი აკაზმულობა 155.
 ხარაჯა 178.
 ხარისტიკარი 106.
 ხარკი საერისთო 151, 204.

„ სამეფო 151, 204.
ხევისთავი 11.
ხელისუფალა 206.
ხელქვეითნი 68.
ხოჯაა ბუზურგ 119.
კევი 10.
კევისუფალი 10, 206, 207.
კელი 108, 109.
კელისუფალი, -ნი 53, 108, 109,
116.
„ ქუეშეთი 111.
კელდასხმა 80.
კელშანაური 183.
კრმალი 152, 153.
ჯალაბის გაყრა 200.
ჯარი მუღვივი ყივჩაყთა 146.

„ საქართველოდსა 145.
ჯაჭვი 153, 155.
ჯაჭვი სალმასურად გაკეთებული
153.
ჯორი სასაგებლე 187.
ჯუარისმტვრთველი 156, 158.
პაზარაპატი 139.
hommage 97.
hommagium hominium 97.
ჰომო 96.
Hulde, ჰულდე 97.
„ thun 97.
„ schwoeren 97.
ferula 98.
fidei datio 97.
fidelitas 97.
Virga pastoralis 98.

უმთავრესი ფეხნეული კორექტურული ფე- ცლომები.

გვ.	სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
17	1 ქვ.	იე მთწმ ^დ ლსჲ	გი მთწ ^დ ლსჲ
96	11 ქვ.	Fehen	Lehen
105	14 ქვ.	მე-XI-ე	მე-X-XI-ე
114	8		მწა ^ა ა ^ა ა
117	3 ქვ.	ვაზირუ - ტაჭ ^ე იზ	ვიზარატ - ტაჭ ^ე იდ
117	2 ქვ.	ვაზირუტანდი ^დ	ვიზარატ - ტანდი ^დ
128	1	ვაზირათ	ვაზირთა
135	2	<i>გაბჩუაძე</i>	<i>გაბჩუაძე</i>
145	1	ლაქრი ^{თა}	ლაშქრი ^{თა}
159	7	მწა ^ა ა ^ა	მწა ^ა ა ^ა
159	12 ქვ.	იკუნველიძე	იკუნველიძე
169	12 ქვ.	საჭურჭელსა	საჭურჭლე ^{სა}
196	ზენ. 2	II, 741	II, 74
196	ზენ. 3 ქვ.	ტყის უხუცესსა	ტყის მცველ- თა უხუცესსა

ՅԱՐԱՅԵՐԻ
ՆՈՇՆՈՐՈՅԻՆ